

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК**

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

ТОМ 2

УЖГОРОД – 2022

ББК 63.3(4УКР)6-8

В 26

Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 2 / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша; авторський колектив: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак; передмова В. В. Гудзя, О. М. Ситника. Ужгород, 2022. 348 с.

Рецензенти:

Міщанин Василь Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород)

Олашин Микола Васильович – доктор філософії, кандидат історичних наук, доцент кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород)

У колективній монографії висвітлено історичну роль Української Греко-Католицької церкви в суспільному житті України. На маловідомому джерельному матеріалі аналізуються церковно-релігійні трансформації в західному регіоні. Особливу увагу приділено життєдіяльності церковних структур після відновлення незалежної України. Автори простежують основні віхи життя митрополита Андрея Шептицького. Головна увага приділяється з'ясуванню аспектів наукової, освітньої та екуменічної спадщини визначного церковного, культурного і громадсько-політичного діяча України. У монографії також йдеться про взаємовідносини Галицького митрополита з діячами Закарпаття. Зокрема, висвітлюється позиція А. Шептицького стосовно проголошення в березні 1939 р. Карпатської України.

Видання розраховане на широкий читацький загал.

© Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. Т. 2. 2022

ЗМІСТ

Розділ 12. Українська Греко-Католицька Церква в 1939–1941 роках.....	4
Розділ 13. Українська Греко-Католицька Церква і радянський тоталітаризм.....	46
Розділ 14. Львівський псевдособор 1946 року: правда історії й вигадки фальсифікаторів.....	86
Розділ 15. Єпископ Іван Маргітич.....	138
Розділ 16. Українська Греко-Католицька Церква – релігійна інституція незалежної України.....	172
Розділ 17. Українська Греко-Католицька Церква в системі державно-церковних відносин України.....	184
Розділ 18. Особливості конфесійної ситуації на Закарпатті: історія і сучасність.....	197
Висновки.....	214
Історія Української Греко-Католицької Церкви.	
Вибрана бібліографія.....	218
Summary.....	345

РОЗДІЛ 12. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В 1939–1941 РОКАХ

У кінці 1930-х років, незважаючи на прагнення польського політичного режиму здійснити політику ополячення основної маси українців, Українська Греко-Католицька Церква відіграла помітну роль у суспільно-політичному й національно-культурному житті західноукраїнських земель. Станом на 1939 рік її церковно-організаційну структуру складала 3040 парафій, що об'єднували 4,3 млн. віруючих, їй належало 4440 храмів і каплиць, Богословська академія (у Львові) і п'ять духовних семінарій, дві духовні школи, 127 монастирів і монастирських домів¹. Вона була своєрідним генератором історичної пам'яті та національної свідомості галицького українства, суспільною протидією асиміляторській політиці Варшави. Очолювана митрополитом А. Шептицьким церква у 1939 р. нараховувала 10 єпископів, 2950 священиків, 520 ієромонахів, 1090 монахинь-черниць, 540 студентів теології². Церква виконувала душпастирську місію, морально-виховні завдання і володіла значною кількістю будинків культурного призначення, друкарень, книгарень і бібліотек. Власними силами вона видавала чотири десятки часописів і журналів, мала широку мережу церковних братств, релігійних товариств, дієво впливала на масові культурно-освітні товариства Галичини, зокрема, «Просвіту», «Рідну школу», «Сільський господар», «Пласт», «Луг» та ін.³. УГКЦ також сприяла формуванню національних господарсько-виробничих, банківсько-економічних та музейних структур, займалася благодійництвом і меценатством.

Залишаючись впливовою для українців духовно-релігійною структурою, УГКЦ здійснювала свою діяльність в умовах співіснування із церковними структурами та віруючими інших віросповідань. Окрім греко-католиків на західноукраїнських землях під Польською державою проживали організовані конфесії римокатоликів (2 млн.), православних (1,5 млн., зокрема, на Волині і

¹ Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. К.: Богдана, 1997. С. 15.

² Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали 1941-1944 / упоряд. Ж. Ковба; Ред. А. Кравчук. К.: Дух і Літера, 2003. С. 6.

³ Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 237.

Холмщині) та іудеїв 0,8 млн.⁴. Напередодні розв'язання Другої світової війни УГКЦ інтенсивно розвивалася й активно діяла в різних галузях громадського й культурного життя, сприяла вихованню національних кадрів, проводила добротну діяльність.

Проте події, пов'язані з геополітичними планами та діями двох найбільших тогочасних диктаторських режимів Європи, перекреслили цю подвижницьку роботу. Більшість західноукраїнських земель стали об'єктом агресивної уваги Радянського Союзу, натомість менша їхня частина внаслідок розгрому німецькою армією Польської держави опинилися під контролем нацистської Німеччини. Відповідно були розірвані і духовно-релігійні зв'язки, що єднали один народ у міжвоєнний період.

Релігійна політика радянської влади на приєднаних у 1939 році західноукраїнських землях ще не мала однозначно дискримінаційного щодо УГКЦ характеру. У сучасній історичній літературі є різні оцінки поведінки та результатів діяльності комуністичних органів відносно греко-католиків у 1939-1941 роках, але в цілому відзначається, що тиск та репресії, спрямовані проти церковної організації та священнослужителів, не набули системного характеру. Так В. Сергійчук відзначав, що захопивши Галичину, більшовицька влада не поспішала з ліквідацією Греко-Католицької Церкви. На фоні припинення діяльності багатьох політичних партій і громадських організацій, бруталного наступу проти римо-католицької конфесії «...уніатів у 1939-1941 роках «визволителі» зі Сходу не чіпали. Можливо, усвідомлюючи наявність великої маси греко-католиків, що залишалися на той час поза межами їхнього впливу на окупованих чужинцями Холмщині, Надсянні, Лемківщині, Закарпатті, ще не вірили в успішну ліквідацію Греко-Католицької Церкви»⁵. Львівський дослідник М. Гайковський, посилаючись на записи хроніки львівського монастиря Студитів імені Св. Йосафата (осінь 1939 року), зазначав, що «... перші кроки між державою і церквою виглядають доволі пристойно», одночасно стверджуючи, що уже «... у вересні 1939 р. компартійні органи розпочали планову антирелігійну роботу проти Греко-Католицької Церкви»⁶.

---

⁴ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 2001. С. 16.

⁵ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 16.

⁶ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-*

Оцінюючи характер взаємин між УГКЦ та комуністичною владою після 1939 року, В. Пащенко вказував, що конфлікт між ними був неминучим. Після проголошення радянської влади «... сталінська бюрократія почала впроваджувати усталені вже форми управління державою, духовним життям. Стосовно релігійних об'єднань це означало непомірні податки з громад та духовенства, їх усебічні утиски, а то й репресії»⁷. Тобто все, що на той час було звичним атрибутом радянської дійсності і не мало якихось спеціальних підходів щодо релігійних організацій. На думку В. Марчука, радянський режим «... досить обережно потрактував історичну місію Греко-Католицької Церкви й поступово обмежував її діяльність»⁸.

Радянська держава офіційно декларувала атеїстичну антицерковну політику, яку почала проводити ще на початку 1920-х років. У численних директивах уряду радянської України того часу неодноразово підкреслювалося, що релігія і церква є єдиним легальним оплотом контрреволюції в країні. А з 1933 р. релігійні організації в УРСР проголошувалися ще й «оплотами фашизму», що стало моральним обґрунтуванням подальшого розгортання репресій, спрямованих на остаточне викорінення релігії як ворожої ідеології. Здійснювалося повальне закриття храмів, більшість з них пристосовувалася під клуби чи господарські приміщення, інші просто руйнувалися. Набув тотального характеру терор проти священнослужителів, який проявлявся в переслідуваннях, засланнях та знищенні православного духовенства.

З приєднанням восени 1939 р. Західної України до СРСР та УРСР, після розгрому Української православної автокефальної церкви в радянській Україні й ліквідації конфесій, що відстоювали ідею незалежності української держави і кліру, Москва зіткнулась із організаційно сильним супротивником її політичного курсу – УГКЦ. Її лідер, митрополит А. Шептицький, був противником політичного терору, людиною непересічних людських і громадянських якостей, досвідченим парламентарієм, послідовним поборником національно-культурних прав народу. Будучи натхненником національних змагань і бажаючи вивести свій народ на вищий рівень суспільного життя –

Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 17.

⁷ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002.

⁸ Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 199.

власної державності, митрополит спрямовував українські політичні сили до усвідомлення цього державницького прагнення. Витоки тісної співпраці А. Шептицького з національним рухом лежали у його переконанні, що УГКЦ є суто українська установа, яка повинна служити своєму народові, плекати його традиції, мову, культуру, всіляко сприяти його духовному розвитку, підтримувати його національні прагнення⁹. Завданням же УГКЦ її глава вважав виховання національного проводу та громадян, плекання у них чеснот справедливості та любові до ближнього.

Тому новому режиму до утвердження свого тотального контролю над суспільством доводилося ці фактори враховувати. Оцінюючи УГКЦ як генератора національної самосвідомості галичан, О. Лисенко підкреслював, що церква «... мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Глава уніатів митрополит А. Шептицький, який так і не присягнув польським властям, залишався послідовним поборником прав своєї пастви і після входження Західної України до складу УРСР»¹⁰.

У перші тижні німецько-польської війни керівництво та духовенство УГКЦ закликало людей зберігати спокій і безпеку доступними їм засобами. Уже 1 вересня 1939 р., коли розпочалося німецьке бомбардування Львова, Тернополя, Станіслава та інших міст Галичини, митрополичий ординаріат звернувся до духовенства із проханням застерегти вірних перед ідеологічною навалюю провокаторів та різних агітаторів: «Не слухайте намов людей, що їх не знаєте, не поступайте без поради старших, відповідальних наших провідників духовних і світських»¹¹. Наближення Червоної армії до Львова викликало певні сподівання на полегшення життя не тільки у радянофілів, але й у частини інтелігенції, і навіть духовенства. Так літописець монастиря Студитів у Львові, відгукуючись на поведінку мешканців Львова під час вступу радянських військ до міста, писав: «Я дивлюся, як збігаються українці Львова і моментально роблять сотні із червоними кокардами і ідуть відбирати уряди. І всі хлопці – товариші, підбадьорені, убрані як на цирку, але ідуть, бо хвиля свободи

---

⁹ Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1989. С. 188-195.

¹⁰ Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. №3. С. 73.

¹¹ Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 176.

України близько... Бачу між стрільцями отця Гриньоха, професора Богословської академії, отця Дурбака і много-много світської інтелігенції, і навіть нашого отця Ігумена (настоятеля монастиря Студитів Климентія Шептицького – Авт.), зауважую, як переходять між стрільців і щось говорять»¹².

Про роль священників у збереженні національного почуття західноукраїнським суспільством заявлялося 27 вересня 1939 року в радіопередачах київського радіо, в яких висловлювалася вдячність галицькому духовенству за те, що воно «... так вірно підтримувало український дух поневоленого народу»¹³. Такий пасаж засобу комуністичної пропаганди можна пояснити ще невизначеністю можливого розвитку подій в регіоні внаслідок розгортання Другої світової війни та потребою заручитися хоча б на короткий час симпатіями, бодай незначної частини місцевого населення, для якого УГКЦ була незаперечним авторитетом. Тож на перших порах декларувалася лінія, за якою нова влада особливо не чіпала греко-католицьких священнослужителів, за умови, щоб вони не вели антирадянської пропаганди.

Саме такі настрої були відображені у вищезгаданій хроніці монастиря Св. Йосафата у Львові, де у записі від 28 вересня 1939 р. відзначалося: «Влада сказала, що до церкви не будемо мішатися. Навіть радіо вчора з Києва говорило, що духовенству галицькому много завдячує, що так вірно піддержувало духа українського між нашим народом. Наразі небезпеки нема. Але це може змінитись, бо можуть сконфіскувати все майно, і будемо бідні, або розженуть монахів, і будемо переслідувані»¹⁴.

На думку окремих зарубіжних дослідників, нова радянська влада в Галичині вела себе достатньо толерантно стосовно до греко-католицького духовенства, надаючи йому повну свободу релігійної діяльності за умов не виголошення промов антирадянського змісту¹⁵. У директиві НКВС СРСР від 15 вересня 1939 року, адресованій

---

¹² Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 26.

¹³ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 408. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 3.

¹⁴ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 27.

¹⁵ Stehle H. *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991) / Przekiad z niem.* Warszawa: Real Press, 1993. S. 200.

оперативним групам НКВС у складі підрозділів Червоної армії, які готувалися для військового походу до Польщі, вказувалося про необхідність проведення невідкладних заходів (арештів, ув'язнень, «нейтралізації») представників польської місцевої влади, а щодо духовенства, то «... арешти духовних осіб поки що не здійснювати, особливо католиків»¹⁶.

Скоро стало очевидним, що комуністична українізація Західної України націлювалася на нищення існуючих за часів Польської держави національно-культурних інституцій українців (Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, «Просвіти» та ін.), із заміною їх на нові культурно-освітні та наукові осередки, національні тільки за формою. Головний же зміст їхньої діяльності спрямовувався на виховання населення в дусі комунізму, «пролетарського інтернаціоналізму», а також відвертого атеїзму та богоборства. Впровадження комуністичної ідеології супроводжувалося нищенням традиційного духовного життя регіону, де найшановніше місце посідала релігія. Уже в перші тижні після вступу військ Червоної армії недолуга політика атеїстичної агітації армійських політпрацівників продемонструвала відверто вороже ставлення значної частини військовослужбовців до церкви і священників, спричинила непоодинокі випадки пограбування останніх¹⁷. Такі дії погано узгоджувалися із декларованими гаслами поваги до релігійних почуттів віруючих.

Одним із перших відвертих випадів влади проти церкви стало положення про конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, прийняте в декларації та постановах Народними Зборами Західної України. У жовтні 1939 р. митрополит А. Шептицький визнав їх не чинними і відкрито висловив протест. У посланні до священництва і монаших згромаджень він обурено писав: «Воєнні обставини змусили нас досі мовчати і не дали змоги стати рішучо у Вашій обороні перед насильством, тим болючішим, що покривалося ложжю, висказаною волею народу. Це наше дотеперішнє, противне нашій волі мовчання, нехай ніхто не толкує в тому дусі, що годимось з насильством. Ми не тільки не годилися, але й рішучо протестуємо проти зділаной Вам

---

¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 19.

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899-1944.: у 2 т. Львів: Місіонер, 1998. Т.2; кн.2: Церква і суспільне питання. 1998. С. 94-95.

кривди»¹⁸. У відповідь на ухвалу Народних Зборів, утиски і репресії радянської влади на західноукраїнських землях митрополит у своєму посланні наголошував: «Не може бути, щоб така незаконна і кривдяча ухвала лишилася без ніякого спротиву... Для того і ми, яко Галицький митрополит торжествено проти цього насильства протестуємо, а усім переслідуваним виражаємо наш глибокий біль і наше обурення за таке кривдяче і незаконне поступування»¹⁹. Митрополит намагався опротестувати ту частину декларації Народних Зборів, яка проголошувала конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, хоч змінити позицію влади було неможливо. Насильницька перебудова всього соціального й господарського устрою, націоналізація церковних і монастирських земель послабила церкву економічно, завдала їй значних матеріальних збитків.

Невдовзі священникам було заборонено відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді, причастя або поховального обряду (нова влада трактувала це як кримінальний злочин, що карався шістьма місяцями ув'язнення). У багатьох церковних приміщеннях влаштовано сількоми, клуби тощо²⁰.

Окрім адміністративних та економічних методів тиску, що були доволі звичними для комуністичної практики попередніх десятиліть, в існуванні УГКЦ комуністичний режим вбачав насамперед політичний аспект її підпорядкування Ватикану, що сприймався як ворог Радянського Союзу. Крім всього, церква була своєрідним бар'єром на шляху радянизації Західної України та русифікації її населення. То ж зрозумілою ставала антицерковна політика комуністів, спрямована на підрив організації УГКЦ, її сили та впливу на українське суспільство. Так було запроваджено дію радянського чинного законодавства про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та положення про релігійні об'єднання, що призвело до обмеження ролі церкви у суспільному житті. Були закриті її навчальні заклади: Богословська академія, духовні семінарії, наукові установи (Богословське наукове товариство та ін.), видавництва, призупинені релігійні видання, скасоване викладання релігії у школах і вузах. Таким чином

---

¹⁸ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 347.

¹⁹ Там само. С. 348.

²⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відп. ред. В. А. Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. С. 18–32.

комуністичний режим намагався суттєво обмежити сфери діяльності та впливу церкви і духовенства на суспільство.

Сучасна дослідниця Л. Бабенко вважає, що, прийшовши в Західну Україну, більшовики перейняли антиунійну ненависть, притаманну колишньому царському самодержавству. Але якщо самодержавство дбало про усунення УГКЦ винятково як конкурента православ'ю, то політика комуністичної влади зумовлювалася комплексом інших за сутністю причин: виключення релігії із суспільного життя згідно марксистської парадигми; ворожими стосунками з Ватиканом як центром антикомунізму; сприйняття УГКЦ як «агента Ватикану»²¹.

Хоча після утвердження радянської влади західноукраїнські землі офіційно не були заборонені, тиск на них постійно посилювався. Перешкоджання викладання Закону Божого в школах, експропріація церковних земель, скасування права на друкарську діяльність, закриття духовних семінарій – все це до певної міри послаблювало позиції церкви в регіоні, водночас посилюючи у настроях релігійно налаштованого населення заперечення та внутрішній опір «безбожній владі»²².

Позбавлення духовних осіб громадянських прав, непомірне (п'ятиразове у порівнянні із представниками трудових категорій) оподаткування, залучення священиків до виконання обов'язкових громадських робіт, заборона священикам спілкуватися з віруючими у лікарнях та тюрмах, віднесення священнослужителів до категорії «нетрудових елементів» – далеко не всі засоби, якими послуговувалася радянська влада для приниження служителів церкви. Щоб запобігти безцеремонному втручанню державних органів в церковні справи, обмежити тиск на священиків, митрополит А. Шептицький звернувся із скаргою безпосередньо до керівника республіки М. Хрущова. У листі від 3 вересня 1940 року він акцентував увагу секретаря ЦК КП(б)У на великих податках з духовенства, несплата яких тягнула до судового переслідування парохів. Усвідомлюючи критичність своїх вимог, митрополит закінчив лист в дипломатичному тоні: «Глибоко пересвідчений, що це не є ані вашим наміром, ані наміром вашого

---

²¹ Бабенко Л. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянизації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Вип. І.: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Я. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. Івано-Франківськ-Київ, 2008. С. 166.

²² Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. К.: Генеза, 2002-2003. Т.4: Україна і Друга світова війна (1939-1945). 2003.

уряду України, ані Центрального уряду... А всі ми лояльно відносимося до радянської влади і хотіли би, щоб нижчі органи не підкопували надмірними податками довір'я до неї»²³. Невдовзі розміри оподаткування священників було дещо переглянуті в сторону зменшення.

Митрополит А. Шептицький послідовно дотримувався визначеного ним курсу щодо нової влади, який аж ніяк не був до неї прихильним. «Настала нова епоха, – писав він на початку жовтня 1939 р. у своєму пастирському зверненні «До духовенства». – Програма нашої праці така: будемо повинуватися владі, слухатись законів, оскільки вони не противні Божому запові, не будемо мішатися до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашій народі»²⁴.

У своїх наступних розпорядженнях духовенству А. Шептицький чітко висловив відношення Греко-Католицької Церкви до більшовицької влади. У його словах «... слухатися законів, оскільки вони не противні Божому Запові», а також не мішатися до політики проглядається позиція не надавати підтримки новій владі²⁵. Митрополит робив все для того, щоб зберегти церкву та її вірних у нових умовах. Він заборонив священникам покидати парафії, продовжував підтримувати стосунки з Ватиканом.

В умовах заборони публічних виступів духовенства, що йшли у розріз з офіційною декларованою політикою комуністичних органів, невизначеності майбутнього самої церкви, А. Шептицький, незважаючи на реальну загрозу репресій, протестував проти радянської пропаганди безбожництва, втручання влади в релігійні і церковні справи. Митрополит усвідомлював шкідливість фанатичної пропаганди атеїстичних постулатів і тому вимагав від вірних стійкості у вірі.

В сучасній історіографії, присвяченій постаті та діяльності А. Шептицького (на це вказували М. Гайковський, В. Марчук, В. Пащенко та ін.), утвердилася думка, що саме завдячуючи його вмілому керівництву та безперечному авторитету, Греко-Католицька Церква

---

²³ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балага та ін.]. Ужгород, 2000. С. 128.

²⁴ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899-1944. Т. II. Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів: Місіонер, 1998. С. 356-360.

²⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899-1944.: у 2 т. Львів: Місіонер, 1998. Т.2; кн.2: Церква і суспільне питання. 1998. С. 765.

зазнала найменших серед інших конфесій втрат і змогла організовано й ефективно протистояти антирелігійній політиці більшовиків у передвоєнний період. Національно спрямована релігійна, політична, суспільна діяльність А. Шептицького перетворили його на одну з найавторитетніших постатей західноукраїнської спільноти і, водночас, політично вразливу, оскільки вона викликала пильну увагу органів радянської влади²⁶.

Серед заходів превентивного характеру щодо тиску з боку влади слід відзначити прагнення митрополита підготувати і провід, і духовенство, та вірних церкви до можливого факту свого потенційного арешту. Щоб запобігти обезголовленню церкви, він ще у жовтні 1939 р. таємно відіслав довірену особу до Папи Пія XII з листом, в якому йшлося про висвячення ректора Богословської академії Йосифа Сліпого на єпископа та пропозиції його кандидатури як ймовірного наступника на митрополичому престолі. Такий вибір А. Шептицький обґрунтував у таємному листі – своєрідному духовному заповіті до духовенства митрополії від 26 липня 1940 р. на випадок смерті або ж, коли б він був «ув'язнений, вивезений або ж змушений опустити Львів». У цьому листі митрополит вказував, що висвячення Й. Сліпого в єпископський сан з наданням йому права успадкування титулу Галицького митрополита, архієпископа Львівського і єпископа Кам'янця-Подільського, здійснено в таємниці від органів радянської влади при повному погодженні та підтримці з боку Папи Римського Пія XII. У листі вказувалося: «Ми у Львові заховували посвячення преосв. Йосифа в тайні приготовуючися на переслідування зі сторони уряду СРСР, який, по нашій думці, нехибно скорше або пізніше розгромить нашу церкву. В часах такого переслідування, як те якого ми його очікуємо може бути для добра церкви річею конечною, щоби гонителі не знали хто є зверхником єпархії»²⁷.

Геополітичні і територіальні зміни 1939 року значно вплинули на діяльність та функціонування УГКЦ. Галицькі землі, після запровадження нового адміністративно-територіального устрою, були поділені на чотири області – Дрогобицьку, Львівську, Станіславську і Тернопільську, територіальні межі яких не відповідали раніше

---

²⁶ Бабенко Л. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянзації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Вип. I.: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Я. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. Івано-Франківськ-Київ, 2008. С. 167.

²⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 98-99.

існуючим за часів Польської держави воєводствам і, відповідно, межах церковно-організаційного підпорядкування. В умовах нових взаємин між державою і церквою ці моменти ставали досить зручним для органів комуністичної влади, приводом висунення претензій або здійснення тиску на керівництво єпархій.

Щоб зберегти контроль над церковною структурою та забезпечити управління Львівською, Станіславською та Перемиською єпархіями, митрополит А. Шептицький ще восени 1939 р. створив постійно діючий колективний орган – Митрополичу раду, яка засідала щотижня в четвер в митрополичих палатах. До участі в роботі ради запрошувалися усі священники, а сама рада виконувала роль координатора діяльності цих єпархій. Було продумано і налагоджено систему контактів з усіма парафіями. Таким чином забезпечувалася і передача доручень й послань митрополита до духовенства та вірних. Із травня 1940 року Митрополича рада була перейменована у Архиепархіальний собор, який став постійно діючим координаційним органом УГКЦ, розробляв стратегію і тактику за нових обставин. У ході проведення численних засідань було прийнято 56 постанов собору, що стосувалися усіх сторін церковного і суспільного життя²⁸. Таким чином, керівництво церкви прагнуло забезпечити діяльність своєї організації в умовах утвердження комуністичного режиму із відповідними для цього процесу наслідками.

Приєднання західноукраїнських земель до основної частини українських територій дало підстави переглянути і УГКЦ, і Ватикану перспективу поширення своєї діяльності на Схід. Вона була обумовлена як об'єктивною реальністю широкого географічного простору уже єдиної держави – СРСР, так і політикою радянського режиму, спрямованою на депортації та примусове переселення вглиб країни сотень тисяч мешканців західноукраїнських земель. У жовтні 1939 року митрополит А. Шептицький за згодою із Ватиканом утворив чотири екзархати поза Галичиною і призначив екзархів у радянській Україні (єпископ Й. Сліпий), Росії (ігумен студитів о. К. Шептицький), Білорусії (єпископ А. Неманцевич), Волині, Холмщині і Підляшші (єпископ М. Чарнецький). У зв'язку з початком масових депортацій мешканців Західної України у Сибір, Казахстан, на Далекий Схід

---

²⁸ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 34.

(детально про це подається у відповідному збірнику документів²⁹, загалом же кількість оцінюється в 10% населення) постала проблема проведення духовної пастирської роботи серед переселенців та депортованих. Таку думку митрополит висловив у своєму розпорядженні від 17 квітня 1940 р., в якому писав: «Подаю до відома Всеч. Духовенства, що бажаючи сповнити свої душпастирські обов'язки супроти тих наших вірних, які є переселені за східні границі нашого краю, наміряю звернутися до уряду СРСР з проханням дозволити і уможливити мені і десятиєм священикам душпастирську працю поміж тими переселеними. Всеч. отців завзиваю, щоби до мене зголосилися ті, які бажали би взяти участь в тій моїй душпастирській виправі»³⁰.

На прохання митрополита А. Шептицького Папа Пій XII схвалив ініційовану таємним собором екзархів УГКЦ (18-19 вересня 1940 р.) акцію поширення уніатства на території СРСР³¹. На соборі екзархів було встановлено головні канонічні, літургійні та пасторальні засади структури церкви УГКЦ та її діяльності в нових державно-політичних умовах.

Такий рішучий поворот у сторону місіонерської діяльності на просторах СРСР став несподіваним навіть для Ватикану, що не спішив підтримувати ініціативи львівського митрополита. Тільки наприкінці 1941 р., після річної паузи, Папа Пій XII в цілому схвалив заходи керівництва УГКЦ і затвердив титулування екзархів Апостольськими, а митрополита А. Шептицького – Апостольським делегатом для екзархів³². Таким чином на думку заокеанського дослідника А. Сапеляка, за надзвичайно складних обставин УГКЦ не тільки прагнула зберегти свою структуру, але й намагалася поширювати вплив на великі території Сходу³³.

Діяльність державних органів радянської влади не обмежувалася заходами економічного, податкового та адміністративного впливу на церкву і священиків. У жовтні 1939 року на західноукраїнських землях розпочинається активна робота каральних органів, спрямована на

---

²⁹ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / відп. ред. Ю.Сливка. Львів, 1996. Т.1. 420 с.

³⁰ Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали 1941-1944 / упоряд. Ж. Ковба; Ред. А. Кравчук. К.: Дух і Літера, 2003. С. 260.

³¹ Мартирологія Українських Церков.: у 4 т./ упоряд. і зредагували Осип Зінкевич і священик Тарас Р. Лончина. Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1985. Т.2: Українська католицька церква: документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1985. С. 201-203.

³² ЦДАУЛ. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 3.

³³ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському сході. Буенос-Айрес: Львів: Місіонер, 1999. С. 168.

«виявлення та нейтралізацію антирадянських елементів». У відомстві на той час всесильного наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії був виданий таємний наказ від 11 жовтня 1939 р. «Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, які виявляються агентурною розробкою», де визначалися завдання взяття на облік осіб, які «... в силу свого соціального і політичного минулого, релігійних переконань, моральної і політичної обмеженості є ворожими соціалістичному ладу»³⁴, тобто, до переліку підозрілих попадали також і представники духовенства та релігійного активу.

Атмосфера, в якій приходилося проводити свою діяльність греко-католицькому духовенству, з кожним місяцем погіршувалася. Цікавими в цьому плані є свідчення греко-католицького священика Григорія Харчука про становище церкви та духовенства на периферії, зокрема, на Тернопільщині. Зазначаючи, що загалом «... большевицькі часи в парохії Кійданці з дочерного Романове село були страшні», що «... большевики під час свого побуту в парохії нікого не вбили... місцевого священика з парохіяльного дому не прогнали... оставили [йому] біля дому одноморговий город, котрив мусів сам управляти». Характеризуючи спробу проведення владою антирелігійних зібрань, очевидець зазначав, що ці заходи успіху не мали і ніхто з місцевих людей участі в них не брав. Щодо культових споруд, то церкви не закривали, але «... треба було бути завжди обережним з відправою богослужінь в неділі і свята, а головно коли ходило о яку трудову ударну кампанію»³⁵.

Частина духовенства була піддана арештам, ув'язненням або депортаціям, частина покидала свої парафії, переїздила у Львів, інші міста або на території, окуповані німцями. Наприкінці 1939 року А. Шептицький у листі до секретаря Східної конгрегації Ватикану кардинала Є. Тіссерана зазначав, що: «Певне число священиків, не маючи з чого жити та впавши в нервову депресію внаслідок паніки та загальної атмосфери, втекли з нашого регіону та перейшли на території, окуповані німцями. Таким чином єпархія втратила 30 священиків; ця еміграція продовжується і я даю дозвіл на виїзд з краю кожному, який вважає, що не може працювати під цим режимом»³⁶.

---

³⁴ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 51.

³⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 164.

³⁶ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899-1944.: у 2 т. Львів: Місіонер, 1998. Т.2; кн.2: Церква і суспільне питання. 1998. С. 894.

Загалом кількість священників, які у 1939-1941 роках покинули свої парафії та перебрались через радянсько-німецький кордон, у сучасній науковій літературі оцінюється в межах сотні³⁷. Подібну цифру (понад 100) називав у своїй праці і В. Кубійович, відзначаючи, що на землях Польського генерал-губернаторства перед діячами створеного у 1940 році Українського Центрального Комітету (УЦК) гостро постало питання вирішення проблеми, пов'язаної з втікачами-священниками із радянських територій. Комітет намагався забезпечити приміщеннями та працею тих священників, які хотіли продовжити душпастирську діяльність, іншим пропонував роботу учителя. УЦК навіть «... вдалося виклопотати для українських священників грошову допомогу від уряду Генеральної губернії у довоєнному розмірі»³⁸.

Серед духовенства УГКЦ почали траплятися поодинокі випадки зречення від духовного стану з переходом на світську роботу. Так восени 1939 року священник з міста Буська на Львівщині о. Дихало, за повідомленням колишніх парафіян, «... без жодної важкої причини, тільки для лакізму грошима, зрікся добровільно тайни священства і рівночасно обняв посаду учителя в школі в Буську і почав учити своїх колишніх учеників, що Бога нема, церква то є обман, молитись і ходити до церкви не потрібно»³⁹. Але більшість священників продовжували свою духовну місію.

Радянські спецслужби розгорнули активну роботу щодо вербування агентів серед духівництва. У таємному наказі НКВС УРСР «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі управлінь НКВС західних областей УРСР» від 13 листопада 1939 року органам НКВС наказувалося створювати спеціальну агентуру з релігійного активу для «розкладання і профілактичної роботи серед церковників»⁴⁰. Відповідні заходи на місцях не забарилися.

У листопаді 1939 року УНКВС по Станіславській області розпочало оперативну справу («розробку») під кодовою назвою

---

³⁷ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 32-33.

³⁸ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3-10.

³⁹ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 33.

⁴⁰ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 57.

«Чума», підставою для якої стали відомості про діяльність упродовж 1932-1939 рр. на території Станіславщини клерикальної партії «Українська національна обнова» (УНО), до якої безпосередню причетність мали єпископ Г. Хомишин і адвокат Й. Назарук. Заведення справи у відповідній інформаційній довідці обґрунтовувалося тим, що в програмних діях УНО головним завданням визначалася боротьба за селянські маси через залучення їх до релігійного громадського товариства «Скала» і відрив від революційної боротьби. Тож працівники НКВС вбачали небезпеку для радянського суспільного устрою в подібній діяльності з боку релігійних діячів та представників української «націоналістичної» інтелігенції, які нібито проводили агітацію проти комуністичного руху та радянського уряду⁴¹. У рамках цієї справи під увагу енкавєєсівців, окрім Г. Хомишина, попав підозрюваний у стосунках з націоналістичним підпіллям настоятель чоловічого монастиря в м. Станіславі Йосиф Лучинський та ряд інших священників⁴².

Наприкінці 1939 року УНКВС по Львівській області відкрило оперативну справу під назвою «Ходячие». Об'єктам цієї розробки приписували антирадянську діяльність, а також вороже ставлення до радянської влади та факту возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. В коло оперативних заходів потрапили митрополит Андрей Шептицький, архімандрит монастирів ордену Студитів Климентій Шептицький, архієпископ Йосиф Сліпий, єпископи І. Бучко, М. Будка, отці Л. Куницький, О. Ковальський, В. Лаба та інші (всього приблизно 50 осіб)⁴³. На цей час органи НКВС на Львівщині провели арешти ряду священників УГКЦ⁴⁴.

Однією із підстав посилення карального тиску на представників церкви була інформація, яку поширювали представники духовенства у своїх проповідях перед віруючими про закриття церков, арешти священників, інші насильницькі дії нової влади. Таким чином, священники самі подавали співробітникам НКВС необхідний для розробки оперативний матеріал. На відміну від часів Польської держави звична практика обговорення та оцінок духовенством суспільних процесів у радянських органів викликала гостре неприйняття. Такі дії кваліфікувалися як антирадянські, а в місцеві

---

⁴¹ Там само. С. 60.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. С. 67.

⁴⁴ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки*. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 8.

управління НКВС західних областей була відправлена директива НКВС УРСР «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках в Західній Україні», де зазначалося про необхідність «вмілого і правильного вирішення агентурно-оперативних питань» щодо різних релігійних течій, в тому числі, і греко-католиків (уніатів), що були «серйозною оперативною базою». Для цього обласним управлінням рекомендувалося звернути увагу на виявлення та ліквідацію націоналістичних елементів і організаційних осередків контрреволюційної діяльності церковників; здійснювати припинення спроб використання легальної можливості проведення антирадянської діяльності, зокрема, через релігію; використовувати у боротьбі проти греко-католиків інформаційну та агентурну базу колишньої польської контррозвідки і політичної поліції⁴⁵.

Конкретизація стратегічного та оперативних завдань щодо роботи проти УГКЦ давалася в наказі Л. Берії «Про агентурно-оперативну роботу по антирадянських формуваннях серед католиків» від 8 лютого 1940 р. У ньому зазначалося, що: «Католицька церква останнім часом активізувала свою роботу в СРСР у напрямку залучення осіб з релігійного середовища у католицтво, з подальшим вербуванням для шпигунської та іншої антирадянської пропаганди на території Радянського Союзу», а також зазначалося, що існуючий стан агентурно-оперативних заходів органів НКВС проти католиків залишається на низькому рівні⁴⁶. Цим же наказом визначалася структура в системі НКВС, яка безпосередньо забезпечувала відповідну роботу – 2-й відділ Головного управління Державної Безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР та, відповідно, 2-гі відділи УДБ НКВС союзних республік. Керівники союзного і республіканського наркоматів внутрішніх справ та обласних управлінь зобов'язані були подавати у НКВС СРСР доповідні записки про стан агентурно-оперативної роботи по католицькому духовенству і «антирадянських формуваннях» серед католиків. Таким чином, боротьба проти релігійних організацій, підпорядкованих Ватикану, виходила за рамки суто антирелігійної, атеїстичної боротьби Радянської держави, набираючи форм боротьби з політичним противником методами і засобами політичної розвідки та контррозвідки. Уся репресивна

---

⁴⁵ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 60-64.

⁴⁶ Там само. С. 69.

структура СРСР зосереджувала свою увагу на заходах по локалізації з наступною ліквідацією діяльності такого супротивника.

Першим етапом цього плану став відбір та аналіз інформації про становище УГКЦ, її лідерів, сильні та слабкі місця церкви. Упродовж двох місяців в західних областях України працювала група відповідальних оперативних працівників УДБ НКВС УРСР, які вивчали релігійну ситуацію на місцях. За підсумками їхньої роботи була підготовлена й відправлена в 2-ий відділ ГУДБ НКВС СРСР доповідна записка, в якій зроблено аналіз церковної структури УГКЦ, характеристика чільних представників церковної ієрархії, внутрішні церковні течії та напрями. Згідно із отриманими оперативними даними церква на території західних областей складалася з трьох єпархій: Львівської, Станіславської і Перемишльської під управлінням митрополита А. Шептицького. У Львівській єпархії, яку очолював А. Шептицький, нараховувалося 1200 храмів, 3 монастирі і духовна семінарія; у Станіславській, під управлінням єпископів Григорія Хомишина і Івана Лятишевського – 811 церков, 73 молитовні будинки; у Перемишльській, під управлінням єпископів Йосафата Коциловського і Григорія Лакоти – 810 церков і 9 монастирів. Були з'ясовані давні розбіжності між єпархіями щодо форм обрядів: у Львівській єпархії, що орієнтувалася на Схід, група священиків, очолювана Климентієм Шептицьким, ініціювала питання про українізацію уніатської церкви, відходу від унії та створення «української народної церкви»⁴⁷. У довідці вказувалося про прихильне ставлення до такого розвитку подій з боку А. Шептицького. Керівники Станіславської і Перемишльської єпархій орієнтувалися на Захід, виступали за окатоличення українського населення. Робилося узагальнення про світоглядне протистояння між поборниками українізації церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким та групою єпископа Г. Хомишина. Вказувалося також на зв'язки духовенства з націоналістичними діячами. Результатом вивчення релігійної ситуації в західноукраїнських областях став висновок про те, що УГКЦ залишається серйозним чинником впливу на свідомість західних українців, антирелігійна робота належно неорганізована, серед першочергових заходів визначено завдання посилення розкладницької роботи серед духовенства та віруючих⁴⁸.

⁴⁷ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 128.

⁴⁸ Там само. С. 126-130.

Якщо проаналізувати кількісну характеристику стану церкви через півроку перебування нової влади, навіть із врахуванням можливості неповних даних, то варто зауважити значне скорочення кількості храмів та молитовних споруд (більше ніж на 500). Ще один важливий аспект даної інформації – серйозне ознайомлення із внутрішньо церковними поглядами та розбіжностями в стані керівництва церковних єпархій. У майбутньому отримані відомості про ці розбіжності органи влади будуть активно використовувати для боротьби з греко-католицизмом на теренах західноукраїнських областей.

Керівництво республіканського НКВС вимагало від обласних управлінь застосування жорсткіших репресивних заходів для викриття «контрреволюційної» діяльності церковників, зокрема, арештів. У вересні 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов, у відповідь на донесення Станіславського УНКВС про ворожу діяльність ряду греко-католицьких священників («розповсюджують провокаційні плітки про появу всяких див, організують релігійні ходи і серед віруючих розповсюджують антирадянську агітацію»), зазначав, що «... намічені вами заходи з розробки церковників не забезпечують повного викриття їх антирадянської діяльності і виявлення організаторів провокацій» і пропонував підлеглим «задокументувати факти антирадянської діяльності попів Хощевського, Давидюка, Дякона і у разі підтвердження – заарештувати їх»⁴⁹.

Внаслідок зростаючого тиску влади траплялися випадки відходу від унії віруючих, деякі священники полишили свої парафії. Через проведення заходів провокаційного характеру, щоб підірвати авторитет церкви, влада різними заходами домагалася виникнення сварок та загострення стосунків між священниками за парафії, прихожан, прибутки. Вищестоящі органи інформувалися про приклади розкладницької діяльності місцевими відділами НКВС. Зокрема, у звіті начальника Станіславського УНКВС повідомлялося: в селі Струпків Отинійського району Станіславської області священник Іванчук покинув службу в церкві, тому що, за його словами, ні держава, ні віруючі його не підтримували (в якості аргументу наводив приклад, що на останній службі в неділю в церкві було всього 15 прихожан); у сусідньому Городенківському районі від служби в церкві

---

⁴⁹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 81-82.

на користь світської роботи відмовилися священники Гаврилків, Саган, Дудлів; в Перегінському районі цієї ж області від церковної діяльності відмовилися священники Циганенко, Костирка, Карепчик⁵⁰. В іншому повідомленні вказувалося, що в м. Ковель на Волині припинила своє існування греко-католицька парафія, що належала до кафедрального собору єпископа М. Чарнецького⁵¹. Ці та інші приклади в документах НКВС мали демонструвати ефективність роботи відповідних підрозділів на місцях. Щоправда єпископ Г. Хомишин пізніше стверджував, що за час першої більшовицької окупації з його єпархії відмовилися від духовної діяльності тільки троє із понад п'ятсот священників⁵².

У грудні 1940 року було складено, а в січні 1941 р. затверджено особисто Л. Берією план агентурно-оперативних заходів, спрямований на внутрішній розкол та ослаблення УГКЦ. Показовим фактом цього документу була кількісна інформація про структуру церкви – три єпархії, що об'єднували 2821 парафію, 11 монастирів і три монаші ордени (Василіан, Студитів, Редemptористів), де вказувалося на тенденцію зменшення кількості діючих церков і громад. Серед заходів, спрямованих на «розкладання» і підриг впливу церкви, були виділені наступні:

«1. Організація розколу уніатської церкви шляхом використання існуючих протиріч між прихильниками так званих західного і східного обрядів.

2. Дискредитація керівників уніатської церкви в очах віруючих шляхом оприлюднення фактів їх побутових суперечностей, порушення канонічних законів і зловживань в справах управління церковним майном.

3. Організації серед уніатів течії за відрив від Ватикану і створення «незалежної» уніатської церкви.

4. Активізація православних церковників на боротьбу за приєднання уніатів до Православної церкви...»⁵³.

Для забезпечення «кращих умов» для оперативної роботи по духовенству пропонувалося запровадити при облвиконкомах

---

⁵⁰ Там само. С. 122-124.

⁵¹ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 249-253.

⁵² Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899-1944. Т. II. Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів: Місіонер, 1998. С. 432-434.

⁵³ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 100-101.

уповноважених у справах культів, а також вирішити питання з Народним комісаріатом фінансів СРСР про те, щоб «... обкладення духовенства відповідними податковими органами західних областей УРСР здійснювалося по узгодженню з місцевим апаратом НКВС»⁵⁴.

Реалізація цих заходів значно ускладнила церковну діяльність, обумовлювала труднощі здійснення душпастирської місії, провокувала суперечки між священиками, між духовенством та віруючими. Так у доповідній записці управління НКДБ по Станіславській області вказувалося, що у зв'язку із зменшенням кількості священиків у сільській місцевості виникли проблеми з регулярними богослужіннями в ряді населених пунктів області. Практика сумісництва священиками відправ в кількох парафіях призвела до зростання невдоволення в середовищі церковників, оскільки частина таких сумісників отримувала значно більші доходи, ніж ті, хто працював з однією парафією. Відповідно назріваючі протиріччя приводили до відкритих конфліктів (в документі наведено близько десятка таких прикладів)⁵⁵.

Місцеві органи НКВС ефективно використовували подібні факти для провокацій та посилення суперечностей серед священиків, пропонуючи одним підтримку й сприяння і здійснюючи на непоступливих тиск і шантаж. Чекісти намагалися примусити єпископа Г. Хомишина в односторонньому порядку змінити існуючу систему територіального розподілу Станіславської єпархії на території області, де частина деканатів УГКЦ підпорядковувалася Львівській архиєпархії. Формально єпископу Г. Хомишину пропонувалося встановити церковну юрисдикцію над усіма релігійними громадами в межах адміністративної території Станіславської області. Насправді, мета НКВС полягала у створенні ще одного джерела конфлікту між Станіславським єпископом та митрополитом А. Шептицьким. Після відмови, обґрунтованої необхідністю узгодження таких дій із митрополитом та Римом, був зроблений висновок про необхідність «... організувати відповідний «натиск» на Хомишина, щоб змусити його стати на потрібний нам шлях»⁵⁶.

Одним із методів вирішення цього питання передбачалося через фінансові та судові органи підготувати заходи, щоб заставити єпископа нести відповідальність за церковні парафії, які на території

---

⁵⁴ Там само. С. 101.

⁵⁵ Там само. С. 106-108.

⁵⁶ Там само. С. 107.

Станіславської області відносилися до Львівської архієпархії. Із Києва в Станіславське УНКВС 11 лютого 1941 року була відправлена вказівка про наполегливіші дії стосовно єпископа Г. Хомишина. Зокрема рекомендувалося зобов'язати його нести повну відповідальність за діяльність усіх парафій на території області, незалежно від їхнього церковного підпорядкування; спонукати до змін існуючої територіальної системи розподілу парафій. Вказувалося на необхідність посилення додаткового оподаткування священників, які несли службу в кількох місцях по сумісництву, а також збільшити особистий податок на самого Г. Хомишина⁵⁷. Зрозуміло, що такі та подібні їм заходи мали негативні наслідки для функціонування церковних структур на місцях.

У протистоянні з духовенством репресивні органи використовували і засоби шантажу, пов'язані із загрозою арешту та ув'язненням їхніх рідних та близьких. Так в лютому 1941 року оперативники УНКДБ по Дрогобицькій області провели роботу по вербуванню канцлера Перемишльської єпархії о. М. Грицеляка, шантажуючи його долею заарештованого сина. Зрештою, під тиском М. Грицеляк спочатку пообіцяв певну співпрацю, але невдовзі в категоричній формі відмовився від будь-яких контактів із представниками влади, відзначивши, що релігійне служіння для нього є найвищою цінністю, а спілкування із офіцерами НКВС суперечить його духу та поглядам. Тому вищому керівництву подавалася пропозиція щодо узгодження санкції на арешт М. Грицеляка, а також повідомлялося про активний підбір компрометуючих матеріалів щодо впливових осіб ряду деканатів Самбірського, Добромильського і Стрийського районів з метою їхньої компрометації та «розкладання Греко-католицької церкви»⁵⁸.

Співробітники УНКВС по Львівській області ретельно збирали інформацію про наявність серед служителів УГКЦ опозиції Ватикану, бажаючи організувати боротьбу, спрямовану на розрив церкви з Римом. Найбільше для цієї місії підходила кандидатура доктора богослов'я і філософії Гавріїла Костельника. Документи НКВС, в яких зафіксовано спілкування оперативних працівників з Г. Костельником свідчать, що він не приховував власного негативного ставлення до Ватикану, стверджував, що тривалий час вів боротьбу, спрямовану на

---

⁵⁷ Там само. С. 130-131.

⁵⁸ Там само. С. 148.

розрив уніатської церкви з Ватиканом. В якості «аргументів» щодо отримання бажаного результату органи використовували як позитивну характеристику ділових якостей та світоглядної позиції Г. Костельника, дану його соратником о. В. Целевичем, так і факт арешту та утримання під вартою його сина Б. Костельника. Зокрема, В. Целевич, характеризуючи Г. Костельника, відзначав: «Чоловік дуже здібний, хороший оратор і публіцист. Костельник – великий ворог західного напрямку Греко-католицької церкви...вороже налаштований по відношенню до Папи і взагалі католицизму, але про це він розказує тільки в приватних розмовах. Думаю, що Костельник міг би очолити роботу, спрямовану на незалежність Греко-католицької церкви від Ватикану»⁵⁹.

Спроби енкавеесівців схилити Г. Костельника до активної співпраці через арешт його сина-школяра, звинуваченого в антирадянській діяльності та зв'язках з націоналістичним підпіллям, зустріли з боку Г. Костельника відвертий опір. Він не піддався прямому шантажу, заявивши, що «... якщо він (син – Авт.) винуватий, нехай його судять, але прийняти на себе у зв'язку з цим які-небудь зобов'язання він (Г. Костельник – Авт.) незгідний»⁶⁰. Пропозицію очолити рух за створення на території Західної України Автокефальної православної церкви Г. Костельник відхилив, мотивуючи це сумнівом в досягненні успіху, оскільки вплив УГКЦ на населення регіону і її авторитет був досить великий. У відповідь на пропозицію керівництва Львівського УНКВС скласти план заходів по створенню Української автокефальної православної церкви Г. Костельник подав реферат, у якому висловив думку про те, що «... ідея про перетворення західноукраїнської уніатської церкви в автокефальну православну надто передчасна і нереальна, бо немає реального тла під собою». В якості аргументу об'єктивної неможливості такого процесу він підкреслив, що навіть за найсприятливіших умов, при повній свободі церковної діяльності, такий результат міг бути досягнутий через «... довгу і нелегку ідейну боротьбу, щоб західноукраїнських уніатів перевести на православ'я. А доки існує загальний страх за майбутність церкви взагалі, доти кожний уніат буде придержуватися ось такого

---

⁵⁹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 70.

⁶⁰ Там само. С. 145.

висновку: «Якщо церкви не буде, то нащо взагалі творити православну автокефалію – нащо в муках родити мертворождену дитину?»⁶¹.

Таким чином, у довоєнний час Г. Костельник фактично відмовився від підготовлюваної органами НКВС для нього ролі розкольника УГКЦ, але його постать та позиція і надалі залишалися в полі зору спецслужби. Можна цілком погодитися з думкою Б. Боцюрківа, що радянські органи намагалися використати фігури Станіславського єпископа Г. Хомишина, стосунки якого з митрополитом А. Шептицьким на той час були напруженими, та о. Г. Костельника, як прихильника візантійсько-православної течії в УГКЦ, для створення внутрішньої опозиції в середині УГКЦ, однак їхні спроби виявилися невдалими⁶².

Окрім репресивних дій, органи радянської влади намагалися залучити до процесу боротьби з УГКЦ структури Російської православної церкви. Щоб ослабити авторитет греко-католиків, РПЦ ініціювала процес підпорядкування греко-католицьких парафій Московській патріархії. Так у 1940 році новопризначений владика Галицько-Волинської єпархії РПЦ Олексій (Громадський) отримав від патріаршого місцєблєститєля Сергія завдання привернути до православ'я віруючих греко-католиків. Однак після невдалих спроб виконати завдання архієпископ писав у листі до Сергія, що «... за рік більшовицьке правління викликало таку ненависть до Москви, що треба надовго забути про православну місію в Галичині»⁶³. На початку 1941 року митрополит РПЦ Миколай особисто прибув до Львова, щоб вивчити ситуацію та перспективи можливого навернення греко-католиків у православ'я. За результатами поїздки він висунув пропозицію «... задля подальшого успіху православної місії серед уніатів Галичини створити в Тернопільській єпархії вікарну катедру з титулом єпископа Львівського для безпосереднього управління галицькими православними приходами», присутність якого, на його переконання «... у цій цитаделі унії матиме надзвичайно велике значення для престижу Православної церкви»⁶⁴. Були навіть окреслені заходи, що мали проводитися для «подальшого возз'єднання уніатів з

⁶¹ Костельник Г. Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву? 10 лютого 1941 р. *Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки*. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 129-130.

⁶² Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*. Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 48.

⁶³ Там само. С. 24-25.

⁶⁴ *Мартирологія Українських Церков*: у 4 т. / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1987. Т.1: УПЦ: документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1987. С. 623.

Православною церквою», але без активної підтримки з боку влади, що нібито залишалася осторонь, цей процес успіху не мав.

Аналізуючи справи, пов'язані із ймовірним «з'єднанням» УГКЦ з РПЦ, єпископ Й. Сліпий вказував, що «... ціла акція, розвинена нез'єднаною ієрархією на Західній Україні та Білорусії свідчить, що вона має тихий дозвіл і поміч НКВС і це ще більше ослаблює її і так немічні сили. Її уживає влада для розбиття нашої Церкви»⁶⁵. Проте здійснити виконання окреслених заходів Московського патріархату, на його переконання, перешкодив напад гітлерівських військ.

Чимало священників, незважаючи на тиск з боку цивільних та каральних органів, продовжували свою діяльність. Проти них застосовувалися не тільки шантаж і провокації, але й жорсткіші заходи. Так наприкінці 1940 року були заарештовані Степан Книш, парох в Невиці, Йосиф Яворський, парох у Ляшкові, Володимир Харина, парох Знесіння коло Львова, Микола Притуляк, катехит у Сколе, Михайло Перетятко, ігумен Чину Редемптористів, Іван Прокопчук, парох Вербівчика та ін.⁶⁶ Деякі із заарештованих священників загинули від рук енкавееців у в'язницях західноукраїнських міст з початком німецько-радянської війни.

Серед страчених органами радянської влади був і священник Андрій Бандера, батько провідника ОУН (б) Степана Бандери. Заарештований 23 травня 1941 року він був вивезений на Схід перед наступаючими німецькими військами, а 8 липня 1941 року Військовий трибунал Київського військового округу виніс йому смертний вирок. А. Бандера звинувачувався у тому, що він як батько «...керівника закордонного «проводу» антирадянської націоналістичної організації ОУН Бандери Степана, який нелегально втік в Німеччину, підтримував з ним систематичний зв'язок через спеціальних кур'єрів... через яких був в курсі всієї діяльності організації ОУН. Як переконаний український націоналіст, активно допомагав оунівському підпіллю в проведенні контрреволюційної роботи, спрямованої проти СРСР; в своєму будинку переховував втікача терориста Стефанишина, був співучасником нелегальної переправи із СРСР в Німеччину свого сина

---

⁶⁵ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 35.*

⁶⁶ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки.* К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 12.

Бандеру Богдана – члена організації ОУН»⁶⁷. Невдовзі вирок був виконаний.

Подібна доля спіткала й інших служителів церкви. У липні 1941 року львівська газета «Українські щоденні вісті» опублікувала статтю «Мучеництво українського духовенства», в якій подавався список священників, заарештованих, ув'язнених або ж страчених більшовицьким режимом у кількості 42 осіб⁶⁸. За даними польського дослідника історії церкви Б. Кумора, за період 1939-1941 років у радянських в'язницях загинуло 34 і було депортовано вглиб СРСР 41 греко-католицького священника⁶⁹.

Митрополит А. Шептицький у листі до Риму від 7 листопада 1941 р. підсумував: «Більшовицька займанщина, що тривала майже два роки, спричинила повну руїну нашого бідного і знедоленого народу. Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй архієпархії їхнє число доходить до 200 000. У моїй єпархії (Львівській – Авт.) було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемиській близько – 20. Крім того, з моєї єпархії у Сибір вивезено 33 священників»⁷⁰.

Та, незважаючи на жорсткі заходи комуністичних державних і репресивних органів, церква зуміла зберегти свою ієрархію та структуру. Більшість священників залишилися вірними своєму духовному покликанню.

Відповідь на питання, чому ж радянський режим не зумів ліквідувати УГКЦ у передвоєнний період, висловлена у листі митрополита А. Шептицького до папського нунція Ротти від 30 березня 1941 року. Митрополит відзначав, що більшовики не приховували свого устремління знищити церкву, однак робили це «... уповільнено, оскільки боялися, щоб не збурити надто великого спротиву серед цілого загалу населення», також через побоювання громадської думки в Європі, а ще через те, що «... не почувалися тут як вдома»⁷¹.

---

⁶⁷ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 172.

⁶⁸ Мучеництво українського духовенства. *Українські щоденні вісти*. 1941. 5 липня.

⁶⁹ Kumor B., *Historia Kościoła. Cz. 8. Czasy współczesne. 1914-1992*. Lublin, 1996. S. 595.

⁷⁰ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 23.

⁷¹ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*. Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 49.

Що ж стосується відношення радянської держави до проблеми УГКЦ, то вона в цілому була половинчастою. Приєднавши західноукраїнські землі до складу СРСР, більшовицький режим розпочав здійснювати звичну для себе політику войовничого атеїзму і безбожництва, намагаючись звужити суспільну діяльність УГКЦ та інших релігійних організацій. В умовах Західної України УГКЦ як релігійно-церковна організація мала розвинену структуру і релігійну інфраструктуру. Тому обмеженість часу не дозволила правлячому режиму повністю ліквідувати її. Перепоною цьому були і суб'єктивні чинники: постать глави УГКЦ – митрополита А. Шептицького; консолідованість вищих ієрархів і духовенства; широка суспільна підтримка церкви з боку місцевого населення.

Оскільки атеїстична агітація та пропаганда не мали помітного успіху, влада у звичний для себе спосіб залучила до боротьби з УГКЦ репресивні органи, які з кінця 1939 року розпочали планомірну роботу по ослабленню і розколу церкви як організації, політику тиску, шантажу та репресій стосовно духовенства з метою залякати та підпорядкувати своєму впливу греко-католицьке духовенство. Незважаючи на часткові успіхи в цьому напрямі, владі загалом не вдалося встановити контроль над УГКЦ, підірвати її суспільний авторитет, підпорядкувати греко-католиків Московському патріархату Російської православної церкви.

Початок німецько-радянської війни та окупація у червні 1941 року західноукраїнських територій військами нацистської Німеччини обумовив для Української греко-католицької церкви час нових випробовувань. З початком встановлення на західноукраїнських землях німецького окупаційного режиму більшість населення регіону поклало надії на можливість відродження української державності. Нелояльність місцевих українців до сталінського режиму проявилася в поширенні антирадянського націоналістичного руху, який розглядав «московський більшовизм найголовнішим ворогом побудови самостійної Української держави»⁷². Зрештою не тільки в Західній Україні греко-католицькі священники, але й на інших землях частина православного духовенства та віруючих, зазнавши утисків і переслідувань від комуністичного режиму, повірили, що німці

---

⁷² Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. К.: Генеза, 2002-2003. Т.4: Україна і Друга світова війна (1939-1945). 2003. С. 134.

принесли справжнє визволення, вітали прихід німецьких військ, закликали молитися за їхню перемогу⁷³.

Позиція УГКЦ під час німецької окупації по різному подається у науковій літературі. Якщо радянська історіографія обмежувалася виключно ідеологічними штампами на зразок «вірна прислужниця фашистського режиму» і т. п., що у свій час були започатковані ще памфлетами Я. Галана, то сучасні дослідники намагаються об'єктивніше потрактувати суть та зміст поведінки церкви та духовництва під час війни. Так В. Пащенко запропонував оцінити як саму церкву, так і окремі факти співробітництва з нацистами, виходячи з конкретно-історичних позицій. Він вважає, що частина священників УГКЦ в пошуках шляхів до створення незалежної України потрапила до тенет рейху, частина відіграла роль консолідуючого духовного елементу у створенні дивізії СС «Галичина». Але це не повинно кидати тінь на всю багатомільйонну греко-католицьку конфесію⁷⁴.

Частина науковців пояснює поведінку УГКЦ у роки війни результатом політики «радянизації» на західноукраїнських землях. Так М. Гайковський вказував, що усвідомлюючи наближення війни, духовенство УГКЦ поклало великі надії «на повалення кривавої, безбожної Радянської влади», тому, як і більшість місцевого населення, вітало німецьку армію як визволительку⁷⁵. В. Марчук відзначав, що УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацистів, а проголошені подяки німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій і нищення радянськими органами церкви⁷⁶. На переконання В. Войналовича, поведінку церкви і духовенства (і не тільки УГКЦ) під час війни не можна зводити виключно до наслідків попередньої політики радянського режиму. В основі логіки позиції її ієрархів був більш системний підхід. Відчувши реальну загрозу, самим підвалинам українського християнського суспільства під час першого приходу радянської влади на територію Західної України, керівництво УГКЦ робило все, щоб зі зміною влади, церква, для виконання свого духовного обов'язку, могла адаптуватися

---

⁷³ Там само. С. 356-357.

⁷⁴ Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. С. 24.

⁷⁵ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 35.

⁷⁶ Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 205.

до нових умов і структурно, і обрядово. Першочерговим завданням вони вважали збереження організаційної структури та забезпечення за нею ролі духовного провідника і захисника народу. А тому потрібно було йти на певні компроміси і поступки⁷⁷.

Таким чином, більшість відомих дослідників в тій чи іншій формі констатували той факт, що церква, як авторитетний суспільний інститут, не могла стояти осторонь тогочасних процесів і подій, повинна була реагувати на суспільні настрої та прагнення. Не випадково О. Лисенко підкреслював, що позиція церкви в часи нацистського режиму визначалася подвижницькою місією «...прагнути через існуючі координаційно-допоміжні органи полегшити життя своїх співвітчизників за умов окупації, духовенство, яке займало активну громадянську позицію, не могло в тій чи іншій формі не співробітничати з гітлерівцями»⁷⁸.

На відношення церкви та частини віруючих до нового політичного режиму не могла не вплинути політична лінія, яку визначили нацисти на початковому етапі свого перебування в Україні. Вони прагнули демонструвати лояльне ставлення до релігійної сфери на окупованих німецькою армією територіях. Напередодні німецько-радянської війни керівник Служби Безпеки (СБ) Третього рейху Г. Гейдріх дав інструкцію майбутнім місцевим службам гестапо «...не чинити ніяких дій проти прагнення Православної церкви до поширення свого впливу. Не слід нічого чинити проти церкви»⁷⁹. Німці усвідомлювали, що антирелігійна політика більшовицького режиму, особливо в Західній Україні, мала широкий спротив, тому готові були підтримати релігійні почуття місцевого населення в обмін на лояльність до нового режиму.

Німецька окупаційна влада дозволила відновити закриті більшовиками храми, що використовувалися в якості складів, клубів, їдалень тощо. З ініціативи української громадськості та духовенства було покінчено з войовничим атеїзмом, відновлено урочисте святкування церковних свят. УГКЦ отримала офіційне визнання з боку місцевої німецької адміністрації щодо участі в національному та культурному житті⁸⁰. Було поновлено діяльність церковних товариств,

⁷⁷ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 341.

⁷⁸ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 21.

⁷⁹ Літопис Голготи України. Дрогобич: Відродження, 1994. Т.2.: Репресована церква. С. 12.

⁸⁰ Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175.

релігійних видавництв, навчальних закладів, вдалося домогтися дозволу на відкриття Богословської академії, духовних семінарій, випуску щоквартальника «Богослов'я».

Початок війни позначився для західноукраїнського суспільства важливою подією державно-політичного значення. Український військовий підрозділ «Нахтігаль» випередив основні сили німецьких військ і 30 червня 1941 р. увійшов у Львів, зорганізував проведення Українських Національних Зборів, на яких був оприлюднений «Акт відновлення Української Держави». У ньому зокрема зазначалося: «Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України»⁸¹. В Акті вказувалося також про утворення української влади на західноукраїнських землях та підпорядкування її майбутньому українському національному уряду з центром у Києві. Головою Крайового правління – уряду, який невдовзі був реорганізований в Українське Державне Правління, став один із провідників проводу ОУН (б) Я. Стецько. В усі місцеві осередки ОУН було надіслано інструкції про взяття влади на місцях та організації місцевих українських органів, що мали засвідчитись окупаційній адміністрації, налагодивши з нею співпрацю⁸². Серед першочергових завдань вказувалося на необхідність проведення урочистих масових заходів на відзначення проголошення «Акту відновлення Української Держави».

Відгукнувся на цю важливу подію і провід УГКЦ. Уже 1 липня у пастирському листі митрополит А. Шептицький заявив: «Зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України... Узнаємо головою Краєвого правління Західних областей України пана Ярослава Стецька. Від уряду, ним покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узгляднили би потреби і добро всіх, замешкуючи наш край народності й суспільної верстви належить»⁸³. 5 липня він звернувся до вірних з пастирським листом, у якому закликав: «Усі, що почуваються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні

---

⁸¹ Акт 30 червня 1941 р. *Українське державотворення*: зб. документів і матеріалів. Львів; Київ, 2001. С. 126.

⁸² Кубійович В. *Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго, 1975. С. 12.

⁸³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 5; *Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки*. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 168.

роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя». У зверненні лунали заклики до національної єдності та злагоди, які він вважав передумовою побудови незалежної і сильної України. Також митрополит визначив, що «...кожний душпастир відправить в найближчу неділю по отриманні цього закликів благодарственну Богослужбу та по пісні «Тебе Бога хвалим...» внесе многолітствія побідоносній німецькій армії та Українському Народові»⁸⁴.

У багатьох містах, містечках та селах Галичини відбулися багатолюдні заходи з проведенням урочистих молебнів, в яких активну участь взяли і греко-католицькі священники. У Станіславі участь в урочистому богослужінні та віче взяв Станіславський владика Г. Хомишина, який теж висловив сподівання, на те, щоб «Українська держава забезпечила щастя, добробут і спокійне життя всім громадянам української землі без огляду на різниці віросповідні, національні і суспільні»⁸⁵. Він закликав вірних і духівництво до консолідації, дотримання християнських чеснот та терпимості, оскільки лише за таких умов український народ зможе витримати всі лихоліття⁸⁶.

Митрополит А. Шептицький, в першу чергу, спрямовував діяльність церкви на здійснення церковно-духовної місії, забезпечення душпастирської опіки, підвищення суспільної ваги посади священника. З цією метою ним було написано і опубліковане в пресі «Послання до духовенства про організацію парохії і громади» від 10 липня 1941 р. У ньому визначалися невідкладні завдання священників у той важкий період: «На першому місці треба подбати про родини й добро арештованих і вивезених більшовиками вірних. Їх родинам належить поміч, яку мусить душпастир радо й сам уділити, й так zorganizувати, щоб вдовицям, сиротам або жінкам і дітям, що на довший час позбавлені опіки батька й мужа, мають право жадати тієї опіки від церкви. Душпастир нехай уважає себе куратором таких родин і нехай зробить з найпоряднішими господарями контракт о спілку, який

---

⁸⁴ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7; Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 170.

⁸⁵ Альманах Станіславівської землі: зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. Т.2. Париж, Сідней, Торонто, Нью-Йорк, 1995. С. 102.

⁸⁶ Там само. С. 62.

запевнив би неприязним якийсь дохід з їх ґрунтів»⁸⁷. Він закликав священників взяти активну участь у налагодженні місцевої української адміністрації, у випадках інертності або ж гострого політичного протистояння в місцевих громадах: «...душпастир повинен своєю властю назначити війта, радних і начальника міліції, пригадуючи вірним конечність послуху для німецької військової, а з часом цивільної влади»⁸⁸.

Усвідомлюючи загрозу внутрішніх конфліктів, митрополит висловив застереження щодо непримиренності та радикальності окремих політиків: «Мусимо від усіх домагатися залишення раз на все всяких партійних роздорів, внутрішньої партійної боротьби. Хто приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі навіть тоді, якщо б для неї мав великі заслуги. Всі, що пережили большевицьку навалу, свідомі того, що партійні роздори є національним злочином, якого не можна терпіти»⁸⁹. Було звернуто також увагу громадськості на необхідність відновлення національної школи, організацію місцевого самоврядування, відновлення діяльності громадських культурно-освітніх товариств і кооперації.

Таким чином, окрім констатації наслідків більшовицької політики, в цьому посланні А. Шептицького відсутні будь-які політичні заяви чи заклики на користь гітлерівської Німеччини. Озвучені тільки конкретні напрямки духовної і організаційної діяльності священників серед українського населення.

У рамках загальної політики окупаційної влади, митрополичий ординаріат УГКЦ закликав духовенство активізувати зусилля населення по збору одягу, взуття, металу, грошей на користь німецької армії, організувати здавання і закупівлю сільськогосподарської продукції. З початком вивозу населення на примусові роботи в Німеччину у пастирському листі А. Шептицький закликав українських віруючих до послуху та сумління⁹⁰.

Німецькі окупанти не заперечували діяльності українських громадських товариств, церкви, якщо вона не йшла всупереч німецьким інтересам. Німці навіть дозволили створити 6 липня 1941 р. Раду Сеньйорів, яка невдовзі перетворилася на Українську Національну Раду.

---

⁸⁷ Послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «Про організації парохії і громади». *Українські щоденні вісти*. 1941. 10 липня.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали 1941-1944 / упоряд. Ж. Ковба; Ред. А. Кравчук. К.: Дух і Літера, 2003. С. 16-17, 20.

Першим її головою був відомий адвокат, голова уряду ЗУНР (1918 р.) Кость Левицький, а після його смерті 12 листопада 1941 р. на цю громадську посаду було обрано митрополита А. Шептицького⁹¹.

Благодійна місія завжди була головною у діяльності УГКЦ. Церква допомогла в порятунку від голодної смерті 40 тисячам полонених червоноармійців у німецьких концтаборах на території митрополії, 25 тисячам дітей, евакуйованим з Покуття у часи страхотливої повені, у інших благодійницьких акціях. Створено і взято під опіку дитячі будинки у містах Збараж і Золочеві, а також у селі Войнилів на Станіславщині⁹².

Завдяки дипломатії і праці керівного проводу, УГКЦ набирала організаційної сили, вносила свої корективи в національно-культурне життя. Її структура в роки німецької окупації зазнала змін в сторону чисельного зростання у порівнянні з радянським періодом. Греко-католицька митрополія, яка загалом входила до адміністративної області – дистрикту «Галичина» у складі Польського генерал-губернаторства, на той час складалася з трьох єпархій: Львівської, очолюваної митрополитом А. Шептицьким, Перемишльської – єпископом Й. Коциловським та Станіславської – єпископом Г. Хомишиним. Адміністративно Львівська архієпархія поділялася на п'ять протопресвітеріатів, які складали 54 деканати. На 1943-1944 рр. Львівська архієпархія налічувала 1267 парафій, 1261 церкву, 1061 священика, 53 монастирі, 271 ченця і 419 черниць. Станіславська єпархія була поділена на 20 деканатів, 465 парафій, 886 церков, 482 священика та 68 монастирів. У межах Перемишльської єпархії діяло 45 деканатів, 629 парафій, 1268 церков, 700 священиків і 66 монастирів⁹³.

У період окупації західноукраїнських земель відновилося й активне внутрішнє церковне життя, скликалися церковні собори. У вересні 1941 р., за участю 78 священиків відбувся Львівський архієпархіальний собор, що розглянув питання духовного життя вірних, проблеми християнської родини, катехизації молоді, формування у дітей християнського сумління. На соборі окремо згадувалася також справа

---

⁹¹ Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1-3. С. 121.

⁹² Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1997 р. С. 146.

⁹³ Мартирологія Українських Церков.: у 4 т./ упоряд. і зредагували Осип Зінкевич і священик Тарас Р. Лончина. Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1985. Т.2: Українська католицька церква: документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1985. С. 57.

«арештованих т. зв. Бандерівців», доля членів уряду Я. Стецька та інших діячів ОУН, заарештованих нацистами⁹⁴.

23 вересня 1941 року митрополит надіслав послання із похвалою та вдячністю на адресу німецької армії і особисто А. Гітлера, яке було пов'язане із вступом німецьких військ до Києва. У ньому, зокрема, заявлялося: «Український народ бачить в цьому визволенні столиці від більшовицького іга знамення свого визволення від рабства... Справа знищення і викорінення більшовизму, яку ви, як фюрер великого німецького рейху, взяли за мету в цьому поході, забезпечує вашому превосходительству вдячність всього християнського світу»⁹⁵. Однак, настрої в цей час були не такими однозначно пронимецькими, як на початку липня. У повсякденному житті уже проявлялися справжні наміри нацистського режиму стосовно долі та майбутнього України. Запровадження жорстких економічних та адміністративних норм цивільного життя, арешти сотень представників національних сил, зокрема ОУН, масові страти єврейського населення змушували по іншому глянути на природу політики нацистів в Україні.

В січні 1942 року А. Шептицький, як голова Української Національної Ради у Львові, разом з рядом інших відомих українських політичних діячів, підписав звернення до А. Гітлера, в якому в обережній формі лунала критика антиукраїнських дій з боку німецької сторони, зокрема, розчленування території України, збереження колгоспів, важкий податковий тягар, переслідування національних політичних сил⁹⁶.

Гітлерівські окупанти, маючи цілковите панування на теренах України, все ж не вдавалися до грубого ігнорування почуттів віруючих, не насаджували силовими методами атеїзм, як це робила радянська влада. Проте весь подальший розвиток подій переконав церковне керівництво в безпідставності сподівань на подальшу відбудову церковного життя. У листопаді 1941 р. гітлерівський міністр А. Розенберг надіслав рейхкомісару України Еріху Коху секретні інструкції, в яких рекомендувалося заборонити церквам і сектам займатися політикою і робити публічні заяви; єпископи мали стати не виразниками українського народу, а фактично чиновниками, призначуваними міністерством окупованих територій. Його нові

---

⁹⁴ Протоколи засідань Львівських архієпархіальних соборів 1940–1944 рр. Місіонер, 2000. С. 140-167.

⁹⁵ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 180.

⁹⁶ Там само. С. 184-189.

інструкції від 13 травня 1942 р. вимагали дозволяти існування релігійних громад лише за умови, якщо вони не займатимуться політикою і будуть безпечними для німецької влади⁹⁷. У грудні 1941 року німецька окупаційна адміністрація прийняла до виконання інструкцію про ставлення до українського населення і, зокрема, церкви, в якій зазначалося, що діяльність церковних громад на території України не забороняється доти, доки священники не займаються політичною боротьбою⁹⁸. Такі інструкції не в останню чергу були пов'язані з активізацією ідеї українського екуменічного руху, що отримувала підтримку і серед частини духовенства, і серед українських політиків.

Так створена у жовтні 1941 р. у Києві за участю ОУН (м) Всеукраїнська Національна Рада намагалася гармонізувати церковно-релігійне та національне життя в Україні⁹⁹. З цією метою було сформовано Українську Церковну Раду, яка на початку 1942 р. ухвалила рішення просити А. Шептицького стати Патріархом УАПЦ. Як відомо, відроджені автокефальні єпархії були украй бідні – і матеріально (бракувало церковної утварі, богослужебних книг), і організаційно (не вистачало кадрів, навчальних закладів). Це прохання офіційно вручив митрополитові у квітні у Львові о. Йосиф Кладочний¹⁰⁰. Однак пропозицію прийнято не було. Владика, за словами Кладочного «...сказав, що не має у него сили фізичної, щоби тепер їхати до Києва... Митрополит зачинає 78-й рік життя, є хворий і вже багато років прикутий до крісла, стояти не може зовсім, не володіє майже зовсім правою рукою. Час від часу і лівою не володіє, і підписує документи, беручи перо в уста...». По друге, «...Шептицький був тієї думки, що Патріарха треба вибирати з-перед самих автокефалістів. І якщо новообраний Патріарх підчиниться Папі, тоді Митрополит є готовий підчинитися владі новообраного Патріарха». Водночас він не відмовлявся від допомоги автокефалістам, зауваживши що «...нез'єднані, які приймуть віру

---

⁹⁷ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 13.

⁹⁸ Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 2001. С. 12.

⁹⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 20-22.

¹⁰⁰ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів: ВВП «Місіонер», 2003. С. 167-168.

католицьку не відрікаються віри православної, але доповнюють її наукою церкви католицької, загальної соборної»¹⁰¹.

Сам Й. Кладочний підтримував у Києві стосунки із головою Всеукраїнської Національної Ради М. Величківським, головою міста Києва В. Багазієм, заступником голови проводу українських націоналістів, археологом і поетом О. Ольжичем-Кандибою, іншими відомими діячами. Спільно з Кладочним душпастирською діяльністю у столиці займався греко-католицький парох Ю. Процюк. Згідно з ухвалами Архиєпархіальних соборів у 1941-1942 рр. було закладено греко-католицькі парохії для десятків тисяч галичан, що мешкали у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці, Житомирі й навіть Чернігівщині. Туди ж надсилали й молодих священників¹⁰². Однак широкого поширення на Схід греко-католицизм не отримав, що, не в останню чергу, було пов'язане з політикою німецької окупаційної влади стосовно самої церкви.

У той важкий для віруючих час УГКЦ робила все можливе для духовного зміцнення свого народу, збереження його високих морально-етичних цінностей. Церква рішуче засуджувала терор і репресії як методи політичної боротьби. Осуд насильницьких методів А. Шептицький виклав 21 листопада 1942 р. у відомому пастирському листі «Не убий», застерігаючи, що прокляття церкви впаде на всіх, хто проливає невинну кров¹⁰³. Владика не тільки викривав факти терору окупантів, але й визначив заходи задля фізичного збереження вірних, духовної опіки і відновлення української державності.

Масові розстріли мирного населення, насильницьке вивезення його до Німеччини, грабунки і насильство викликали рішучий осуд греко-католицьких владик. Протест проти гітлерівського геноциду, засудження злочинів нацизму висловив митрополит у низці своїх пастирських листів та послань. У пастирському листі до вірних у грудні 1941 р. він засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав українців зберігати національну гідність, стійко боронити свободу, свої родини і громади¹⁰⁴. У серпні 1942 р., в листі до Папи Пія XII, А. Шептицький відверто наголошував, що після звільнення німецькою владою з-під більшовицького ярма церква відчула деяке полегшення, яке, однак, тривало не довше, ніж один чи два місяці.

¹⁰¹ Там само. С. 168-169.

¹⁰² Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 169-170.

¹⁰³ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 14 Арк. 20-23.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 1-5.

«...Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, який з дня на день стає дедалі важчим, тяжчим і нестерпнішим. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є, до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським», – писав він у листі до Папи Пія XII, з обуренням описуючі масові розстріли євреїв в Україні та залучення до цих каральних акцій української поліції¹⁰⁵. З осудом геноциду євреїв владики звертався безпосередньо до Гітлера, який з приводу цього звернення заявив, що: «графа Шептицького за такі дії варто було би повісити, але митрополит Шептицький може собі таке дозволити»¹⁰⁶. Варто згадати, що митрополит, переховуючи у своїх палатах, врятував від загибелі львівського рабина Єзекіїла Леві. За наказом А. Шептицького в церквах і монастирях священники і ченці переховували від знищення євреїв, особливо дітей¹⁰⁷.

УГКЦ продовжувала застерігати громадян від нерозважливих вчинків, бути політично витриманими, не піддаватися на міжетнічні провокації. Застереження впливало із загальної настанови церкви, яка в час знецінення людського життя активно виступала проти найстрашнішого гріха – людиновбивства. Про це йшлося на III і IV Архиепархіальних соборах 1942–1943 років. Зокрема третій собор на основі декретів «Про п'яту заповідь», «Про ліберальну совість» ухвалив вісім правил про людиновбивство; четвертий собор уже ґрунтовно зайнявся богословсько-пасторальним опрацюванням п'ятої заповіді «Не убий!», пошуком шляхів покращення існуючого морально-психологічного стану суспільства¹⁰⁸. П'ятий собор 1944 р. знову звернув увагу краян на поборюванні незгод, ворожнечі й ненависті між народами.

Терор окупаційного гітлерівського режиму обумовив і спроби застосування насильства по відношенню до греко-католицьких священників. Якщо німецька влада змушена була зважати на безперечний авторитет митрополита А. Шептицького, то Станіславський єпископ Г. Хомишин відчув таке насильство уже на

---

¹⁰⁵ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899-1944. Т. II. Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів: Місіонер, 1998. С. 283-284.

¹⁰⁶ Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 208.

¹⁰⁷ Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 103.

¹⁰⁸ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1997 р. С. 144-145.

початку 1942 року. У лютому 1942 р. його арештувало гестапо. Звинувачували владика в тому, що він нібито посилав своїх людей в Кам'янець-Подільську область для проведення релігійної агітації на користь УГКЦ. Після розмови на цю тему владика був відпущений додому. Однак населення міста було незадоволене тим, що гестапівці під конвоєм вели містом їхнього єпископа. Через гучний резонанс цього випадку, начальник Станіславського відділення СБ В. Астман вибачився перед Г. Хомишиним¹⁰⁹. Проте такого масового переслідування священиків, як у радянський період, духовенство не зазнало.

При цьому його частина активно включалася в національно-визвольну боротьбу українського військово-політичного руху. Греко-католицькі священики дієво допомагали підпільним структурам, пов'язаним з діяльністю ОУН і УПА. Монастирі і церкви були духовною і матеріальною опорою повстанців і підпільників у їх боротьбі проти гітлерівського, згодом сталінського режимів. Виходячи із засад християнської моралі, митрополита консисторія заборонила духовенству брати участь у збройній боротьбі. Але воно тісно пов'язане з народом, не стояло осторонь трагедії краю. Монастирі надавали допомогу пораненим бійцям УПА. У монастирі Чину Студитів у с. Уневі Перемишлянського району на Львівщині діяв підпільний шпиталь для хворих повстанців. Душпастирську обслугу віруючих повстанців священики-капелани виконували за місцем бойових дій підрозділів УПА¹¹⁰. Влітку 1944 р., до складу представницької Української Головної Визвольної Ради церква рекомендувала о. І. Гриньоха, члена Центрального проводу ОУН(б). Авторитетному священику доручено було скласти текст «Присяги вояка УПА».

На початку 1943 року, після невдачі німецької армії під Сталінградом, гітлерівці зрозуміли, що виключно своїми силами військову перемогу не здобудуть, тому почали залучати до боротьби на німецько-радянському фронті представників різних національностей, створюючи з ним окремі військові формування. Перша українська частина – стрілецька дивізія СС «Галичина» почала формуватися після наради високих посадових чиновників генерал-

---

¹⁰⁹ Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. С. 99.

¹¹⁰ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балого та ін.]. Ужгород, 2000. С. 308-311.

губернаторства, військових, поліції, членів УЦК, колишніх військовиків Української Галицької Армії. Творці дивізії з української сторони, за словами голови УЦК В. Кубійовича «мали на меті виключно український інтерес» і до створення дивізії підходили з політичних розрахунків, бо «щоб створити зачаток Української армії, треба було платити»¹¹¹. Він вважав, що «...з творенням дивізії здійснюється одне з найщиріших бажань українського народу – зі зброєю в руках взяти участь у боротьбі з більшовизмом, ...оскільки більшовизм є його найбільшим ворогом і несе йому не лише матеріальну і духовну руїну, а й національну смерть»¹¹². На думку керівництва УЦК та ОУН (м), створення дивізії СС «Галичина» мало стати початком зародження майбутньої Української армії для боротьби з більшовизмом¹¹³.

Ідею створення такої дивізії не сприйняло керівництво ОУН (б). Невдоволення викликали ті обставини, що дивізія мала бути німецькою частиною, під німецьким командуванням, що вступати до неї мали право лише галичани, ще більше поглиблюючи цим штучний поділ українського народу. Результатом таких протилежних поглядів на доцільність створення дивізії став той факт, що до служби в ній було відібрано 35 тисяч чоловік. Загальна чисельність дивізії при її формуванні становила 22 тисяч чоловік¹¹⁴. Щоправда вітчизняні історики подають дещо інші цифри, зокрема, особовий склад дивізії – 13 тисяч осіб¹¹⁵. На їхнє переконання, сподівання українських політиків на утворення української військової структури, як військово-політичного інструменту, з допомогою якого можна було зайняти позицію рівноправного німецького партнера, було ілюзією. Німцям потрібно було «гарматне м'ясо», щоб заповнити поріділі лави вермахту, а їхні політичні цілі було цілком відмінні від політичної мети українців¹¹⁶.

Але на той час частина українських юнаків справді сподівалася на перспективу військової участі у війні. При формуванні дивізії СС «Галичина» у складному становищі опинилися ієрархи УГКЦ,

---

¹¹¹ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3.

¹¹² Там само. С. 12.

¹¹³ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 12.

¹¹⁴ Урвол Ник. Войска СС. Кровавий слід [пер. с нем. и составление Н.Лаврова]. Ростов на Дону, 2000. С. 202.

¹¹⁵ Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. К.: Генеза, 2002-2003. Т.4: Україна і Друга світова війна (1939-1945). 2003. С. 432.

¹¹⁶ Там само. С. 432-433.

оскільки їм потрібно було виголошувати відозви і заклики до вступу в дивізію. Цього вимагали як представники німецької окупаційної адміністрації, так і частина українських політиків, які підтримували плани створення українських військових формувань. У складі дивізії було сформовано групу військових священників-капеланів, чисельністю до 10 осіб, яких призначив митрополит А. Шептицький. При військовій управі дивізії СС «Галичина» діяв відділ духовної опіки, очолюваний віце-ректором Львівської духовної семінарії, професором Богословської академії В. Лабою, котрий підписувався у діловій документації як «референт душпастирства при Головній Бойовій Управі стрілецької дивізії СС «Галичина»¹¹⁷.

На переконання А. Боляновського, окрім В. Лаби, до дивізії було направлено ще 20 священників. Зокрема, в її штаб був скерований о. Володимир Стецюк й згодом о. Любомир Сивенький, в 29-й полк – о. Левенець, в артилерійський полк – о. Іван-Всеволод Лещинин й згодом о. Емануїл Кордуба, в санітарну сотню – колишній капелан охоронного батальйону № 201 о. І.-В. Дурбак й згодом о. Іван Томашівський, в польово-запасний (згодом вишкільно-запасний) полк – о. Осип Карпінський й згодом о. Юліан Габрусевич; із часом до дивізійників приєдналися о. Іван Голойда, о. Данило Ковалюк та інші душпастирі. Вказані капелани отримали військові ступені: В. Лаба – майора, а решта – хорунжого. Забезпечення дивізії душпастирями виявилось кращим, ніж у регулярних з'єднаннях німецької армії: у вермахті один капелан припадав на 15 000 вояків, у сформованій з українців дивізії ця пропорція становила 1:500. Створення дивізії дієво підтримали й інші представники кліру, зокрема член митрополичої капітули Г. Костельник, чий сини теж проходили службу в цій дивізії¹¹⁸.

До пасивної участі у підготовці особового складу дивізійників долучалося і духовенство на місцях. Так на початку липня 1943 р., за дорученням єпископа Г. Хомишина у Станіславі майбутніх вояків благословив єпископ І. Лятишевський і декілька священників. Пізніше у квітні 1945 р., цей факт став підставою для органів НКДБ для арешту Г. Хомишина. Сам Г. Хомишин на допитах слідчих НКДБ стверджував, що він не брав ніякої участі в організації військового формування, а на прохання кількох священників його парафії

---

¹¹⁷ Лаба В. Заслужена роль польового духівництва. *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Т.ІІІ. Вінніпег: БМВ, 1963. С.72-75.

¹¹⁸ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів: Світ, 2000. С. 68-71.

відпустити в якості військових священників в дивізію відповів відмовою¹¹⁹.

Подібне пояснення в такій же ситуації висловлював і єпископ Й. Сліпий. Спростовуючи звинувачення радянського слідства у співпраці з нацистами, він неодноразово підкреслював, що «...митрополит Андрей Шептицький, а так само єпископи Греко-католицької церкви, в тому числі і я, свого благословення на створення дивізії СС «Галичина» не давали, і духовенство ніякої участі у формуванні цієї дивізії не приймало»¹²⁰. Що ж до духовної опіки дивізійників, то Й. Сліпий пояснював, що не посилати в дивізію священників не могли, оскільки це б суперечило релігійній совісті, залишаючи своїх вірних греко-католиків на розсуд долі. Такі пояснення ієрархів диктувалися не тільки бажанням якимось нівелювати свою можливу причетність до висунутих проти них політичних звинувачень, але й в цілому відповідали морально-етичній позиції керівництва УГКЦ під час війни.

У 1943 році, в розпал загострення військово-політичного протистояння на Волині між українськими і польськими національними військовими формуваннями, протистоянням загонів УПА з німецькими каральними підрозділами, радянськими партизанами, митрополит А. Шептицький у своєму пастирському листі намагався застерегти вірних від провокаційного збурення частини української молоді на жорстокі і криваві дії. Зокрема він писав: «Ми були свідками навіть страшних убивств, сповнених молодими людьми, може навіть у добрих намірах, але з жахливими наслідками для народу. Ми бачили не раз людей, що передавали нашим молодим неначе накази народних провідників та наказували для добра когось убивати... а жаль такі випадки виробили в молодих фальшиві пересвідчення про те, коли кому можна відібрати життя»¹²¹. Подібний підхід демонстрував і єпископ Г. Хомишин, який завжди був противником насильницьких дій проти будь-якої сторони та прихильником винятково легальних методів боротьби за державність. У листопаді 1943 р. у листі до митрополита А. Шептицького він окреслював ті негативні наслідки, що проявлялися серед частини

---

¹¹⁹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 619-622.

¹²⁰ Там само. С. 641-646.

¹²¹ Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського Чину XVII–XX ст. Рим: БМВ, 1979. С. 40.

прихильників радикальних методів боротьби: «Під притокою підпільних боївок витворюється також формальний бандитизм, а вслід за тим анархія. Многі з нашого духовенства, а також загал суспільності не здає собі справи, який ворожий чинник тут криється і до якої ціли він стремить. Вправді ніхто не знає, який буде вислід війни, але в кожному разі упадок моралі в нашій народі дуже пагубно вплине так під оглядом національним як і політичним»¹²².

Позиція керівництва церкви, так і більшості представників духовенства залишалася на засадах поміркованої громадянської та християнської моралі. Хоча було зрозумілим і те, що безпосередні контакти священиків на місцях з українським національним підпіллям, членами бойових загонів УПА теж були складовою виконання душпастирської діяльності. Рядові священики приймали активну участь у національному русі, при цьому не тільки в культурницькому чи релігійному, але й у політичному. На фоні радикальних прийомів боротьби структур ОУН і УПА це нерідко приводило до певного напруження стосунків між єпископатом та рядовим духовенством.

У роки війни церква загалом була складовою частиною загальноукраїнського визвольного руху. Митрополит А. Шептицький завжди підтримував національні прагнення українців, хоч як духовний провідник, засуджував крайнощі цього руху, що ішли врозріз із моральними принципами християнства. У своїх посланнях митрополит часто виступав проти «політики без Бога», засуджував будь-які прояви національної нетерпимості та радикального націоналізму, зазначаючи, що в разі масового втілення в життя його постулатів наслідки будуть таким ж руйнівними, як і від реалізації постулатів комуністичних¹²³.

Попри всі складнощі відносин з націоналістичним рухом УГКЦ зберігала свою сталу і тривку позицію єдності з народом та його визвольними прагненнями. Протягом усього періоду нацистської окупації греко-католицькі священики не лише активно діяли на ниві культури і освіти, піклувалися духовним станом вірних, але й допомагали українському Рухові Опору.

Якщо окреслювати становище УГКЦ під двома тоталітарними режимами в 1939-1944 роках, то слід відзначити в першу чергу

---

¹²² Буруцький С. Держава, церква, людина. Львів: Світ, 2003. С. 107.

¹²³ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 43.

послідовне прагнення церковного керівництва в особі А. Шептицького, єпископів церкви не тільки зберегти її структуру, але й забезпечити духовну діяльність серед населення. Відношення комуністичної влади визначалося принципами відділення церкви від держави і звуженням сфери її суспільної участі. Однак достатньо міцна і організована структура УГКЦ, її високий моральний авторитет і підтримка серед західних українців, вагома постать митрополита А. Шептицького не дозволили комуністичному керівництву реалізувати політику тотального атеїзму та богоборства. Задіяні методи та прийоми партійно-радянських органів та спецслужб дещо ослабили економічну, культурницьку, організаційну сфери діяльності, але не стали причиною внутрішньої кризи, не привели до очікуваного результату – розвалу.

Під час гітлерівської окупації керівництво УГКЦ намагалося уберегти вірних від нових небезпек, виконувати свою духовну місію, не втручаючись у державні справи та діючи в рамках тих законів і умов, які диктували існуюча влада та обставини. Завдяки гнучкій організаторській, ідеологічній та дипломатичній діяльності вищого духовенства на чолі з митрополитом А. Шептицьким, церква зуміла в складних умовах війни зберегти свою структуру, продовжувати повноцінне релігійне життя, утверджувати серед українського народу християнські цінності, національну єдність і злагоду як передумови для здобуття українцями власної державності. УГКЦ вдалося уникнути масових репресій серед духівництва та чернецтва, однак її керівництво не залишилося байдужим щодо репресій німецьких окупаційних властей проти мирного населення, засуджуючи такі дії у пастирських листах та зверненнях до вищого німецького керівництва.

Керівництво та духовенство УГКЦ в умовах війни та розрухи залишалися на національних позиціях, прагнули зберегти і підтримати серед віруючих духовні та громадянські християнські цінності, бути важливим суспільним інститутом, що мав консолідуючу роль морально-духовного авторитета на західних землях України.

РОЗДІЛ 13. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ

Весна 1944 року стала початком повернення на західноукраїнські землі радянських військ, що перейшли у загальний наступ, звільнивши Правобережну Україну та наблизившись до західноукраїнських земель. Березневі бої на радянсько-німецькому фронті на теренах Тернопільщини і Станіславщини викликали занепокоєння в багатьох мешканців Західної України, у тому числі, і в представників греко-католицького духовенства. Атмосферу загальної тривоги дуже промовисто подав митрополит А. Шептицький у своєму листі до кардинала Є. Тіссерана від 22 березня 1944 року. Передбачаючи швидкий прихід більшовицьких військ (насправді німцям вдалося ще на три місяці утримати позиції), він писав з приводу повернення радянської влади: «Ця звістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що заражені на повну смерть. Вони покидають місто чи край ... Загальна паніка огортає священиків. В 30 селах, зайнятих більшовиками, 24 священики залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони виявляють фізичною неможливістю лишатися, або, в кінці аргументами, які доводили б, що їм грозить повна смерть. Священикам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах, залишених парохами, більшовики палять і руйнують приходства»¹²⁴.

Наскільки цей страх перед поверненням радянського режиму був обґрунтований окреслив у своїй книзі Б. Боцюрків, вказуючи, що за роки війни «... церква відкрито стояла на боці противників цієї влади та підтримувала незалежницькі прагнення українського руху», і що «... зважаючи на загальну ситуацію в Західній Україні, в діяльності митрополита та переважної частини духовенства важко було уникнути переплетіння політичного і релігійного аспектів»¹²⁵. На переконання дослідника, саме ця обставина і послужила ґрунтом для нападок радянських органів на церкву, хоч сам Б. Боцюрків вбачав підставою співпраці галицьких українців з нацистами те, що більшість з них, в тому числі й греко-католицькі священики, ніколи не вважали себе радянськими громадянами, розцінювали радянську анексію їхніх

¹²⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 54.

¹²⁵ Там само. С. 56.

земель 1939 року як протиправний акт, і в ході війни не могли уявити можливості повернення більшовиків назад¹²⁶.

З відновленням радянської влади, сталінський режим знову розгорнув широкомасштабний процес їх радянизації, неухильного і послідовного викорінення всіх громадських інституцій, що не вписувалися у жорстоку схему тоталітарної держави та виявляли опір її утвердженню. Більше того навіть у культурно-духовній сфері, завжди дратівливій для місцевого населення, одразу ж після вигнання німецьких військ, військово-політичним керівництвом Червоної армії були зроблені кроки, що неминуче викликали невдоволення й спротив галичан. Так за постановою Політради 4-го Українського фронту від 12 вересня 1944 року, підписаній генералами І. Петровим і Л. Мехлісом, було дано доручення демонтувати з усіх символічних могил та курганів в населених пунктах хрести та знаки тризуб, а також написи «Борцям за волю соборної України», натомість на їх місці встановити піраміди та обеліски, увінчані п'ятикутними червоними зірками та червоними прапорами. У постанові зазначалося, що кургани із тризубами «... споруджені німецькими наймитами-оунівцями в знак їхньої солідарності з фашистськими загарбниками»¹²⁷.

За загальними оцінками вітчизняних дослідників, влітку 1944 року Греко-Католицька Церква була ослаблена значними втратами, які перенесла впродовж війни. Незважаючи на звернення до духовенства митрополита А. Шептицького та владики Г. Хомишина залишатися на своїх місцях, понад 300 її священників покинуло свої парафії. Крім того, за роки війни значно зменшилась і кількість віруючих унаслідок мобілізацій до Червоної армії в 1939 – 1941 рр., до УПА, до дивізії СС «Галичина», через вивезення на каторжні роботи до Німеччини, масові розстріли мирного населення фашистами та добровільну еміграцію багатьох цивільних мешканців у 1943 -1944 рр.¹²⁸.

Незважаючи на це, УГКЦ зберегла свою структуру, моральний авторитет, залишаючись однією з потужних національних сил, що мала значний вплив на місцеве українське населення, в тому числі і на діяльність структур ОУН та УПА. Останні розгорнули активний

---

¹²⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 56-57.

¹²⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 746-747.

¹²⁸ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 121-122; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 64-65.

ідеологічний та військовий спротив відновленню радянської влади, що викликало значне занепокоєння у більшовицького політичного та військового керівництва¹²⁹. За цих умов, коли основні сили системи НКВС-НКДБ були задіяні у боротьбі з повстанським рухом, вести активний наступ на церкву для радянської сторони було малоперспективним.

Відношення до УГКЦ у перші місяці відновленої більшовицької влади вибудовувалися в руслі загальних змін політики комуністичної держави до релігії та церкви. Ще у 1943 році, за висловом М. Гайковського, «з ласки Сталіна», практично знищена радянськими каральними органами ієрархія Московського патріархату Руської православної церкви, була частково реанімована¹³⁰. З ініціативи Й. Сталіна 4 вересня у Кремлі відбувся прийом керівництва Московського патріархату, після чого РПЦ отримала повне сприйняття та підтримку з боку політичного і державного керівництва СРСР за свою патріотичну позицію в роки війни. 14 вересня 1943 р. при Раді Народних Комісарів СРСР було створено Раду у справах РПЦ (РСРПЦ), на яку покладалося завдання координувати державну релігійну політику і забезпечувати взаємозв'язок між державним керівництвом та ієрархами РПЦ. Головою Ради Й. Сталін призначив полковника НКДБ Г. Карпова, давши йому доручення про відповідне кадрове укомплектування штатів обласних відділів РСРПЦ таємними співробітниками органів держбезпеки¹³¹.

Подібні посередницькі структури для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань між урядом держави і церквою через деякий час було утворено й в УРСР¹³². Для контролю за діяльністю інших церков та конфесій у травні 1944 р. було створено ще й Раду в справах релігійних культів (РСРК) при союзному уряді, яку спочатку очолив полковник НКВС К. Зайцев, та невдовзі його змінив полковник держбезпеки І. Полянський. Безперечно, головною метою нібито «релігійного відродження» в СРСР, започаткованого Сталіним в роки

¹²⁹ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне-Івано-Франківськ, 2001. С. 111-121.

¹³⁰ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 37.

¹³¹ «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г. Г. Карпова И. В. Сталину 1943-1946 гг. *Исторический Архив*. 1994. Т. 3. С. 139-148; Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн.1. С. 297-306.

¹³² Літопис Голготи України. Дрогобич: Відродження, 1994. Т.2.: Репресована церква. С. 89.

війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Насправді Рада у справах РПЦ фактично функціонувала як філія Наркомату Державної Безпеки, забезпечуючи відповідну політичну лінію у релігійній сфері. Комуністичний атеїстичний режим ніколи не допускав церкву до справи ідеологічного виховання радянських людей. Власне він перетворив Російську православну церкву у своєрідну одержавлену інституцію, зняряддя імперської політики СРСР.

Республіканські структури – Раду у справах РПЦ і Раду у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів Української РСР очолили українські письменники П. Ходченко і П. Вільховий. Б. Боцюрків вважав, що ні П. Ходченко, ні П. Вільховий не були кадровими співробітниками радянських спецслужб, тому реальне керівництво з боку структур НКВС-НКДБ по лінії цих державних органів здійснював підполковник держбезпеки С. Карін (С. Даниленко) – кадровий чекіст, який в структурах НКВС-НКДБ тривалий час курував саме роботу з українськими церковними організаціями. Він був довіреною особою наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, виконував його доручення з організації боротьби з структурами ОУН і УПА в Західній Україні, координації боротьби з УГКЦ, неодноразово представляючись як «уповноважений у справах релігій при РНК УРСР»¹³³.

Саме С. Карін у липні-вересні 1944 року розгорнув в західноукраїнських областях активну оперативну роботу місцевих органів НКВС-НКДБ по збору і аналізу інформації про становище й діяльність УГКЦ та її ієрархів під час нацистської окупації. Співробітники держбезпеки здійснювали широке коло заходів, вивчаючи поведінку багатьох представників української інтелігенції та духовенства, про що свідчать документи партійних і каральних органів¹³⁴. Окремі методи збору інформації щодо священників Станіславської єпархії УГКЦ описав в своїй праці І. Андрухів, вказуючи на численні помітки і підкреслення, зроблені оперативними

¹³³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 59.

¹³⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 203-211; Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 223-231; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 304-328.

працівниками на сторінках українських газет при перегляді підшивок періодичних видань часів окупації¹³⁵.

Практично одразу ж, після повернення органів НКВС-НКДБ до Львова було поновлено оперативну розробку по справі «Ходячие», заведено 8 нових агентурних справ на греко-католицьких священиків, розпочато створення нової агентурної мережі, що мала забезпечувати інформацію з найближчого оточення митрополита та керівництва єпархій¹³⁶.

І хоч ще з січня 1943 року по відомству НКВС діяла Інструкція по роботі з релігійними організаціями на визволеній території, яка передбачала взяття на облік управліннями НКВС усіх, без різниці віросповідання, служителів культу за часів окупації, а також тлумачення діяльності частини духовенства, особливо із Західної України, як «агентури та активних посібників німецьких загарбників»¹³⁷, до кінця 1944 року органи держбезпеки практично не проводили арештів та ув'язнень греко-католицьких священиків. Виняток склали двоє осіб, один з яких – колишній ректор Кременецької духовної семінарії П. Табинський, заарештований за звинуваченням у співпраці з окупантами¹³⁸.

Цей короткочасний період відносного спокою для УГКЦ дослідники оцінювали як період певної лояльності і толерантності радянського режиму до церкви¹³⁹. За характеристикою Б. Боцюрківа, радянська влада, у порівнянні з 1939-1941 роками, «...демонструвала своє дещо лагідніше ставлення до УГКЦ та взагалі до релігії. Єпископат та духовенство не турбували, від військової служби було звільнено священиків, дияконів, семінаристів, дяків і навіть деяких церковних старост, ще діяли Богословська академія і духовна семінарія. Відвертої антирелігійної кампанії не велося, радянських військових, навіть офіцерів, можна було побачити в церкві під час

---

¹³⁵ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 121-122.

¹³⁶ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне-Івано-Франківськ, 2001. С. 120.

¹³⁷ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 190-191.

¹³⁸ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 120.

¹³⁹ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 122.

служби»¹⁴⁰. На певний конструктивний характер взаємин між державою й УГКЦ та визнання владою прав на релігійну діяльність церкви вказує у своїй праці і В. Войналович¹⁴¹. На переконання М. Гайковського, голова УГКЦ А. Шептицький «облишив свої передвоєнні настрої й привітав новий курс політики СРСР у питанні релігій та церков», наводячи як аргумент відому фразу митрополита на Архиєпархіальному соборі 4 вересні 1944 року «...безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів»¹⁴².

Про тогочасні вагання А. Шептицького у виборі позиції щодо радянської влади вказував у доповідній записці і підполковник С. Карін, який у серпні 1944 року мав особисті розмови з митрополитом. Щоправда версії документа про становище УГКЦ, в основу якого лягла доповідна С. Каріна, в опублікованих збірниках документів¹⁴³ дещо відрізняються за змістом, однак у них, з посиланням на таємну агентуру біля митрополита, зафіксовано прагнення встановити добрі відносини та взаєморозуміння з радянським урядом¹⁴⁴.

Сам С. Карін, координуючи процес збору інформації про «злочинну» діяльність священнослужителів УГКЦ, її митрополита та владик єпархій, вважав недоцільним будь-які активні акції проти УГКЦ, поки живий А. Шептицький у силу його авторитету та особистісних якостей. У своїй доповідній він вказував, що: «Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу немає жоден із голів церковних течій в СРСР»¹⁴⁵.

Сподіваючись хоча б на терпиме ставлення до УГКЦ, на Архиєпархіальному соборі УГКЦ 4 вересня 1944 р. митрополит у

---

¹⁴⁰ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 64.

¹⁴¹ Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 347-348.

¹⁴² Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 37.

¹⁴³ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 212-219; Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 196-222.

¹⁴⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 218; Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 218.

¹⁴⁵ Гайковський М. І. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 98.

своєму виступі відзначив: «Зі зміною зовнішніх обставин очікуємо від урядових чинників більше батьківської опіки для нашого бідного народу»¹⁴⁶. Митрополит звернувся з листами до керівників Львівської області І. Грушецького і М. Козирєва про допомогу у відправі церковної делегації у Москву та до голови РСРК при РНК СРСР І. Полянського, в якому просив прийняти делегацію від УГКЦ для «нормалізації відносин з радянським урядом»¹⁴⁷.

Митрополит Шептицький усвідомлював тогочасну силу Радянської держави і тому, для блага очолюваної ним церкви, взяв курс на зближення з владою, не порушуючи при цьому головних принципів УГКЦ. Водночас він намагався захистити і відстояти майно та власність церкви перед загрозою її націоналізації, неодноразово апелюючи як до обласних, так і республіканських органів влади¹⁴⁸. У жовтні важкохворий Андрей Шептицький надіслав подібні листи до Ради у справах релігій при уряді СРСР, а також до Голови Раднаркому УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Прагнучи лояльності від влади церква передала на потреби Червоної армії, що боролася на фронтах війни, 100 тис. карбованців. У своєму листі до В. Молотова від 27 жовтня голова РСРК І. Полянський підкреслював, що Рада «...в цілях закріплення нинішньої орієнтації Шептицького, просить задовольнити ті потреби уніатської церкви, які можуть мати для неї суттєве значення, а саме: не перешкоджати відкриттю, у випадку потреби, нових приходських церков, залишити недоторканими існуючі монастирі, Богословську академію і духовну семінарію і дозволити видання релігійного журналу»¹⁴⁹. Якщо РСРК як державний орган, зважаючи на потенціал авторитету митрополита А. Шептицького, готова була піти на певні поступки церкві, щоб схилити керівництво УГКЦ на свою сторону, то спецслужби продовжували активну оперативну роботу проти церкви.

У середині жовтня 1944 року НКДБ УРСР скерував в західні області директиву щодо посилення оперативної роботи стосовно Греко-Католицької Церкви. У ній наголошувалося на ворожості церкви до радянського устрою, зв'язках з Ватиканом та організації

---

¹⁴⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 66.

¹⁴⁷ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 16-18, 40-41.

¹⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 20.

¹⁴⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 739.

відповідної ватиканської резидентури, а також ставилося завдання поборювати «ворожі підступи» уніатів, відновити усі агентурні справи, взяти в активну агентурну «розробку» усіх релігійних діячів, стосовно яких мались компрометуючі матеріали¹⁵⁰. 31 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов спрямував до республіканських та обласних структур директиву №140 з відповідним «Оглядом антирадянської діяльності Ватикану і римо-католицького духовенства в СРСР», в якому Греко-Католицька Церква звинувачувалася у нелегальних зв'язках з Ватиканом. Серед найважливіших завдань у директиві визначалися організація пошуку агентури, засланої Ватиканом у СРСР, а також створення власної агентурної мережі з осіб, які мають зв'язки у католицькому середовищі¹⁵¹.

У розпалі діянь щодо збереження церкви у новій ситуації 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер. Незважаючи на напружені стосунки між церквою та радянським режимом, участь в похованні митрополита, окрім ієрархів та духовенства УГКЦ, взяли також єпископи польської католицької, російської, вірменської і української Православних церков, тисячі віруючих. За оцінкою Ю. Федоріва, це був перший випадок у історії Греко-Католицької Церкви, коли її архиєрея хоронили офіційні представники чотирьох церков¹⁵². Під час похорону були присутні представники влади, очолювані М. Хрущовим, а також чимало працівників системи НКДБ, в тому числі і С. Карін, який залишався уповноваженим і спецслужб, і Ради у справах релігійних культів по роботі з УГКЦ.

Керівництво митрополією перейшло до його правонаступника Йосифа Сліпого, який намагався продовжити лінію А. Шептицького на збереження церкви та її адаптацію в нових політичних умовах. Він усвідомлював, що радянське керівництво прагнуло використати вплив та авторитет УГКЦ у боротьбі проти національного Руху Опору, вимагаючи від ієрархів виступити зі зверненнями про припинення збройної боротьби. Служителі церкви намагалися маневрувати, формально виконуючи вказівки, що межували з формою наказів. Так

---

¹⁵⁰ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 360–363.

¹⁵¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 232–240.

¹⁵² Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 293–294.

станіславський єпископ Г. Хомишин опублікував 13 листопада 1944 р. пастирський лист «Всечесному духовенству і вірним, мир о Господі», в якому закликав вірних жити за християнськими заповідями, засуджував убивства невинних людей, не згадуючи і не тавруючи при цьому учасників збройного підпілля ОУН і УПА, як того вимагали радянські власті¹⁵³.

Посилився тиск і на митрополита Й. Сліпого, від якого, як доказу лояльності до радянської влади, теж вимагали звернення до учасників Руху Опору. Оскільки передбачалася поїздка делегації УГКЦ до Москви на переговори з головою РСРК І. Полянським, то 23 листопада митрополит змушений був оприлюднити своє пастирське послання «Духовенству і вірним, мир у Господі і благословення». У ньому він звертався до «різних озброєних ватаг-відділів», які «заманюють до себе мирних жителів під позовами патріотичних і суспільних гасел, закликаючи до опору державній владі, а через те стягують на невинних карні експедиції та репресії». У зверненні він нагадував про християнські закони, вказуючи, що людина, яка «... проливає невинну кров, навіть свого ворога, політичного противника, стоїть на рівні з чоловіком-убивником, що вбиває для грабежу». Хоча у зверненні заявлялося, що «діяльність деяких націоналістичних угруповань має за наслідок те, що тисячі молоді гинуло і гине марно та пропадає для українського народу. Вони, надія кращого майбутнього, замість позитивної праці і здобутків роблять, навпаки, велику шкоду і народові, і Церкві»¹⁵⁴, митрополит ні разу не вжив назв ОУН і УПА як структур, проти яких нібито спрямоване його послання.

Уповноважена делегація УГКЦ в середині грудня вирушила до Москви. Її маршрут, спосіб пересування та розміщення був під повним контролем органів держбезпеки. У порівнянні із запропонованим А. Шептицьким складом делегації відбулися певні зміни. Замість Й. Сліпого, який після смерті А. Шептицького посів місце митрополита, керівником делегації він призначив К. Шептицького. Сам Й. Сліпий пояснював свою відмову від поїздки наступним чином: «Я тепер при нинішніх обставинах їхати в Москву з делегацією не можу. Мене можуть заарештувати, але це пів біди, може статися катастрофа з аеропланом, можуть напасти на поїзд партизани чи може виникнути

---

¹⁵³ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 125.

¹⁵⁴ ЦДАУЛ. Ф. 201. Оп. 1р. Спр. 122. Арк. 3-5.

інше нещастя в дорозі»¹⁵⁵. Окрім К. Шептицького до складу делегації увійшли визначені ще А. Шептицьким священники Г. Костельник, І. Котів і Г. Будзінський. Забезпечення поїздки та розміщення делегації у Києві і Москві здійснював НКДБ УРСР¹⁵⁶.

22 грудня 1944 року відбулася зустріч делегації УГКЦ із головою РСРК при РНК СРСР І. Полянським, під час якої члени делегації ознайомили його зі зверненням митрополита Йосифа Сліпого від 23 листопада, передали текст меморандуму, в якому пропонувався статус УГКЦ в умовах радянської дійсності, а також квитанції про перерахування у фонд Червоного Хреста 100 тис. крб.

У меморандумі містилися пропозиції звільнити церковних служителів від військової та інших повинностей; гарантувати недоторканність церков, каплиць і конфесійних цвинтарів; дозволити діяльність Богословської академії, духовних семінарій, монастирів, церковних шкіл, музеїв, садочків, сиротинців, лікарень; допустити церкву до викладання релігії у всіх народних і середніх школах; звільнити від усіх державних і комунальних податків церковні будівлі, а також приміщення духовних семінарій, монастирів, а оподаткування помешкань єпископів, крилошан і парафіяльних священників прирівняти до приміщень державних установ; виділити в Москві та Києві по одній церкві для використання греко-католиками, які там проживають, із правом Львівському митрополитові призначати священників до цих церков¹⁵⁷.

Зрозуміло, що подібні прохання не мали великих шансів бути задоволеними, оскільки навіть привілейована РПЦ на такі умови розраховувати не могла. Однак цей меморандум склався ще за часів А. Шептицького, тому його положення можна вважати програмою-максимумом з боку керівництва УГКЦ на переговорах з радянською стороною. Голова РСРК І. Полянський прийняв меморандум для ознайомлення, а під час розмови порушив питання про ставлення церкви до дій українських повстанців, заявивши, що «...Греко-католицька церква може і повинна сказати своє авторитетне слово, може і повинна спрямувати свої зусилля на найскорішу ліквідацію

---

¹⁵⁵ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 250.

¹⁵⁶ Там само. С. 256-258.

¹⁵⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Львів, 1996. Т.2.: 1953-1966. С. 759.

цього зла»¹⁵⁸. Члени делегації намагалися ухилитися від прямих відповідей, вказуючи на неможливість впливу на таких людей шляхом церковних проповідей та пастирських звернень, що, очевидно, не влаштовувало радянських представників. Зрештою, на наполегливе запитання, чи засуджує церква бандерівщину і націоналістичний політичний рух, Г. Костельник відповів: «Ми засуджуємо цей рух в теорії і на практиці, ми проти гітлеризму і націоналістів, ми за мирне будівництво»¹⁵⁹. Загалом зустріч завершилася у спокійній атмосфері, сторони залишилися задоволеними характером переговорів.

Під час другої зустрічі, яка відбулася 27 грудня, І. Полянський у відповідь на прохання, викладені у меморандумі, дипломатично заявив членам делегації, що в Радянському Союзі всі релігійні організації діють у рамках існуючого законодавства про культу і ні для кого, в тому числі й УГКЦ, винятку не буде. Тобто, частина прохань, що виходила за традиційні для радянського способу життя рамки, була відхилена, однак у питаннях здійснення релігійних обрядів УГКЦ отримала позитивну відповідь. На думку Б. Боцюрківа, відповідь Полянського означала відхилення більшості пунктів меморандуму глави УГКЦ, що не узгоджувалися із чинним законодавством про культу. Дослідник вважав, що тогочасні ієрархи церкви, звертаючись до керівництва СРСР з подібними проханнями, навіть не усвідомлювали ступеня неможливості їхнього виконання, а сама увага до церкви з боку радянської сторони диктувалася на той час виключно потужним в Західній Україні Рухом Опору загонів УПА¹⁶⁰. В якості аргументу Б. Боцюрків (з посиланням на спогади Й. Сліпого) навів приклад запрошення членів делегації до Верховного Головнокомандування, де під час розмови з генералами їм дали зрозуміти, що ставлення до УГКЦ буде залежати від того, яку позицію вона обере щодо боротьби проти УПА¹⁶¹. Насправді про це свідчать стенограма та доповідні учасників цієї зустрічі з радянської сторони. Делегація перебувала у приміщенні НКВС СРСР і мала зустріч не з керівниками Політичного управління Червоної армії (як вони вважали), а з генералами НКВС й НКДБ Федотовим, Леонтьєвим і Судоплатовим, які назвалися іншими іменами. Під час розмови члени

---

¹⁵⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. Львів, 1996. Т.2.: 1953-1966. С. 762.

¹⁵⁹ Там само. С. 765.

¹⁶⁰ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 79.

¹⁶¹ Там само. С. 83.

делегатії намагалися переконати радянських генералів у необхідності врахування специфіки національного та політичного розвитку західноукраїнських земель, пояснити недовіру галичан до комуністичного режиму, неодноразово твердили, що збройний бандерівський рух був створений для боротьби з німцями, і не мав спеціального спрямування проти радянської сторони¹⁶².

Опубліковані документи спецслужб, в тому числі і матеріали прослуховування, про зміст й характер розмов членів делегацій між собою та на зустрічах з представниками влади у Києві і Москві, вказують на особливу увагу представників каральних структур до з'ясування позиції церкви щодо бандерівського руху. Характерним був епізод, який вразив членів делегації – спілкування генералом-українцем (цим генералом був П. Судоплатов) хорошою українською мовою¹⁶³. Пізніше саме П. Судоплатов буде безпосереднім куратором підготовки і проведення Львівського собору, а також організатором фізичного усунення закарпатського єпископа Т. Ромжі.

Підсумком цієї зустрічі стала домовленість сторін про сприяння з боку церкви в організації зустрічі для переговорів між представниками радянської сторони та керівництвом УПА, а також обіцянка релігійних представників спробувати переконати збройне підпілля скласти зброю, в обмін на державну гарантію – амністії учасникам національно-визвольних змагань.

Оцінюючи хід переговорів та їхніх наслідків, можна припустити, що радянські каральні органи ще не мали на той час достатніх сил і ресурсів, щоб знищити повстанський рух, тому намагалися використати у боротьбі з ними авторитети та впливи греко-католицьких священиків. Що ж до долі самої церкви, то на думку І. Біласа: «Його (Сталіна) кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-католицької церкви, яка на противагу РПЦ, насмілилася його застерігати, – мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і «переміни робити обережно». До того ж, церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому»¹⁶⁴.

---

¹⁶² Культурне життя в Україні. Західні землі. Львів, 1996. Т.2.: 1953-1966. С. 278-285.

¹⁶³ Там само. С. 292.

¹⁶⁴ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн.1. С. 310.

Питання оперативної розробки УГКЦ залишалося на постійному контролі у місцевих управліннях НКВС та НКДБ. Так в директиві Львівського УНКДБ районним відділам від 27 січня 1945 року відзначалося, що « ... багато священиків уніатської церкви нині надають активну допомогу бандформуванням УПА, переховують нелегалів-бандитів, забезпечують їх продовольством, а також інформують їх про обстановку в селах. Окремі священики, беручи активну участь в діяльності підпілля ОУН, надають свої квартири для нелегальних зібрань націоналістів, влаштовують явки «провідників» ОУН¹⁶⁵. Тож ставилися завдання посилити контроль та агентурну роботу щодо представників УГКЦ з метою виявлення та нейтралізації противників влади.

У тогочасних директивах НКДБ УРСР про активізацію роботи щодо уніатів вказувалося на недоліки у роботі органів держбезпеки на місцях, нарком держбезпеки УРСР Савченко наказував начальникам обласних УНКДБ взяти роботу четвертих відділів, за якими була закріплена робота по релігійних організаціях, під свій особистий контроль, проводити «вигідну для нас» церковну лінію, особливу увагу звернути на придбання агентури з числа прихильників приєднання до РПЦ. Пропонувалися також і радикальніші міри – скористатися арештами уніатів для збору матеріалів для компрометації УГКЦ¹⁶⁶.

Упродовж зими 1945 року керівництво місцевих органів НКДБ продовжували вимагати від митрополита УГКЦ схилити керівництво УПА до переговорів про умови припинення збройного опору. Зусиллями архимандрита К. Шептицького Головний штаб УПА нарешті погодився на переговори, які відбулися в ніч з 28 лютого на 1 березня 1945 року. Уповноважений РСРК у Львівській області С. Карін від імені уряду УРСР пообіцяв не переслідувати офіцерів і бійців УПА, якщо вони добровільно складуть зброю. Представники УПА погодилися передати радянські пропозиції командувачеві УПА Р. Шухевичу, однак, небезпідставно не вірячи у правдивість обіцянок С. Каріна, його пропозиції так і залишились без відповіді¹⁶⁷. Головна мета радянської сторони – використання авторитету церкви у процесі

---

¹⁶⁵ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 312-313.

¹⁶⁶ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: документи і матеріали. К.: Либідь – Військо України, 1994. С. 218-220.

¹⁶⁷ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 128.

нейтралізації бандерівського партизанського руху досягнута не була. Тому частина уніатських священників все частіше попадала в поле зору місцевих органів НКДБ із звинуваченнями у зв'язках та підтримці повстанців.

Взимку 1945 року відбулися важливі зміни зовнішньополітичного характеру, що вплинули на настрої мешканців західноукраїнських територій. На Ялтинській 1945 року конференції глави провідних держав – учасників антигітлерівської коаліції остаточно вирішили питання кордонів повоєнної Польщі. Сподівання значної частини вірних УГКЦ на те, що Галичина залишиться у межах довоєнних кордонів Польщі не виправдалися. Згідно радянсько-польських домовленостей 1944 року з прикордонних земель активно проходив процес взаємної депортації польського й українського населення, що позбавляло УГКЦ відчутної соціальної бази. У засобах масової інформації активно проводилася антикатолицька кампанія, до якої долучилася й РПЦ на чолі з новообраним патріархом Алексієм.

Радянське керівництво в особі Й. Сталіна і В. Молотова на початку 1945 року ініціювало заходи, скеровані на підвищення ролі Російської православної церкви у боротьбі з католицизмом і повернення її вірних у православ'я. Рада у справах РПЦ спільно з партійними органами вирішувала практично всі кадрові питання церкви, включно з призначеннями її ієрархів. Органи держбезпеки широко засиляли своїх людей у церковні структури й, за висловом І. Біласа, «... використовували одержавлену РПЦ як інструмент впливу на свідомість народу з метою централізації і зміцнення імперії в дусі тоталітаризму, навернення всіх конфесій у лоно Російської православної церкви»¹⁶⁸.

На початку лютого нарком НКДБ УРСР С. Савченко затвердив план оперативних заходів стосовно УГКЦ, який мав широкий комплексний характер, спрямований на фактичну ліквідацію церкви. Пунктами плану визначалися заходи по дискредитації та компрометації вищих ієрархів УГКЦ, арешти священників, причетних до повстанського руху, інші оперативні методи. Та особливої уваги заслуговують організаційні заходи, якими передбачалося: виявити греко-католицьких священників, схильних до возз'єднання з РПЦ; організувати ініціативну групу греко-католиків, через яку провести

---

¹⁶⁸ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн.1. С. 98.

кампанію за возз'єднання; «обробити» Г. Костельника і доручити йому очолити рух за возз'єднання; від імені ініціативної групи організувати делегацію до православного екзарха РПЦ в Україні та в Московську патріархію для вироблення умов возз'єднання¹⁶⁹. Щодо ролі Православної церкви в цьому процесі, то передбачалося створити у Львові православний єпископат, очолюваний єпископом – українцем з правом місійної діяльності; передати православній громаді один із уніатських Кафедральних соборів; підготувати відповідне звернення до віруючих-уніатів із закликом «повернення в лоно православ'я»¹⁷⁰. Те, що частина антиуніатських заходів у розробленому енкадебістами плані відводилася структурам Російської православної церкви, вказувало на повну залежність та підконтрольність цієї церкви радянським спецслужбам. РПЦ, по суті, виступала не союзником чи партнером НКДБ, а знярядям боротьби радянського режиму проти УГКЦ.

Фактичним автором цього плану був підполковник С. Карін, який підписав його в ранзі заступника начальника четвертого управління НКДБ УРСР. Через два дні, після затвердження С. Савченком, разом із супровідним листом план був спрямований наркомові НКДБ СРСР В. Меркулову. У листі вказувалося, що головна мета викладених у плані заходів – «...відрив Греко-католицької уніатської церкви від Ватикану, її ліквідації і возз'єднання з Православною церквою», а для забезпечення його виконання передбачалися «...арешти уніатського духовенства, причетного до активної діяльності ОУН-УПА, агентури противника чи скомпрометованого антирадянською діяльністю в період німецької окупації»¹⁷¹.

Незважаючи на те, що спецслужби офіційно не мали в напрямках своєї компетенції завдань проведення заходів щодо релігійних організацій, системи збору і аналізу даних, за якими передбачалося здійснення репресивних заходів по відношенню до УГКЦ, вказувало на загальну координацію цього процесу з боку вищого політичного керівництва СРСР. Заходами органів НКДБ проводилася попередня оперативна підготовка по формуванню необхідної документальної бази для політичних звинувачень на адресу представників УГКЦ.

---

¹⁶⁹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 355.

¹⁷⁰ Там само. С. 356.

¹⁷¹ Там само. С. 358-359.

По лінії НКДБ було активізовано оперативну роботу по агентурній справі «Ходячие». Готувалися мотивування арештів «ворожого» єпископату, і проведення підготовчої роботи щодо «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. Зацікавленість Москви у впровадженні цієї справи була досить активною, про що свідчить той факт, що управління НКДБ західних областей відправляло інформацію по матеріалах справи, окрім свого республіканського керівництва ще й безпосередньо до союзних наркоматів. Так начальник УНКДБ по Львівській області О. Воронін доповів наркому держбезпеки СРСР В. Меркулову про виявлені упродовж кількох місяців факти співпраці греко-католицьких священників із нацистською владою, зв'язки з націоналістичним підпіллям та загонами УПА і виклав пропозиції щодо заходів по ліквідації УГКЦ в західних областях України¹⁷². Зокрема, для припинення «антирадянсько-націоналістичної діяльності» УГКЦ він рекомендував приступити до арешту духовенства, що зв'язане з підпіллям ОУН і УПА, не допускати створення будь-якої дияконської чи інших шкіл уніатської церкви; провести роботу по приєднанню віруючих до Православної церкви; використати у пресі проти греко-католицького духовенства різні документи, які були підписані ними в період німецької окупації і вказували про їх зв'язки з ОУН і УПА¹⁷³.

Тому стає зрозумілим наказ Й. Сталіна голові РСРПЦ Г. Карпову у лютому 1945 року розробити детальний план із ліквідації УГКЦ. Уже 1 березня 1945 р., у відповідності з пропозиціями плану НКДБ УРСР, Г. Карпов зобов'язав обласних уповноважених РСРПЦ у західних областях України до 1 травня провести інвентаризацію усіх церков і монастирів, перереєстрацію релігійних громад і священників. Для забезпечення виконання цього доручення уповноважені на місцях повинні були тісно співпрацювати з місцевими відділами НКДБ, здійснюючи збір компрометуючих матеріалів на багатьох священників¹⁷⁴.

15 березня 1945 р. Г. Карпов направив Сталіну, Молотову і Берії розроблену ним детальну (на десяти сторінках машинопису) інструкцію з конкретним планом ліквідації УГКЦ, відому ще як «Інструкція №58». Ознайомившись із документом, Сталін 17 березня

---

¹⁷² Там само. С. 404-418.

¹⁷³ Там само. С. 446-448.

¹⁷⁴ Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець*: Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2006. № 6. С.14-17.

наклав резолюцію «згідний»¹⁷⁵. Аналіз змісту цього документу дозволяє зробити висновок про врахування у ньому практично усіх пунктів плану з ліквідації УГКЦ, розробленого НКДБ УРСР і відправленого на погодження наркому В. Меркулову в лютому 1945 року. Таким чином можна констатувати повну співпрацю репресивних органів та органів, покликаних здійснювати державну політику в релігійній сфері, спрямовану на нищення УГКЦ.

У вступі документу він зазначав: «Згідно з Вашими вказівками від 2 березня 1945 р., Рада у справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР здійснила попереднє вивчення питання про взаємовідношення між католицизмом та православ'ям, про зовнішні зв'язки Ватикану і Російської Православної Церкви в минулому і подає при цьому на Ваш розгляд короткі матеріали з тих питань та свої міркування». Далі у документі, який складався з п'яти розділів, відзначалося, що «...Російська Православна Церква в минулому не докладала достатніх зусиль для боротьби з католицизмом, а в даний час може і повинна відіграти значну роль у боротьбі проти Римо-католицької церкви (і проти уніатства), що стала на шлях захисту фашизму і яка прагне зміцнити свій вплив у повоєнному світі»¹⁷⁶. Далі йшов детальний виклад пунктів із ліквідації УГКЦ та обмеження впливу Ватикану й Римо-католицької церкви¹⁷⁷. Реалізовувати цей план мали спільно РСРК і РСРПЦ, їхні уповноважені в УРСР і західних областях із допомогою місцевих органів влади, силових структур та окремих ієрархів РПЦ.

Тут слід погодитися з думкою багатьох відомих істориків і дослідників церкви, що саме цей документ можна вважати початком широкомасштабної кампанії радянської влади за ліквідацію УГКЦ¹⁷⁸. Відомо також, що вже 17 березня Г. Карпов надіслав листа-вказівку голові Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянському. Серед інших доручень в листі вказувалося: «Рада у справах Руської Православної Церкви при РНК СРСР повідомляє, що всі пропозиції, викладені у листі (мається на увазі план ліквідації УГКЦ – Авт.) санкціоновані 17 березня Головою Ради Народних

---

¹⁷⁵ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн.1. С. 310-316.

¹⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 97.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 98-100.

¹⁷⁸ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1998. С. 12; Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч.2. С.93-100.

Комісарів Союзу РСР товаришем Сталіним. У зв'язку з цим Вам слід забезпечити виконання пропозицій, викладених в розділі I, пункт «е» і в розділі II, пункти «а» і «б». Решта 20 пунктів пропозицій буде виконувати Рада у справах РПЦ»¹⁷⁹. У пункті «е» пропонувалося заснувати ініціативну групу, завданням якої мало стати оголошення про розрив із Ватиканом і проведення роботи серед уніатського духовенства щодо його переходу у православ'я.

Щоб реалізувати плани політичного керівництва СРСР, потрібно було залучити до їх виконання партійні органи УРСР. Тому Г. Карпов у квітні 1945 р. звернувся до М. Хрущова з листом, у якому інформував про план з ліквідації УГКЦ. Серед рекомендованих РСРПЦ при Раднаркомі СРСР пропозицій були заходи, забезпечення реалізації яких покладалося саме на українські республіканські структури. До таких заходів відносили необхідність утворення у Львові православної єпархії на чолі з ново висвяченим єпископом М. Оксіюком, у підпорядкування якого передавалися православні парафії Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей; підтримку православних структур і монастирів; оформлення приєднання до Московської патріархії РПЦ Мукачево-Пряшівської православної єпархії на Закарпатті; створення із частини греко-католицьких священників ініціативної групи, яка «...декларативно заявить про розрив з Ватиканом і закличе уніатське духовенство до переходу у православ'я»¹⁸⁰. У листі прямо вказувалося, що «...Рада в справах РПЦ просить Ваших вказівок Уповноваженому Ради при Раднаркомі Української РСР тов. Ходченку і Уповноваженому Ради при Львівському облвиконкомі тов. Вишневському про надання необхідного сприяння екзарху України митрополиту Іоану і Львівському єпископу Оксіюку в проведенні названих заходів»¹⁸¹.

Про те, що план ліквідації УГКЦ відпрацьовувався у Москві, свідчать і інші документи, що надходили з Москви на адресу М. Хрущова. Той же Г. Карпов 25 квітня 1945 року надіслав у Київ для ознайомлення республіканського керівництва погоджений з Молотовим текст звернення Московського патріарха РПЦ Алексія для духовенства та віруючих УГКЦ із закликом переходу у православ'я, з метою його розповсюдження у західних областях України¹⁸². Йшли

¹⁷⁹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9-10.

¹⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 97-98.

¹⁸¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 99.

¹⁸² Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 45-47.

вказівки і по лінії НКДБ. Так 22 квітня 1945 року нарком держбезпеки В. Меркулов надіслав таємну шифрограму С. Савченку, у якій давав такі настанови: спрямувати слідство «...на ретельне викриття організуючої ролі уніатської церкви в справі антирадянського оунівського руху, виявлення зв'язків керівників уніатської церкви з центральним керівництвом ОУН, агентами Ватикану і німецької розвідки»; організувати вивчення архіву А. Шептицького та відбір матеріалів, «...що мають політичний інтерес, стосовно можливості їх оперативного використання»; максимально використовувати сприятливу для чекістів внаслідок арешту церковного керівництва ситуацію «...по-перше, для переходу у православ'я; по-друге, для розробки всіх тих уніатів, які неодмінно повинні піти у підпілля»¹⁸³.

Щоб підготувати громадську думку до необхідності застосування репресивних заходів щодо УГКЦ було використано працю Г. Костельника «Догматичні підстави папства», яка за висловами наркома С. Савченка «... значною мірою полегшила нам, і полегшує у подальшому, проведення запланованих заходів у бажаному для нас напрямку». Інформуючи секретаря з пропаганди ЦК КП(б)У К. Литвина, С. Савченко відверто зазначав, що написана та відредагована за їхньою вказівкою книга Г. Костельника мала незвичайне агітаційно-пропагандистське призначення з метою розвінчання Ватикану і Папи Римського, яка повинна послужити для уніатських священиків догматичною підставою їх переходу в православ'я. Савченко визнавав також, що брошура Г. Костельника для прискіпливих рецензентів не позбавлена недоліків, однак значення книги як апології возз'єднання уніатів з православ'ям є надзвичайно важливим¹⁸⁴.

Також в процесі розгортання ідеологічного наступу на УГКЦ максимально було використано можливості засобів масової інформації. У газетах публікувалися сфабриковані заяви відречення від УГКЦ віруючих і окремих служителів культу, різні документи, підписані представниками УГКЦ в період німецької окупації, де йшлося про їх зв'язки з ОУН чи УПА, а також контакти з німецькою адміністрацією.

З цією метою партійні органи Львівщини використали досить відомого письменника Ярослава Галана, який вже зарекомендував себе

---

¹⁸³ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 571-572.

¹⁸⁴ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: документи і матеріали. К.: Либідь – Військо України, 1994. С. 315-319.

затягим противником уніатської церкви та митрополита А. Шептицького. Початком відкритого наступу держави на церкву стала поява 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» статті «З хрестом чи з ножем?», автором якої під псевдонімом Володимир Росович виступив відомий публіцист і письменник Ярослав Галан. Він звинувачував Греко-Католицьку Церкву у зраді українського народу, співробітництві з нацистськими окупантами, зв'язках з УПА і оунівським підпіллям, називав духовенство злочинцями, що заслуговують суворої кари, звинувачував митрополита А. Шептицького та його наступника Й. Сліпого у пособництві німецьким окупантам¹⁸⁵.

Для забезпечення процесу масового поширення статті, наступного після її виходу дня, Львівський обком партії постановив зобов'язати обласне видавництво видати брошурою статтю В. Росовича «З хрестом чи з ножем?» тиражем 10 тис. примірників¹⁸⁶. Публікацію передрукували усі західноукраїнські обласні газети, а 10 квітня, у своєму спеціальному додатку для західних областей, республіканська газета «Радянська Україна».

Реакція греко-католицького духовенства на статтю була достатньо жорсткою. Священик І. Котів заявляв: «Стаття виходе з надр НКДБ-НКВС... Ми добре розуміємо, що стаття штовхає нас у бік православ'я, але було б смішно думати, що якась різка стаття може з маху вирішити питання щодо возз'єднання греко-католиків з православними. Це справа не місяця і не одного року, оскільки унія прищеплювалася віруючим і духовенству більше як 300 років підряд»¹⁸⁷. Львівський священик Іван Кравець теж виступав на захист митрополита А. Шептицького, який, за його словами, «навчав молодь любити народ України». На захист А. Шептицького та УГКЦ виступили відомі львівські науковці та митці Б. Барвінський, О. Степанівна-Дашкевич, Я. Музика та інші, які висловлювали обурення з приводу брутальних методів боротьби з церквою¹⁸⁸. Однак подібні висловлювання не могли вплинути на загальний хід процесу, який набрав уже загрозливого для Греко-католицької церкви характеру.

---

¹⁸⁵ Росович В. З хрестом чи з ножем? *Вільна Україна*. 1945. 8 квітня.

¹⁸⁶ Пашенко В. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 65.

¹⁸⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 268; Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 281.

¹⁸⁸ Там само. С. 281-286..

Уранці 11 квітня відділ міліції оточив Свято-Юрійвський комплекс у Львові, а під вечір туди прибули енкадебісти з ордерами на арешти та обшук. В ніч на 12 квітня 1945 р. органи держбезпеки арештували у Львові й Станіславі весь єпископат УГКЦ, що перебував на території УРСР, – митрополита Й. Сліпого, єпископів Г. Хомишина, М. Будку, М. Чарнецького, І. Лятишевського. Лише у Львівській області були також заарештовані прелати О. Ковальський, Л. Куницький, священники В. Белей, С. Сампар, Й. Труш, Р. Білик та інші, всього 33 діячі УГКЦ. Окрім релігійних осіб на території Собору Св. Юра затримано ще 17 осіб нібито причетних до націоналістичного підпілля¹⁸⁹. У Соборі Св. Юра, Духовній академії та дяківській школі 12-14 квітня проводились ретельні обшуки, було затримано 159 студентів, визнані придатними для проходження військової служби і невдовзі мобілізовані до лав Червоної армії.

Митрополита Й. Сліпого спочатку відправили до львівської тюрми по вул. Лонського, а наступного дня – до Лук'янівської тюрми в Києві. Йому інкримінували ворожу антирадянську діяльність не тільки під час німецької окупації, але й у довоєнний час, коли він був ще ректором Богословської академії, а також мав зв'язки з націоналістичним Рухом Опору¹⁹⁰. Подібні звинувачення висувалися й іншим заарештованим ієрархам, які стали для слідчих НКДБ простими арештантами, по відношенню до яких застосувалися звичні для того часу методи зізнання.

Дослідник О. Мишанич, на основі опрацьованих кримінальних справ стосовно вищих ієрархів УГКЦ, що зберігається в Державному архіві СБУ, прийшов до висновку про застосування до заарештованих фізичних методів впливу. Доволі часто ієрархів допитували пізно увечері, а то й ночами: митрополита Й. Сліпого викликали на допити 48 разів; єпископа М. Чарнецького – 60 разів, майже щоразу вночі, часто допити тривали по 10-15, інколи і по 18 годин¹⁹¹. Однак глава УГКЦ та більшість інших ув'язнених ієрархів не підкорилися диктату НКДБ, незважаючи на умови в'язниці, тиск слідчих, різні методи впливу, включаючи насильство і тортури.

---

¹⁸⁹ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 48-49.

¹⁹⁰ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 208; Хома І. Йосиф Сліпий: отець та ісповідник Української мученицької церкви. Рим, 1992.

¹⁹¹ Мишанич О. Митрополит Й. Сліпий перед «судом» КГБ (за архівними джерелами). К., 1993. С. 70-78.

Увечері 12 квітня 1945 року у Станіславі було заарештовано єпископа-помічника І. Лятишевського, а вранці наступного дня – єпископа Г. Хомишина. При арешті Г. Хомишина енкаведисти проявили надмірну жорстокість. Як засвідчив у своїх спогадах очевидець, під час арешту «...розлючені енкаведисти вхопили Владуку, копали його чоботами, а потім кинули по сходах. Преосвященні вже не могли стати на ноги і їх, як мішок, викинули на вантажну машину та повезли в НКВД на допит»¹⁹². Із Станіславської тюрми Г. Хомишина переправили до Лук'янівської тюрми у Київ. У постанові про пред'явлення звинувачення Г. Хомишину акцентувалося, що «...з моменту встановлення радянської влади він проводив активну антирадянську агітацію, зводив наклепи на радянську владу та її політику, будучи агентом Ватикану, вживав активних заходів на відрив українського народу від російського, намагаючись розповсюдити вплив католицької віри на територію Радянського Союзу»¹⁹³.

Допитували Г. Хомишина у Лук'янівській тюрмі понад 8 місяців, неодноразово застосовуючи фізичні засоби впливу. На останньому допиті слідчий жорстоко побив Г. Хомишина книгами, що лежали в нього на столі. У результаті моральних і фізичних тортур, 28 грудня 1945 року, єпископ помер в тюремній лікарні¹⁹⁴.

Арешти та слідчі дії стосовно греко-католицького духовенства проводилися управліннями НКДБ доволі інтенсивно. Станом на 25 квітня 1945 р. лише в одному Львівському обласному управлінні НКДБ проводилося 27 кримінальних справ на 27 арештованих духовних осіб та слухачів греко-католицьких теологічних навчальних закладів, кожного з них звинувачували у зв'язках з німецькими окупантами та українськими націоналістами. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Дрогобицькій, Тернопільській та Станіславській областях. А загалом, згідно з даними НКДБ, у 1945 р. в Україні було заарештовано 96 священиків УГКЦ¹⁹⁵. До Москви регулярно надходили рапорти керівників обласних управлінь НКДБ про вжиття

---

¹⁹² Лебедович І. З мартирології духовенства Західної України. Філадельфія: БМВ, 1978. С. 78.

¹⁹³ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України: зб. наукових статей*. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 103.

¹⁹⁴ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004.

¹⁹⁵ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. *Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки*. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 21.

радикальних заходів щодо УГКЦ, однак центр вимагав ще рішучіших дій.

Вже після арешту й ув'язнення всього єпископату УГКЦ, НКДБ СРСР направив в республіканські органи директиву №53, в якій вкотре наголошувалося на активізації агентури Ватикану, пропаганду ідеї возз'єднання православ'я з католицизмом. Як і в попередніх директивах, греко-католицьке духовенство характеризувалося у традиційному для радянської пропаганди дусі. Москва вимагала від обласних управлінь НКДБ в Західній Україні особливо зосередитися на «розробці» католицького духовенства та віруючих¹⁹⁶.

Арешти ієрархів й церковного активу викликали неоднозначну реакцію серед громадськості. Так директор Українського національного музею у Львові І. Свенціцький заявляв: «Я чекав більшовиків і ніколи не симпатизував німцям чи націоналістам. Мене націоналісти били за мої москвофільські симпатії. Сьогодні я розчарований діями обласної більшовицької влади. Але разом з тим не хочеться вірити, щоб обласне керівництво без згоди зверху зважилося на такий трюк, як арешт митрополита. Мені байдуже буде, якщо і мене арештують. Признаюся, що у мене з'явилася апатія до життя»¹⁹⁷. Відомий науковець, академік В. Щурат обурювався: «Чому така зневага до народу? Адже після арешту священників в Галичині не знайдеться жодної людини, яка б схвалила політику радянської влади»¹⁹⁸. Подібні оцінки висловлювали й інші представники львівської інтелігенції, хоча публічних виступів практично ніхто не робив.

Однак поволі їхнє обурення стихало. І хоча, як відзначалося в інформаційній довідці львівського обкому партії для ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р., частина представників інтелігенції ще негативно оцінювала події щодо арешту ієрархів УГКЦ, наводилися також приклади схвальних відгуків, на зразок: «Українському народу потрібна лише релігія, а не Папа Римський», а тому «...чимало з уніатських священників згодяться перейти в православ'я»¹⁹⁹. У цьому ж документі було подано і вислів Г. Костельника, який, оцінюючи

---

¹⁹⁶ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 559-560.

¹⁹⁷ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 53.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1998. С. 287.

квітневій події 1945 року, вважав, що «...уніатська церква в СРСР волею радянської влади ліквідована. Митрополит Йосип Сліпий і єпископи уже не вернуться до влади... Поставлено питання про неминучий розрив уніатської церкви з Ватиканом і про підпорядкування її Патріарху Московському і всія Русі»²⁰⁰.

Незважаючи на те, що в руках радянських органів були усі можливі доступні методи впливу, побороти УГКЦ і її вірних було досить важко. Багато священників УГКЦ готові були повторити шлях арештованих, аніж зрадити церкву. Так ігумен Жовківського монастиря ордену Василіан на Львівщині М. Пелех апелював до влади: «Стаття «З хрестом чи з ножем?» написана неправильно. Москва ще відповість за це. Знайдуться люди, які займуться цим питанням. Православна релігія невірна, і нас ніхто не переконає. Митрополита і єпископів арештували неправильно, за це люди ще будуть відповідати. Ви усі станете перед судом Божим»²⁰¹. Жовківський декан Я. Мухнатський відмовився перейти у православ'я, як це йому було запропоновано чекістами, і заявив, що залишиться ревним католиком. Такого ж змісту і висловлювання монаха-василіянина Дацишина: «Ми, священники Василіани скоріше всі мучення приймемо на себе, але своїй вірі не зрадимо і в православ'я не перейдемо»; та священника М. Долошицького: «Я прийняв присягу перед єпископом на вірність католицькій релігії і без нього перейти в православ'я не можу»²⁰². Безперечно, такі непокірні священнослужителі не залишилися поза увагою органів держбезпеки.

Висловив свою позицію з приводу арешту католицької ієрархії і професор І. Крип'якевич, заявивши, що «...арешт священника – це арешт духу народного. Арешт митрополита – це арешт усієї Галичини. Радянське правосуддя тепер повинне виправдати себе перед масами: або засудити священників, або визнати свою повну неспроможність і цим ще більше викликати недовір'я до себе і нелюбов. Маса борються з радянською владою, щоправда пасивно, але борються. Якщо митрополита арештували, то слід пред'явити звинувачення, заспокоїти не лише український народ, але й суспільну совість усієї Європи»²⁰³.

Отже, дев'ятимісячний термін взаємин УГКЦ із радянською владою після звільнення західноукраїнських земель від фашистської

---

²⁰⁰ Там само. С. 289.

²⁰¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 289.

²⁰² Там само. С. 291.

²⁰³ Там само. С. 290.

окупації позначився рішучими змінами в політиці комуністичного режиму стосовно уніатської церкви. Якщо у перші місяці співіснування радикальні дії влади стримувалися величезним авторитетом митрополита А. Шептицького та його намаганнями нормалізувати стосунки із комуністичною владою задля збереження церкви, то після його смерті ситуація змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив УГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативою Й. Сталіна до розробки й реалізації плану було залучено державні органи – Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів, та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо провели у квітні 1945 року арешти та ув'язнення вищого керівництва церкви.

Арешт вищого духовенства УГКЦ був тільки частиною загального плану, який мав, в першу чергу, залякати греко-католицьке духовенство, примусивши його стати більш зговірливим щодо перспективи переходу у православ'я. Рішучість радянської влади мала продемонструвати західноукраїнському населенню готовність продовжити репресивні дії супроти прихильників унії. Публічні звинувачення ієрархів Греко-Католицької Церкви в співпраці з нацистськими окупантами та підтримці ними націоналістичного руху теж були чітко вираженим проявом пропагандистської лінії, спрямованої на дискредитацію не тільки цієї церкви, але й Ватикану та його політики загалом.

Оскільки така діяльність могла викликати міжнародний резонанс, голова РСРК І. Полянський у травні 1945 р. вимагав від своїх підопічних при роботі з католиками «... проводити тактику зовні коректну, не даючи ніякого приводу для надмірного загострення відносин між місцевими органами Радянської влади і духовенством»²⁰⁴. Водночас він підкреслював, що уповноважені на місцях при виникненні суперечностей між місцевими католицькими громадами і структурами РПЦ повинні вирішувати питання на користь православних. Стосовно арешту керівництва УГКЦ І. Полянський

---

²⁰⁴ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: документи і матеріали. К.: Либідь – Військо України, 1994. С. 390.

вказував: «Греко-католицька (уніатська) церква, у лиці митрополичого управління, зайняла абсолютно нетерпиму у політичному відношенні позицію і стала на шлях боротьби із Радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. У зв'язку з цим, у нинішній час проводяться заходи, які скеровані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного уніатського духовенства і переходу віруючих у православ'я. З цією метою, зокрема у Львові, організована єпархія Православної церкви. З усіх питань даного листа Рада пропонує подати Ваші міркування на розгляд Ради не пізніше 30 травня ц. р. ... Лист поверніть у Раду, не знімаючи з нього копії, одночасно з Вашими міркуваннями з усіх питань, до яких він торкається»²⁰⁵.

Процес переведення греко-католиків до Православної церкви неминуче зачіпав організаційні та канонічні питання функціонування церковних організацій. Тому велика увага влади надавалася процедурі створення та діяльності ініціативних груп, які б виступали за розрив із Ватиканом на підтримку ідеї повернення в православ'я. Ключовим в цьому питанні була не тільки форма проведення ліквідації унії, але й персоналії людей, які б взялися за організацію цієї справи. Оскільки план Карпова передбачав створення відповідної «ініціативної групи» з числа греко-католицьких священиків по поверненню духовенства і вірних у православ'я, то в цьому напрямі працювали і партійні, та державні органи республіки, і структури держбезпеки.

У згадуваному листі до М. Хрущова від 20 квітня Г. Карпов відзначав, що «... Раді відомо, що всередині уніатської церкви, в особі Костельника та інших священиків створюється ініціативна група, яка має декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати греко-католицьке духовенство до переходу у православ'я»²⁰⁶. Однак в реальності на той час Г. Костельник ще не визначився до кінця із своєю майбутньою роллю. Про це свідчать записи бесіди Г. Костельника із С. Каріним від 22 квітня 1945 року, де співробітник держбезпеки зафіксував сумніви священика в доцільності своєї участі в створенні подібної групи. І тільки після достатньо жорстких аргументів, більше схожих на погрозу, Г. Костельник запевнив С. Каріна в тому, що через тиждень після Пасхи подібна група буде створена. До речі, в ході бесіди якраз і було сформульовано назву «Ініціативна група по

---

²⁰⁵ Там само. С. 390-391.

²⁰⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 261.

возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною»²⁰⁷. Показовим фактом є те, що у процесі спілкування Г. Костельника із С. Каріним, на прохання першого спецслужби йшли на окремі поступки у звільненні з-під арешту, чи пом'якшенні умов щодо заарештованих ними раніше священників.

Увага представників спецслужб до особи Г. Костельника, пропозиції співпраці з владою ґрунтувалися на аналізі поведінки священника під час поїздки в Москву та стосунках із С. Каріним взимку-весною 1945 року. На прохання держбезпеки у квітні 1945 р. Г. Костельник підготував реферат «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?», у якому не схвалював репресивних дій та курсу «твердої руки» стосовно усієї УГКЦ. На його думку, це призвело до моральної депресії у народі, який став глибоко співчувати тим, хто постраждав, а почуття віруючих владі слід було б поважати. Прагнучи застерегти чекістів від згубного, на думку Костельника, для справи переведення в православ'я жорсткого підходу, він намагався переконати їх у тому, що вкорінена у галичан глибока католицька духовність не дасть можливості для швидкого та насильницького переведення до православ'я, і це справа поступових у часі та продуманих за формою дій²⁰⁸.

Однак ці пропозиції Г. Костельника щодо перевиховання віруючих і духовенства не відповідали намірам влади, яка не бажала зволікати з їх реалізацією. Органи НКДБ звичайними для себе методами примусу і терору хотіли виконати завдання «возз'єднання уніатської церкви з Православною» негайно і кардинально. Задля цього вже через кілька тижнів після арешту єпископату УГКЦ, у травні 1945 р. було оголошено про створення і початок роботи так званої «Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з РПЦ» (далі – Ініціативна група).

Вона складалася з трьох священників: Гавриїл Костельник – керівник, настоятель Преображенської церкви у Львові, від Львівської області; Михайло Мельник – генеральний вікарій Перемиської єпархії – від Дрогобицької та Антоній Пельвецький – декан Гусятинського деканату від Станіславщини (за територіально-адміністративним устроєм м. Гусятин був у складі Тернопільської області – Авт.). На

---

²⁰⁷ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 566-568.

²⁰⁸ Там само. С. 551-554.

майбутнє НКДБ УРСР планувало об'єднати навколо цієї групи те духовенство УГКЦ, яке погодиться підкоритися Московській патріархії РПЦ. Ця група вважалася центральною Ініціативною групою, і за задумом енкадебістів, їй повинні були підпорядковуватися кілька її аналогів на місцях. Однак, на місцевому рівні по єпархіях чи областях подібні групи практично ніякої діяльності не проявили і всю роботу на себе взяла саме група Г. Костельника.

Керівники держбезпеки розуміли, що очолювати Ініціативну групу повинен відомий і помітний у колах уніатського духовенства церковний діяч. Співробітники НКДБ зупинили свій вибір на особі Г. Костельника, здатний, на їхню думку, об'єднати навколо себе широкий загал духовенства і віруючих. Енергійний і авторитетний священнослужитель, окрім пастирських обов'язків, займався науковою і викладацькою роботою, високоосвічений – мав богословську і філософську освіту, захистив дисертацію з теології, завідував кафедрою філософії Львівської духовної академії, мав репутацію доброго пастиря і видатного промовця. На користь Г. Костельника був і той факт, що йому довіряв митрополит А. Шептицький, з ним рахувались інші ієрархи УГКЦ. Однак, вважаємо, вирішальним аргументом для представників НКДБ було те, що Г. Костельник здавна не приховував неприязнь до Ватикану і пропагував ідею створення самостійної української церкви.

Серед причин, які змусили Г. Костельника піти на співпрацю з радянськими органами щодо приєднання УГКЦ до православ'я, львівські науковці М. Кашуба та І. Мірчук вважали, що «...як далекоглядний політик Г. Костельник розумів, що чекає вірних та ієрархію церкви чужоземного підпорядкування на території такого нетолерантного, м'яко кажучи, режиму, яким був сталінський котел і тоталітаризм». Не слід відкидати також його амбітні риси характеру, які проявилися пізніше й були вміло використані владою²⁰⁹. На думку сучасника Г. Костельника священника І. Гриньоха керівництво НКДБ уживало методи підступного шантажу і погроз, використовуючи його антирадянські виступи, арешт і заслання сина Богдана, добровільний вступ двох синів до української дивізії СС «Галичина», через що Г. Костельник змушений був піти на співпрацю з радянським режимом²¹⁰.

²⁰⁹ Кашуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник: філософські погляди. Львів: Світ, 2002. С. 80.

²¹⁰ Гриньох І. Російсько-більшовицький погром. *Світильник істини*. Джерела до історії. Ч. 3. Торонто; Чикаго, 1983.

Сучасний дослідник І. Андрухів вважає, що на вибір Г. Костельника вплинув ряд чинників суб'єктивного і об'єктивного характеру. Перш за все, це смерть митрополита А. Шептицького, якого він глибоко поважав і мав від нього відповідну повагу. З новим митрополитом Й. Сліпим у нього були складні стосунки, в тому числі й особиста образа ще з дорадянських часів. По-друге, за час німецької окупації Г. Костельник «засвітився» в співпраці з «націоналістами» та з «фашистськими окупантами», тож змушений був, щоб не потрапити за ґрати йти на поступки НКДБ²¹¹. В. Марчук стверджує, що репресивні органи радянської влади небезпідставно вважали Г. Костельника потенціальним ворогом, який у роки німецької окупації відверто писав: «Жадна держава так не мучила своїх підданих, як більшовицька... Як же нам було не бажати, щоб цей чортівський млин розпався вкінці на наших очах». Після повернення радянської влади, припускав дослідник, деякий час Г. Костельник ймовірно провів у більшовицькій в'язниці у Львові, де його напевно духовно зламали²¹².

Цілком поділяючи думки авторитетних вчених щодо спонукальних мотивів вибору Г. Костельника, вважаємо, що чекісти максимально використали й особисту трагедію священика, який вважав трьох своїх синів загиблими. Наприкінці квітня 1945 року, у скерованій до радянських органів заяві Г. Костельник писав, що «... був уніатом і загубив гідність пастиря... був націоналістом і загубив гідність людини... а націоналізм посиротив мене і мою дружину – убив трьох наших синів. Ми стали нещасними батьками... В нашому краї немає родини, яка б не оплакувала якусь жертву націоналізму. Ми кажемо націоналізму – годі крові! Ми кажемо унії – годі ганьби!»²¹³. Те що Г. Костельник взяв на себе місію ініціатора переведу УГКЦ в православ'я, відповідало також його внутрішньому релігійному переконанню, а зовнішній тиск з боку влади тільки прискорив цей вибір.

Щодо двох інших членів Ініціативної групи, то вони не були такими впливовими, однак досить придатними для задуманої радянськими органами акції і їх вдалося схилити до співробітництва. Доктор богослов'я Михайло Мельник служив настоятелем в своєму

²¹¹ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004.

²¹² Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 236.

²¹³ Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. (Історична хроніка). К.: Наукова думка, 1970. С. 298.

рідному селі Нижанковичі поблизу Дрогобича і водночас виконував обов'язки генерального вікарія Перемишльської єпархії УГКЦ, користувався довірою місцевого населення і духовенства. За однією з версій у квітні 1945 р. він теж був арештований органами НКДБ і, не витримавши катувань і морального тиску, погодився співпрацювати з владою у створенні Ініціативної групи²¹⁴. Отець Антоній Пельвецький виявився привабливою для працівників НКДБ кандидатурою завдяки тому, що був комунікабельним, підтримував широкі знайомства і приязні взаємини з багатьма священнослужителями Станіславської єпархії.

На думку І. Гриньоха: «Всі керівні постаті «Ініціативної групи» на підставі того, що про їх вербування відомо не було ні ентузіастам ліквідації Української Католицької Церкви, ні добровольцям з рядів українського католицького духівництва, які спонтанно, з власної волі зголосилися, щоб довершити якийсь небувалий акт історичного значення»²¹⁵. Він вважав, що вони стали жертвами більшовицького насильства над свободою людського сумління, яким випало «...у дальшому бути слухняним інструментом такого ж насильства над тисячами і мільйонами душ інших людей»²¹⁶.

Отож, застосовуючи різні методи впливу, радянські органи НКДБ змусили згаданих вище духовних осіб брати участь у ретельно запланованій спеціальній операції, при цьому справжні її цілі від них приховувалися, їм не довіряли, контролювали, ними маніпулювали. Управлінням НКДБ по Львівській області у серпні 1945 р., цілком у дусі радянських органів, завели на них агентурну справу «Відродженці». Підставою для її заведення були сумніви чекістів у щирості намірів Г. Костельника щодо переходу у православ'я, нібито його бажання зберегти Греко-католицьку церкву як самостійну Православну церкву без підпорядкування Московському патріархату РПЦ²¹⁷.

На початку травня у Львів прибув П. Вільховий, який мав зустрічі із членами Ініціативної групи, після чого про її створення було оголошено публічно. 28 травня її члени підготували два документи, які через підполковника С. Каріна передали для голови РНК УРСР М.

---

²¹⁴ Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом. *Сучасність*. 1970. Ч.7-8. С. 169.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. С. 170.

²¹⁷ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 26-27.

Хрущова. Одним із них був лист до Ради Народних Комісарів УРСР про становище Греко-Католицької Церкви в Західній Україні²¹⁸, а другим – звернення Ініціативної групи до духовництва УГКЦ, яке вони мали намір оприлюднити лише після дозволу уряду²¹⁹.

У листі члени Ініціативної групи оцінювали унію з Ватиканом як «історичну зраду українському народові», зверталися до уряду УРСР з проханням визнати їх тимчасовим церковно-адміністративним органом УГКЦ і дозволити розпочати воз'єднавчий процес з РПЦ. Пояснюючи ситуацію, вони заявляли, що «...церква опинилася у становищі безвладдя і дезорганізації. Це болісно позначається на нашому церковному житті; довший час воно так не могло б бути. Тому ми, підписані, чільні представники з наших трьох єпархій, рішилися вивести нашу церкву з анархії в стан консолідації для перетворення її у Православну церкву, і просимо одобрити цей наш почин»²²⁰.

У зверненні до духовенства відзначалося, що «...державна влада визнаватиме тільки зарядження нашої «Ініціативної групи», а ніякої іншої адміністраційної влади в Греко-католицькій церкві не буде признавати. Самозрозуміло, що наша «Ініціативна група» стоїть і стоятиме твердо на становищі щирого патріотизму до УРСР і всього Радянського Союзу, бо це диктує здорового розуму і українського серця»²²¹. Щоб активізувати готових до переходу у православ'я осіб, у зверненні наголошувалося: «Ми повинні зберегти все, що причиняється до розвитку релігійного життя. Однак, це, головне, залежить від духовної мудрості нашого духовенства. Коли духовенство піде тим єдиним розумним і правильним шляхом, яким іде Ініціативна група, то воно й рішатиме у внутрішніх справах нашої Церкви. З цього приводу просимо всесесних отців деканів скликати духовенство на наради і прочитати їм цього нашого листа. Наші одностудці священники повинні якнайскоріше вступити в члени Ініціативної групи, бо для них буде потрібна наша посвідка. Вступати в члени Ініціативної групи можуть також і дяки»²²². Таким чином, члени Ініціативної групи чітко наголошували на своєму прагненні перебрати на себе церковну адміністративну владу в УГКЦ і здійснити відповідні повноваження.

²¹⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 8-13.

²¹⁹ Там само. 1-198.

²²⁰ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 12.

²²¹ Там само. Арк. 5.

²²² Там само. Арк. 6-7.

Обидва документи було направлено на схвалення до Москви, однак радянське керівництво не поспішало з їх публікацією та відповіддю. У той же час нарком С. Савченко 31 травня 1945 р. надіслав обласним управлінням чергову директиву про посилення роботи проти уніатської церкви, взяття на облік і контроль усіх греко-католицьких деканів, організацію нарад деканів з приводу переходу у православ'я, тіснішу співпрацю із уповноваженими при облвиконкомах у справах релігійних культур. У відгуках населення на створення та діяльність Ініціативної групи, які фіксували органи держбезпеки, переважали негативні оцінки та рішучість священиків, і віруючих залишатися у своїй вірі²²³.

Після деякої паузи, 18 червня уповноважений РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченко санкціонував діяльність Ініціативної групи «... як єдиного тимчасового церковно-адміністративного органу, якому надається право керувати в повному обсязі існуючою греко-католицькою парафією в західних областях України і переводити справу возз'єднання зазначених парафій з Руською православною церквою»²²⁴. У документі вказувалося, що свої дії Ініціативна група повинна погоджувати з Радою у справах РПЦ при РНК УРСР та її обласними уповноваженими.

У червні 1945 р. М. Хрущов доповідав у ЦК ВКП(б) Сталіну про вжиті заходи: «В результаті проведеної роботи у середовищі уніатського духовенства утворилася «Ініціативна група». Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР такі документи: «Лист у Раду Народних Комісарів про становище Греко-католицької церкви в Західній Україні»; Лист «Ініціативної групи» до всього духовенства Греко-католицької церкви. Цей документ вони розішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування «Ініціативної групи»... Вважаю, що слід погодитися з їх проханням, надати їм можливість розіслати лист духовенству Греко-католицької церкви, після чого опублікувати ці документи в газетах Західної України. Ми дозволили республіканським газетам ввести «змінні полоси» для населення західних областей України, в яких можна опублікувати ці документи»²²⁵.

---

²²³ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 760-762.

²²⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 14.

²²⁵ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 109.

Отримавши від Москви згоду, М. Хрущов дав відповідні розпорядження і завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У К. Литвин надіслав вказівку першим секретарям обкомів партій західних областей (крім Закарпатської) опублікувати в обласних газетах спершу лист Ініціативної групи та відповідь РНК УРСР²²⁶.

Утворення Ініціативної групи, публікація її документів і намагання перебрати на себе адміністрування справами УГКЦ викликали серед духовенства Львівської архієпархії серйозний спротив. Опозиційна група в складі 61-ї особи (які представляли 300 священників, настоятелів монастирів, священників) на чолі з архимандритом ЧСВВ К. Шептицьким та радником митрополичого ординаріату І. Котівим підготувала колективне звернення до заступника голови РНК СРСР В. Молотова від 1 липня 1945 р., яке одразу набуло широкого розголосу серед церковного кліру й вірних УГКЦ²²⁷.

Делегати зі Львова священники І. Котів і Й. Кладочний 16 липня зустрілися у Києві з П. Вільховим і висловили вимоги не втручатися у внутрішні справи церкви й порушувати тим самим надані радянською Конституцією права і свободи віруючих. Вони просили не «возз'єднувати» УГКЦ, а дозволити обрати згідно з канонами тимчасовий керівний орган на час відсутності митрополита і єпископів. Крім того, заявили, що майже все духівництво Львівської єпархії не визнає повноважень Ініціативної групи. Делегати вручили П. Вільховому текст листа до В. Молотова, в якому наголошувалось: «Внаслідок заарештування всього єпископату Греко-католицької церкви в Західній Україні, а також цілого ряду наших священників, та через заборону виконувати управу нашою Церквою кому-небудь з греко-католицького духовенства, наша Церква опинилася в дуже аномальному стані. Це становище ускладнене ще більш через те, що виникла «Ініціативна група по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною церквою» з осідком у Львові. Ця група, яку очолюють о. д-р Костельник (Львів), о. д-р Мельник (Дрогобич) та о. Антін Пельвецький (Станіславів), видала відозву до всечесного духовенства в західних областях України з датою 28 травня 1945 року і з підписом вищеназваних священників. Тому що відозва містить у собі

²²⁶ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 222-223.

²²⁷ Там само. С. 84.

багато фальшу та перекручень загальновідомих історичних фактів, ми, греко-католицьке духовенство, не будемо відповідати на цю відозву. Ми хочемо в цьому листі викласти тільки урядові СРСР своє ставлення до влади та висловити свої прохання... Ставлення наше до акції о. Костельника є вповні негативне, його акцію засуджуємо, як шкідливу, суто нецерковну... Ми не можемо йти за голосом, який закликає до відступництва від Віри. ...Просимо о полишенні нам і нашому народові в Західній Україні тої свободи в церковних справах, якою ми користувалися сотки літ та до якої на основі радянських законів маємо право»²²⁸.

У відповідь на лист опозиційної групи до В. Молотова П. Вільховий просив уповноваженого РСРК у Львівській області усно довести до відома групи священників на чолі з архимандритом К. Шептицьким і священником І. Котівим: «Оскільки керівництво УГКЦ зайняло по відношенню до радянської влади ворожу позицію, а також створена після арештів єпископату уніатської церкви Ініціативна група на чолі з доктором Г. Костельником, отримавши дозвіл на існування від РНК УРСР, провела роботу на воз'єднання ГКЦ з православною церквою», то РСРК «...не вважає за потрібне розглядати порушені у згаданому листі питання»²²⁹.

Відгукнулися на події в церковному середовищі і українські повстанці. У травні 1945 року органи держбезпеки перехопили донесення повстанських командирів, в якому вказувалося: «Більшовики почали переслідувати Греко-католицькі церкви. Будуть насаджувати православ'я. Робити все можливе, щоб організація не дала безпосередніх приводів для репресій і виступати активно на захист священників. До евентуальних православних попів, якщо таких будуть присилати, бути стриманими, то будуть поголовно агенти НКВД. Не бити їх для принципу, тільки за безпосередню агентурну роботу»²³⁰. Про репресії щодо греко-католицького духовенства, створення Ініціативної групи, очолюваної Г. Костельником, гоніння на

---

²²⁸ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 85-86; Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 79-80.

²²⁹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 118.

²³⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі. К.: Наукова думка, 1995. Т.1.: 1939-1953. С. 277.

священиків, які відмовлялися переходити в православ'я повідомляла в травні і повстанська газета «Стрілецькі вісті»²³¹.

У липні 1945 р. було розповсюджено звернення ОУН до греко-католиків із закликом не переходити у православ'я. У ньому викривалася не тільки політика партійно-державних і каральних органів, але й підривна діяльність РПЦ, очолюваної патріархом Алексієм. У заклику лунала пересторога до тих священиків, які погодилися на перехід: «Хай затямлять собі всі зрадники і перевертні, що доки ми, українські повстанці, ходимо по світі, доти ми всіх сталінських агентів і вислужників... провчатимемо нашим повстанських звичаєм, незалежно від того, хто це буде»²³².

Приїзд до Києва делегації зі Львова, колективний лист 61 священика Львова до В. Молотова викликали незадоволення наркома С. Савченка. У листі до М. Хрущова він доповідав, що прийом львівської делегації у Києві головою РСРК П. Вільховим і претензії, висловлені членами делегації, завдали справі переведення греко-католиків на православ'я великої шкоди й рекомендував відповідним цивільним органам більше такого не допускати. Він критикував недостатньо активну діяльність уповноважених РСРК республіки, вказував на необхідність негайно взяття на облік всіх священиків, які утримуються від переходу в православ'я або виявляють антирадянські настрої і подачі цих матеріалів в органи НКДБ. Серед висловлених С. Савченком недоліків – твердження про те, що обласні управління НКДБ повністю взяли на себе роботу з ліквідації унії, а можливості апарату уповноважених у справах релігійних культів та уповноважених у справах РПЦ, створених при обласних радах депутатів трудящих, використовуються слабо. До недоліків роботи співробітників свого комісаріату було віднесено й те, що оперативні працівники НКДБ, викликаючи греко-католицьких священнослужителів для співбесід, нерідко відкрито вимагали підписки з обіцянкою перейти на православ'я, що призводило до зривів і розконспірації інтересів органів держбезпеки²³³.

Отже, цей та інші документи спецслужб свідчать про те, що органи НКДБ УРСР покладали на свої обласні та районні структури завдання забезпечення проведення політичної акції, що своїми

---

²³¹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 61.

²³² Там само. С. 63.

²³³ Там само. С. 122-124.

наслідками мала привести до ліквідації УГКЦ як самостійної церковної структури. При цьому здійснювалися такі кроки у звичний для спецслужб таємний спосіб із використанням маскування своїх безпосередніх дій за допомогою радянських цивільних установ. Однак методи – збір інформації, моральний і психологічний вплив на духовенство і віруючих УГКЦ, залишалися частиною чекістського стилю, що передбачав елементи залякування та заохочення – «батоба і пряника».

Яскраві свідчення, в тому числі і на багатому архівно-документальному рівні, про тісну співпрацю органів держбезпеки з маріонетковою Ініціативною групою в процесі ліквідації УГКЦ, в навершенні її священників до православ'я, тільки підкреслюють значимість проблеми нищення церкви, діяльність якої була небажаною для радянського режиму. Часто працівники НКДБ самостійно, без посередництва уповноважених у справах релігійних культів при облвиконкомах, організували наради священників, супроводжували Г. Костельника та інших членів Ініціативної групи в поїздках по районах західноукраїнських областей. З метою переведення греко-католицьких парафій під юрисдикцію Ініціативної групи проводилися наради духовенства, на яких священники підписували відповідний протокол. Такі наради скликалися з метою прийняття ухвали її учасниками про перехід до православ'я.

Як показали архівні матеріали уповноважених у справах релігійних культів та районних інспекторів тогочасної Станіславської області²³⁴, кожній нараді передувала ретельна підготовка з боку органів радянської влади та відповідних репресивних структур. Збиралася інформація про настрої і налаштованість священників для залякування, енкадебісти здійснювали арешти найактивніших противників ліквідації унії, котрих звинувачували за стандартним формулюванням «скомпрометували себе антирадянською діяльністю». Розрахунок був на те, що за відсутності відвертих противників розриву з унією решта священників буде слухняно голосувати за «возз'єднання». Серед попередніх заходів – заздалегідь узгодження і опрацювання сценарію подібних нарад: складання списків тих, хто братиме слово на зібраннях, тексти їх виступів, узгоджені чи підготовлені чекістами. Усі промови мали на меті довести закономірний характер повернення УГКЦ у лоно православ'я.

---

²³⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 74-87.

Задля більшого впливу на духовенство і гарантії успіху, заклики до возз'єднання мали лунати з уст не лише сторонніх для церкви осіб (діячів культури, науковців, журналістів тощо), а впливових священнослужителів, які мали своїм авторитетом нейтралізувати вплив противників, власною переконаністю позбавляти сумнівів тих, хто вагався. Таку відповідальну роботу найчастіше доручали виконувати членам Ініціативної групи. Так Г. Костельник провів 36 нарад духовенства деканатів у Львівській, Тернопільській і Станіславській областях, його колега А. Пельвецький – близько 30 нарад у Станіславській і Тернопільській областях²³⁵.

Органи держбезпеки відверто підтримували діяльність Ініціативної групи і у справі призначення нових деканів. Про це свідчить директива від 1 грудня 1945 року генерала Вороніна своїм районним підлеглим, у якій чітко вказувалася методика такого призначення: «У зв'язку з реорганізацією деканату керівник Ініціативної групи д-р Костельник призначає нових деканів, котрі дали згоду на возз'єднання з Православною церквою. При цьому направляємо вам пошту, що виходить від Ініціативної групи, в якій, в одному документі Костельник звертається до голови Райвиконкому передати призначення на посаду декана священику, прізвище якого вказане в іншому документі. Вам необхідно ці документи передати голові Райвиконкому і домовитися з ним, щоб він негайно викликав священика до себе, познайомився з ним і передав документ Костельника... Для початку роботи з деканами зобов'яжіть їх провести наради з дяками (там, де вони не були проведені) по питанню возз'єднання з Православною церквою»²³⁶.

Однак, досить часто траплялися й невдачі Ініціативної групи з «добровільного» збору підписів священиків на перехід у православ'я. Радянські органи зрозуміли, що опір греко-католицького духовенства неможливо подолати одними лише закликами до возз'єднання. І владою було обрано шлях застосування тотальних репресій і шантажу, що, як виявилось, справляло на священиків значно сильніше враження, ніж палкі промови членів Ініціативної групи.

Тільки в Станіславській області за період з 1 серпня і до кінця грудня 1945 р. було арештовано 33 священики, які найактивніше виступали проти «возз'єднання», звинувативши їх у «зв'язках» з

---

²³⁵ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.1. С. 449-450.

²³⁶ Там само. С. 392-393.

німецькими окупантами та «буржуазними націоналістами». Відповідно, кількість діючих священиків до кінця року скоротилася з 372-х до 339-х осіб. У Львівській області станом на 20 листопада 1945 р. було арештовано 104 особи (священиків, монахів, монахинь, мирян), у Дрогобицькій – 35 арештовано і 18 репресовано, у Тернопільській із 45 священиків, вороже налаштованих до «возз'єднання», частина виїхала до Польщі, а решту – арештовано²³⁷.

Для зростання чисельності прихильників Ініціативної групи в областях використовувався і метод проведення індивідуальних співбесід уповноважених представників органів місцевої влади з священиками, під час яких нерідко лунали погрози позбавити останніх права на душпастирську діяльність. Так, якщо станом на 1 серпня 1945 р. до Ініціативної групи в Станіславській області входило лише 55 осіб (51 священик і 4 дяки), то наприкінці року – вже 177 священиків і 37 дяків²³⁸.

У грудні 1945 року, підводячи підсумки діяльності республіканських органів держбезпеки по лінії ліквідації УГКЦ, нарком С. Савченко доповідав наркомові НКДБ СРСР В. Меркулову: «По всіх чотирьох областях УРСР, в яких діяли уніатські приходи (мались на увазі галицькі області – Авт.), із числа 1267 деканів і священиків приєдналися до Ініціативної групи 966 осіб, або 76, 2%. Всього, станом на 15 грудня ц. р., по цих областях взято на облік 1140 осіб, що приєдналися до Ініціативної групи, з них: генеральних вікаріїв – 1, деканів – 76, священиків – 890, дияконів – 17, монахів – 3, дяків – 153»²³⁹. Але, як зауважив у листі до московського патріарха Алексія Г. Костельник, за переконанням стали православними лише половина з них, «... інші зробили це тому, що немає іншого виходу з ситуації, що склалася»²⁴⁰.

Офіційний Ватикан, отримуючи інформацію про масові репресії проти греко-католицького духовенства на західноукраїнських землях, про заходи радянського режиму щодо остаточної ліквідації УГКЦ, намагався через поширення відповідних заяв привернути увагу

---

²³⁷ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 428-429.

²³⁸ Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 42-43.

²³⁹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 451.

²⁴⁰ Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939-1941 та 1944-1947 рр.). Львів: Місіонер, 2007. С. 56.

світової громадськості до проблем уніатської церкви. Папа Пій XII 23 грудня 1945 р. видав Енцикліку «До всіх Східних Церков», у якій зазначалося: «З великим смутком Ми довідалися, що на землях, недавно прилучених до Росії, найдорожчі наші брати й сини українського народу терплять тяжкі переслідування своєї вірності до Апостольського Престолу; і не бракує таких, що всіма способами стараються відірвати їх від спільности Матері-Церкви та довести проти їхньої волі й найсвятішого переконання до злуки з нез'єдиненими»²⁴¹.

Висловлюючи щире співчуття духовенству і вірним УГКЦ в пору лихоліть, Папа Римський усвідомлював, що процес ліквідації Греко-католицької церкви в СРСР набирає обороти і закликав виявити стійкість перед брутальним натиском влади. «Найближчим часом можна сподіватися ще гірших кривд тим, хто не згодиться зрадити найсвятішу справу віри, – звертався він до українців. – Тому вже тепер, найдорожчі сини, заохочуємо вас пильно в Господі, щоб ви ніколи не відреклися вашої віри й вашої вірності Матері-Церкві та не далися залякати жодними погрозами, ні жодними шкодами, ані навіть небезпекою заслання і втрати самого життя»²⁴². Але ні офіційна Москва, ні республіканське керівництво не зважали на подібні заяви.

Отже, після визволення Червоною армією західних областей від гітлерівських військ та відновленням на звільнених територіях радянської влади, на фоні загострення загальнополітичних процесів, пов'язаних із продовженням боротьби загонів УПА та підпілля ОУН, УГКЦ як національна релігійна організація опинилася під пильною увагою радянського політичного керівництва та репресивних структур.

Радянське керівництво вимагало від ієрархів УГКЦ довести свою лояльність владі шляхом переконання українських повстанців скласти зброю і припинити боротьбу. Це ще більше ускладнило становище церкви, оскільки вона, як носій національної ідеї, не могла перетворитися в очах народу на прислужницю комуністичної системи.

Розробляючи сценарій знищення УГКЦ, радянська влада використовувала репресії, гоніння, переслідування, залякування проти священнослужителів та віруючих. Після арешту митрополита Й. Сліпого, чотирьох єпископів та десятків священників, звинувачених

---

²⁴¹ Мартирологія Українських Церков.: у 4 т. / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1987. Т.1: УПЦ: документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1987. С. 733-734.

²⁴² Там само. С. 738.

органами держбезпеки у різноманітних політичних діях, що нібито несли загрозу для українського народу, влада перейшла до планового процесу ліквідації УГКЦ як цілісної релігійної структури. Ідеологічною підставою цієї акції стала ідея розриву унії з Ватиканом та «повернення» до РПЦ. Для реалізації цієї мети з числа помітних греко-католицьких священиків середньої ланки було сформовано «Ініціативну групу по воз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною», яку очолив протоієрей УГКЦ Г. Костельник. Із самого початку діяльність цієї групи керувалася і контролювалася державними органами, найбільш активними з яких були органи держбезпеки. Упродовж другої половини 1945 – на початку 1946 року, завдяки різноманітним, здебільшого, адміністративно-примусовими методами, під керівництво та вплив Ініціативної групи було переведено близько половини діючих на той час греко-католицьких священиків. І хоч значна частина з них зробили це всупереч своїм світоглядним і релігійним переконанням, для радянської сторони це був формальний привід декларувати такий процес переходу греко-католицького духовенства в православ'я як добровільний і масовий.

РОЗДІЛ 14. ЛЬВІВСЬКИЙ ПСЕВДОСОБОР 1946 РОКУ: ПРАВДА ІСТОРІЇ Й ВИГАДКИ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ

Діяльність Ініціативної групи дала підстави органам держбезпеки перейти до наступного етапу виконання загального плану з ліквідації УГКЦ. Уже у вересні 1945 р. НКДБ УРСР розробило відповідні заходи, що мали пришвидшити процес переходу священників-уніатів до Православної церкви. Передбачалося проведення єпархіальних з'їздів, на яких це питання узгоджувалося б по відповідних єпархіях²⁴³. Однак неприйняття такої ідеї значною частиною священників та й самим Г. Костельником змусила чекістів врахувати тонкощі саме церковно-канонічного права.

На рівні НКДБ УРСР у грудні 1945 року було прийнято рішення про підготовку Загального церковного собору УГКЦ (Загальногалицького собору) як «єдиної канонічної форми організаційного закріплення ліквідації Греко-католицької церкви і возз'єднання її з Православною церквою». Як вказувалося у відповідному листі С. Савченка на адресу В. Меркулова, скликання такого «... собору буде найбільш чуттєвим ударом по Ватикану, ...виб'є підґрунтя у бандитсько-терористичного підпілля ОУН та інших націоналістичних формуваннях і створить передумови для використання уніатських священників в сфері православ'я для релігійно-патріотичної роботи в західних областях України»²⁴⁴. Нарком С. Савченко запевняв, що тогочасні можливості влади «...повністю гарантують проведення «загальногалицького» собору в бажаному для нас напрямі» і просив виділити для проведення цих заходів 500 тис. карбованців²⁴⁵. У кінці січня 1946 року надійшла телеграма від В. Меркулова, у якій повідомлялося про дозвіл на проведення церковного собору, виділення понад 400 тис. крб. для забезпечення цього заходу, а також рекомендація уникати у назві собору терміну «загальногалицький»²⁴⁶.

Відповідні заходи проводилися і по лінії радянських органів. У середині грудня 1945 року у Києві відбулася спільна нарада уповноважених Ради в справах РПЦ та РСРК при облвиконкомах західноукраїнських областей, в якій, окрім республіканських

²⁴³ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 267-268.

²⁴⁴ Там само. С. 439-440.

²⁴⁵ Там само. С. 440.

²⁴⁶ Там само. С. 497-498.

керівників цих структур П. Ходченка і П. Вільхового, взяли участь також московські керівники Г. Карпов і І. Полянський. На цій нараді було окреслено загальний підхід щодо організації та проведення собору. Після наради пройшла ще одна нарада у вузькому колі. В ній взяли участь московські керівники Г. Карпов, І. Полянський та їхні підлеглі Уткін і Пуго, П. Ходченко і П. Вільховий, члени Ініціативної групи Г. Костельник, А. Пельвецький і М. Мельник, а також представники республіканського НКДБ полковник С. Карін (Даниленко) і капітан О. Богданов. На цій нараді обговорювалися питання готовності до скликання «...собору представників греко-католицького духовенства з метою офіційного прийняття і оголошення акту розриву з Ватиканом і возз'єднання з російською православною церквою»²⁴⁷. Після цієї наради Г. Карпов та І. Полянський побували на прийомі у голови РНК УРСР М. Хрущова та його заступника Л. Корнійця, де, за висновком П. Ходченка, було схвалено заходи по підготовці проведення собору²⁴⁸.

У процесі опрацювання цієї проблеми було визначено хронологічні межі здійснення цього заходу – перша декада березня 1946 року, приурочена до так званого «тижня православ'я». Таким чином, проведення собору священиків УГКЦ з боку влади переслідувало мету узаконити за церковно-канонічним правом фактичний стан розгрому церкви, що здійснювався на той час активними методами владних і репресивних органів.

Структури НКДБ сформували розгалужену вивідувальну мережу для систематичного таємного збору інформації стосовно УГКЦ. З метою запобігання будь-яких непрогнозованих дій, з боку греко-католицького духовенства, серед священиків було проведено численні арешти. За період відновлення радянської влади (з літа 1944 р. – до березня 1946 р.) «по уніатській лінії» було заарештовано 287 осіб, серед них 1 митрополит, 4 єпископи, 182 священики, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 23 ченці, 9 слухачів Богословської духовної академії, решта віруючі, у тій чи іншій формі пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля або загонами УПА. Під юрисдикцію Ініціативної групи Г. Костельника адміністративними методами було переведено 1805 парафій на чолі з їх пастирями. Письмове

---

²⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639. Арк. 149-150.

²⁴⁸ Там само. Арк. 150.

зобов'язання про це часто вдавалося добути шляхом «індивідуальної обробки», а також в ході проведення нарад духовенства²⁴⁹.

Таким чином, з організаційної точки зору радянських органів були створені відповідні передумови для проведення собору, на якому мали бути прийняті заздалегідь очікувані рішення. Щоб позбавити когось із священиків бодай думки про можливість уникнення прямої чи опосередкованої участі у планованому дійстві, влада в черговий раз пішла на демонстративне залякування. У газетах західних областей України 1 березня 1946 р. було надруковане повідомлення прокурора УРСР Р. Руденка про висунуті заарештованим у 1945 році ієрархам церкви звинувачення. У повідомленні вказувалося: «За активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами арештовані Сліпий Й. А., митрополит Греко-католицької (уніатської) церкви; Чарнецький М. А., Будка М. М., Хомишин Г. Л., Лятишевський І. Ю., єпископи уніатської церкви. При арешті у названих осіб знайдені документи, які викривають їх у злочинних зв'язках з німецько-фашистськими окупантами, зокрема з гестапо та іншими каральними та розвідувальними органами»²⁵⁰. Арештованих звинувачували у активному співробітництві з німецькими властями, сприянні у «збройній боротьбі німецьких загарбників проти Червоної армії», «в їх участі у формуванні дивізії СС «Галичина» для боротьби з партизанським рухом і Червоною армією». Такі звинувачення підпадали під кваліфікацію статей 54-І та 54-ІІ Кримінального кодексу УРСР – «...зрада батьківщині, тобто дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій силі СРСР, його державної незалежності, а саме: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча чи переліт за кордон», за які передбачалася вища міра покарання – розстріл із конфіскацією майна, а за пом'якшувальних обставин – 10 років позбавлення волі теж із конфіскацією майна²⁵¹.

Радянська преса широко коментувала повідомлення, публікувала схвальні відгуки мешканців краю. Проте в інформації до ЦК КП(б)У секретар Львівського обкому партії І. Грушецький відзначив, що значна частина віруючих зустріла повідомлення прокурора УРСР, як і

---

²⁴⁹ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 518.

²⁵⁰ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 330.

²⁵¹ Там само.

звістку про проведення церковного собору далеко неоднозначно, у більшості наведених документів негативна²⁵². Відтак партійні і державні органи зосередили максимум зусиль на забезпеченні проведення собору у відповідності із визначеним планом.

Для підвищення рівня представництва, ініціаторів проведення собору з числа духовенства було вирішено висвятити у сан єпископів. Уповноважені Рад у справах релігій та РПЦ при уряді УРСР П. Ходченко і П. Вільховий у листах до Москви патріарху Алексію та екзархові України Іоанну пропонували висунути і негайно висвятити із числа священиків-уніатів хоча би двох єпископів. Серед найімовірніших кандидатур було названо найбільш прийнятними претендентами членів Ініціативної групи М. Мельника та А. Пельвецького, які зарекомендували себе надійними провідниками політики радянської влади і яких підтримував Г. Костельник. «Майбутні православні єпископи після рішення собору, – наголошував П. Вільховий, – мають... противників чи «небажаних» священиків зміщувати, звільняти, переводити і на їх місце підбирати й призначати таких, хто забезпечить лінію патріархату»²⁵³.

На виконання цієї вимоги за поданням Ініціативної групи було підбрано до складу делегації, за характеристикою секретаря Ініціативної групи С. Хруцького, десять «найвидатніших та найавторитетніших» греко-католицьких священиків, а саме: Є. Юрик, Й. Маринович, Т. Марко, І. Крук, В. Дрелих, М. Крутяк, К. Добрянський, Р. Дорик, Ю. Ванчицький, М. Павлосюк. Разом з Г. Костельником, А. Пельвецьким та М. Мельником вони відбули до Києва. 22 лютого вони взяли участь в урочистій літургії, яку відправив митрополит Київський і Галицький, екзарх України Іоанн, з нагоди так званого «першого возз'єднання», коли всі члени галицької делегації перейшли в православну віру. Після літургії відбувся постриг у монаший чин А. Пельвецького та М. Мельника. Того ж дня, під час вечірнього Богослужіння у Володимирському соборі, за участю вищих ієрархів Українського екзархату РПЦ відбувся акт наречення кандидатів в єпископи, а 24-25 лютого проведено хіротонію (висвячення) А. Пельвецького та М. Мельника. Першого було призначено єпископом Станіславської, а другого – Самбірсько-

²⁵² ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 48-51.

²⁵³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 105-111.

Дрогобицької єпархії РПЦ²⁵⁴. Патріарший екзарх не оминув своєю увагою і Г. Костельника, якому за «велику подвижницьку роботу» було надано найвищий серед одруженого духівництва сан – митрофорного протоієрея та нагороджено нагрудним золотим хрестом із прикрасами²⁵⁵.

Радянські органи усіма можливими засобами сприяли діяльності новопосвячених православних владик. Так з утворенням Станіславської православної єпархії у межах адміністративно-територіальних районів при облвиконкомі офіційно утворений відділ у справах Російської православної церкви. На ім'я уповноваженого РСРПЦ Бельнова 27 лютого 1946 р. надійшла вказівка від уповноваженого РСРПЦ в УРСР П. Ходченка, в якій вказувалося, що «...член Ініціативної групи д-р Пельвецький (бувний уніатський священник) возз'єднаний з Православною церквою і рукопокладений на єпископа Православної церкви. Вам необхідно надати єпископу Антонію всебічного сприяння щодо забезпечення його пристойним приміщенням для квартири та єпархіального управління, а також уважно ставитись і до всіх інших його потреб як у побутовому, так само і в службовому відношеннях»²⁵⁶. На той час православна єпархія РПЦ складалася лише з чотирьох офіційно зареєстрованих приходів у містах Станіславі, Галичі, Снятині і Коломиї²⁵⁷.

Після вирішення завдання із забезпечення собору архієрейським представництвом, органами влади був відпрацьований порядок денний собору і чіткий план його проведення. Напередодні собору 6 березня 1946 р., на квартирі керівника Ініціативної групи Г. Костельника відбулася нарада за участю 18 священників, на якій обговорювалися питання про порядок соборних засідань і урочистостей. Секретар Ініціативної групи С. Хруцький у розмові із священниками заявив: «Ми вирішуємо історичну справу. Після возз'єднання закінчить своє існування унія і буде єдина Православна церква»²⁵⁸. Головуювання доручили активним членам Ініціативної групи. Першу доповідь стосовно діяльності Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Російською православною церквою було

---

²⁵⁴ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 324-325.

²⁵⁵ Там само. С. 326.

²⁵⁶ ДАІФО. Ф. Р-389. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 9.

²⁵⁷ Там само. Спр. 5. Арк. 5.

²⁵⁸ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 36.

доручено зробити А. Пельвецькому. Увесь порядок денний складався із чотирьох доповідей, три наступні з яких мав виголосити Г. Костельник. Серед тем виступів: мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою; церковні питання, пов'язані із поворотом до Православної церкви; територіальний поділ єпархій і деканатів згідно з державним адміністративним поділом на області і райони²⁵⁹.

Радянські органи пильно слідкували як за підготовкою до собору, так і за його ходом. Г. Карпов з початком березня щодня спілкувався з Києвом і Львовом, надсилав вказівки і рекомендації, вимагав регулярно надсилати інформації про хід собору. 1 березня він телеграфував до Києва ієрархам РПЦ: «Бажаю всякого благополуччя Вашій поїздки до Львова і успіху як главі патріаршої делегації. Шлю привіт. З повагою, Г. Карпов». (До Львова виїжджали делегати Московської патріархії єпископи Макарій і Нестор, керуючий справами Українського екзархату о. мітрат К. Ружицький). Того ж дня він надіслав в Україну ще три телеграми П. Ходченку, в якій наказував: «Співдійте виїздові до Львова митрополита Йоанна. Також слід особисто Вам виїхати. Виступати на Соборі не треба. Якщо потрібні вказівки, телефонуйте»²⁶⁰.

Делегованому у Львів помічнику Уткіну і місцевому уповноваженому РСРПЦ у Львівській області Вишневському Г. Карпов дав доручення кожного дня з 5 по 10 березня інформувати його про перебіг подій: «Мого приїзду не чекайте. Відповідальним являється Уткін, якому слід разом з Ходченком і Вишневським провести необхідні заходи. На випадок неясностей, необхідності вказівок, телефонуйте»²⁶¹. Тож серед представників світської влади на соборі були здебільшого особи республіканських і місцевих органів²⁶².

По лінії НКДБ відповідальним за проведення собору залишався полковник С. Карін, який разом із капітаном О. Богдановим здійснювали безпосередню організацію відповідних заходів: забезпечення приїзду, поселення учасників, видачу продовольчих талонів і пайок, загальну охорону місця проведення церковного

---

²⁵⁹ Там само. С. 35.

²⁶⁰ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: документи і матеріали. К.: Либідь – Військо України, 1994. С. 300.

²⁶¹ Там само. С. 301.

²⁶² Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн.1. С. 89.

зібрання – Собору святого Юра та готелів, де селилися делегати²⁶³. Загальну координацію заходів, пов'язаних із забезпеченням дотримання виробленого плану, здійснював заступник наркома НКДБ УРСР генерал-лейтенант П. Дроздецький²⁶⁴.

Влада здійснювала не тільки ідеологічне й організаційне, але і фінансове забезпечення акції з ліквідації УГКЦ. Розпорядженням РНК СРСР від 24 січня 1946 р. за підписом В. Молотова з резервного фонду уряду на різні витрати, пов'язані з проведенням собору було виділено 400 тис. крб. Голова Ініціативної групи Г. Костельник ще 16 лютого 1946 року звернувся до голови Львівського облвиконкому М. Козирєва з проханням виділити для делегатів місця в готелях, забезпечити їх харчуванням та транспортом для підвозу від готелю до місця проведення собору на час проведення собору з 7 по 10 березня²⁶⁵. Прикметним моментом цих звернень було те, що довідку про необхідну кількість продуктів на 260 осіб на 4 дні затвердив полковник С. Карін (Даниленко)²⁶⁶. Для забезпечення цього прохання М. Козирєв навіть звернувся за допомогою до заступника голови РНК УРСР Л. Корнійця²⁶⁷.

Ось як описував деталі процесу підготовки та забезпечення побутових умов делегатів безпосередній учасник собору Ю. Герич: «Делегатів назначував райком партії, звичайно, після відповідної препарації. Кожний делегат одержав квиток на проїзд залізницею до Львова й назад у «м'яких вагонах». Місця були резервовані й дбайливо бережені. На місці, у Львові, відпущено делегатам на увесь час тривання «собору» готель «Брістоль». Вхід до готелю було замкнено для всіх, що не мали ніякого діла з працями «собору». Для делегатів оголошено точні вказівки щодо їхньої поведінки, заборонено приймати відвідини. Рідня якогось священика-делегата могла його вправді відвідати, але розмова відбувалась в приявності свідка й тривала лише декілька мінут. Заборонено було теж отцям-делегатам виходить куди-небудь з готелю, їхній маршрут був визначений заздалегідь: з готелю «Брістоль» до катедри Св. Юра й назад. Ці всі обмеження і «засоби безпеки» – тлумачилися делегатам, – були на те,

²⁶³ Там само. С. 331; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 139.

²⁶⁴ Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2006. С. 14.

²⁶⁵ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 20-23, 28-31, 34.

²⁶⁶ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 23.

²⁶⁷ Там само. Арк. 37.

щоб охоронити їх від «ворожої пропаганди й можливого нападу на їхні імунні особи». Удержання в готелі, вибагливі обіди і напитки (вина, лікери і т. п.,) – все те було безплатне. Кошти поносила держава»²⁶⁸.

Щодо кількості греко-католицьких священників, які підтримували Ініціативну групу напередодні проведення собору, в науковій літературі містяться суперечливі відомості. У виступі А. Пельвецького на самому соборі озвучені цифри, що до Ініціативної групи вступило 986 священників і не підтримав її діяльність 281 духовна особа²⁶⁹, тобто загальна кількість священників складала 1267. За даними вітчизняного дослідника О. Уткіна Ініціативна група мала вплив на 997 священників, а всіх священників було 1270²⁷⁰. У праці російського дослідника Д. Поспеловського стверджується, що всього греко-католицьких священників налічувалось 2000, але на волі на час проведення собору залишилося 1297, з яких 997 підтримали «возз'єднання» з РПЦ²⁷¹.

Безумовно, що достовірність усіх цих підрахунків є достатньо умовною, в основному почерпнута із радянських джерел, на що вказував і В. Сергійчук. За наведеними ним даними, на грудень 1945 року у чотирьох галицьких областях нараховувалося 2286 греко-католицьких громад²⁷², тобто навіть та частина священників, яка по факту здійснювала духовну діяльність, не могла в повній мірі забезпечити душпастирську місію в цих громадах. Співвідношення ж між реальним і потенційним станом чисельності греко-католицького духовенства поки що залишається недостатньо вивченою проблемою і вимагає ще свого скурпульозного дослідження.

За даними мандатної комісії собору, для участі в ньому було запрошено 225 делегатів-священників – членів Ініціативної групи і 22 делегати від мирян з трьох греко-католицьких єпархій (Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської), прибуло на собор 216 священників і 19 мирян. Запрошені священники, які не приєдналися до Ініціативної групи, брати участь у соборі відмовилися²⁷³. Варто зауважити, що за даними згадуваного Ю. Герича, кількість учасників була набагато меншою, ніж її представила мандатна комісія і А.

²⁶⁸ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 89-90.

²⁶⁹ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 61.

²⁷⁰ Уткін О. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 109.

²⁷¹ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособ. М.: Библийско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. С. 218.

²⁷² Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 112.

²⁷³ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 39.

Пельвецький, і не перевищувала 140 осіб²⁷⁴. Цікаво, що у списку відсутніх запрошених був відомий український історик, син священника І. Крип'якевич. Дослідження М. Марущака свідчать, що «...оцінка Крип'якевичем І. П. репресій, які здійснила влада щодо ієрархів УГКЦ, була негативною. Незважаючи на це, Крип'якевича І. П., як віруючого, примушують взяти участь в роботі Собору»²⁷⁵. Гостьову делегацію від Московського патріархату очолював екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн.

Вранці 8 березня 1946 р. Львівський собор розпочав свою роботу. Процедуру цього дійства у піднесено-схвальному тоні передано у тогочасному виданні «Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. у Львові», виданому одразу ж по завершенню його роботи. У ньому, зокрема, було зазначено: «О год. 10.30 починається молебен «О призначенні Св. Духа». Його правлять всі три основники Ініціативної групи. Співають священники, делегати Собору. Співають гарно, з піднесенням. Недаром, бо ми – співуча нація. Ніколи ще не було в храмі Св. Юра стільки священників зі всіх трьох єпархій: Львівської, Станіславської і Перемишльської, 216 делегатів і 19 світських членів Собору. Кінчився молебен. До президіального столу підходять о. д-р Костельник, о. Антоній Пельвецький (учасники Собору ще не знають, що перед ними Преосвященний єпископ Антоній) і о. д-р Мельник (Дрогобицький владика). Місця секретарів займають оо. Павлосюк Микита і Ванчицький Юрій. Так ухвалено на предсоборному засіданні в дні 6.ІІІ.1946 р. І пощо, навіщо потрібна тут формальна процедура вибору президії? Може, на світських зборах цього уникнути не можна. О. д-р Костельник в очах всіх делегатів не тільки Адміністратор Церкви, але більше, – всіма признаний вождь всього великого церковного руху. І спокійно, з найбільшою простотою і скромністю, о. д-р Костельник займає місце предсідника і, стоячи, вітає оо. делегатів, членів і гостей Собору, оголошує порядок нарад Собору»²⁷⁶.

Першим з доповіддю про діяльність Ініціативної групи виступив єпископ вже Російської православної церкви А. Пельвецький. У своїй

---

²⁷⁴ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88.

²⁷⁵ Марущак М. «Ліквідація УГКЦ» – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях. *Державність*. 1992. Ч. 4. С. 36.

²⁷⁶ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / відп. ред. Ю.Сливка. Львів, 1996. Т.1. С. 35.

доповіді він окреслив мету роботи собору: «Нинішній Собор є Собором Греко-Католицької Церкви, скликаним Ініціативною групою для того, щоб у нових умовах нашого державного життя, коли український народ возз'єднався, переглянути постанову Берестейського Собору 1596 року і вирішити питання нашого возз'єднання з Руською Православною Церквою...». Серед формальних причини скликання собору було названо: «а) винятковий стан, щоб Церква існувала без єпископів, взагалі не може довго тривати; б) вже тепер по деяких парафіях забракло святого мира; в) неможливо нам організувати Богословський інститут, а також висвячувати нових священників, бо православні ще не признають нас за своїх, а католики вже не признають нас за своїх. До нормалізації церковного життя може нам відчинити двері тільки Собор, який ствердить наше повернення до Православної Церкви»²⁷⁷.

У ході доповіді А. Пельвецький зачитав вітальну телеграму московського патріарха Алексія, коли під час доповіді з'явилася делегація ієрархів РПЦ з Києва, їх привітав і представив делегатам собору Г. Костельник.

Після А. Пельвецького з доповіддю «Про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою» виступив Г. Костельник. Основну доповідь собору Г. Костельник розпочав з екскурсу в історію унії, намагався переконати присутніх, що Рим систематично і послідовно використовував Берестейську унію для поглинення православ'я. «Відколи папи стали світськими королями у своїй папській державі і навіть надцарями, відтоді папи реалізували свою ідею, щоб увесь християнський світ перетворити в «*imperiū romanū papale*» (в папську римську імперію). Тоді вони де тільки могли, там нищили Грецьку Церкву. Їх тактика була завжди однакова: де папи не могли знищити Грецької Церкви задля політичних умов, там вони пропагували чи насаджували унію. Коли ж осягнули всю владу над уніатами, то цілком нищили грецький тип Церкви і насаджували своє латинство»²⁷⁸.

Отже, одним з перших мотивів розриву з Ватиканом Г. Костельник вважав те, що унія не виправдала надії українців: «Унія

---

²⁷⁷ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006.

²⁷⁸ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 65.

внесла кривавий роздор в нашому суспільстві, стала засобом знищення його... Підірвались усі історичні основи унії! Хто ще й нині хотів би унії триматися, той тіні хапається! Дякувати Богові, ми вільні і хочемо одним серцем і одною душею прославляти Бога і Христа Господа з найближчими братами: з православними українцями, росіянами, білорусами і з усіма православними народами. Адже православ'я є історичною вірою слов'ян, а слов'яни — спадкоємці християнської віри й культури греків. Хочемо, щоб наше релігійне серце було не в Римі, який нам нічого не дав, який навіть для нас, уніатів, був мачухою, а щоб воно було в Києві, який є матір'ю всієї Русі, а також у Москві, яка є столицею і оборонною силою всієї Русі і всіх слов'ян. Сама доля, саме Боже Провидіння ставить нас на великий шлях. Невже ж маємо противитися цьому великому нашому покликанню? Я ще за часів польського впливу передбачав і писав про те, що перше християнське тисячоліття було грецьке, друге романсько-германське, а третє повинно бути слов'янське. Тепер це вже здійснюється, і ми повинні йти назустріч цій нашій великій долі»²⁷⁹.

У заключній частині доповіді Г. Костельник закликав учасників собору: «Перед нами стоїть велика справа, і ви, всечесні отці, подолайте всі труднощі, відкрийте очі незрячим, підбадьорюйте малодушних, віддайте всі свої сили для повернення нашого галицького народу до віри своїх предків, до чистої християнської віри, до Святого Православ'я! Я пропоную, щоб наш Собор ліквідував постанови Брестського Собору 1596 року, зрікся Рима та унії з Римом, вернувся до Святої Православної Церкви. Пропоную просити Його Святість Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі прийняти нас до Всеруської Православної Церкви... На закінчення хочу сказати, що наш Собор висловлює свою вдячність Урядові Радянського Союзу за наше визволення та об'єднання всіх українських земель. Цьому щасливому повороту в Божому Провидінні ми і вдячні, за те, що можемо стати на великий шлях возз'єднання з Церквою нашого народу»²⁸⁰.

В основу доповіді Г. Костельника лягли вже відомі положення, викладені у відомих листах до РНК і священників в травні 1945 р. Після його виступу розпочалася «дискусія», в якій брали участь наперед визначені співдоповідачі з відредагованими текстами. Виступи у ході дискусії священників І. Лоточинського, Й. Мариновича,

²⁷⁹ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 70-71.

²⁸⁰ Там само. С. 75.

Й. Ванчицького, І. Іваньо, Г. Закаляка, Й. Гривнака та інших, за виключенням В. Лесюка, а також мирян С. Щурка, П. Дурбака не порушували плану. Всі вони були на підтримку пропозицій оповідачів А. Пельвецького і Г. Костельника.

А коли священик Василь Лесюк запропонував уважати собор тільки першим етапом, а ухвалення остаточного рішення про возз'єднання перенести на пізніший час, то Г. Костельник обговорення на цьому припинив, заявивши: «На Соборі оо. делегати не видвинули ні одного аргументу проти нашого возз'єднання з Православною Церквою. У своїй же пропагандивно-підготовчій діяльності я зустрічався тільки з прикрим фактом «заляканої совісті». А, як історія свідчить, такі важні справи, як та, що її нині маємо вирішити, можуть повстати раз на 500 літ. Тому треба відкинути всі сентименти, щоб орлиним оком обняти цілість ситуації і стати на шлях, який веде у творчу майбутність. Без сумніву, в нинішньому світі все дуже переплутане, але Бог нам дав і спеціальну поміч для нашої орієнтації. Хіба тільки Апостольський Собор мав таке благословення свише, як наш»²⁸¹.

Після цього було запропоновано перейти до процедури голосування. Воно відбувалося у відкритому режимі, підняттям рук, причому за голосуючими спостерігали як співробітники НКДБ, так і об'єктиви кінокамер, які знімали «історичний собор» для кінохроніки. Відповідно делегати «одноголосно» підтримали проект ухвали з чотирьох пунктів: «1) анулювати постанови Брестської унії 1596 року; 2) відірватись від Римської (папської) церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри; 4) возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в радянському Союзі»²⁸². Далі одностайно були прийняті ще кілька документів. Зрештою Ю. Герич про цей момент собору писав: «Треба було проголосувати. Отці-делегати сиділи непорушно. Мабуть кожний думав, що піднявши руку, поповнює насильство над своєю совістю, стягає з себе проклин своїх вірних і своєї Церкви. Але, поволі, зачали руки підноситися. Їх піднялося трохи поза сто. Цього вистачило. Тих сто рук відголосували долю всієї Церкви, послужили за вияв трьох тисяч священиків і п'яти мільйонів вірних»²⁸³.

²⁸¹ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 43.

²⁸² Там само. С. 118.

²⁸³ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88-91.

Головним документом була постанова собору. Вона проголошувала: «Зібравшись уперше в кафедральному храмі святого Юра у Львові, в умовах, коли всі українські землі, зібрані в єдину Радянську Соціалістичну Республіку, Собор стверджує:

1. Рим штучно відколовся в XI столітті з первісної братерської Православної Соборної Церкви, щоб накинути свою диктатуру всій Церкві. Церковна унія була нав'язана нашому народові в XVI столітті римсько-католицькою шляхетською Польщею з метою спольщення і латинізації нашого українського і білоруського народу. Тепер, коли український народ став хазяїном на своїй землі, було б нерозумним підтримувати далі уніатські тенденції і було б непрощеним гріхом розпалювати в нашому народі ненависть та братовбивчу боротьбу, причиною якої була і завжди буде унія.

Виходячи з цих засад, Собор постановив скасувати постанови уніатського Брестського собору 1596 року, ліквідувати унію, анулювати залежність від Рима і повернутись до нашої батьківської Святої Православної віри і до Руської Православної Церкви.

2. Грунтуючись на словах Христа «да будут всі єдино», тобто християнам слід єднатися в любові й богопочитанні, Собор вважає необхідним звернутися до Святішого Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі, з проханням прийняти нас в лоно Руської Православної Церкви, і довести постанови ці до відома Раднаркому УРСР, а також Голови Ради в справах Руської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

3. ...Собор від імені всього духовенства і віруючих висловлює свою глибоку подяку й довір'я Урядові Радянського Союзу і Української РСР, а також свідчить про свою нерушиму вірність Батьківщині.

4. У зв'язку з поверненням до Святої Православної Церкви, Собор постановив послати відповідні телеграми його Блаженству Константинопольському Вселенському Патріархові, Святішому Патріархові Московському і всієї Русі Алексію, Високопреосвященному Іоанну, митрополиту Київському і Галицькому, екзархові всієї України, а також прийняти звернення від Собору до всього духовенства і віруючих уніатської Церкви із закликом повернутися до віри своїх предків»²⁸⁴.

Хоча собор вже не вирішував долю УГКЦ, бо на той час вона по

---

²⁸⁴ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 127-128.

суті була розгромлена, його рішення нібито легітимізували цей процес. Отже, головне заплановане завдання собору було виконане вже першого дня його роботи. Вранці 9 березня у Москву Г. Карпову відправлено термінову телеграму: «Перший день пройшов добре. Постанова прийнята одногolosно. Уткін, Ходченко, Вишневецький»²⁸⁵. Безсумнівно, подібні повідомлення надходили по каналах партійно-державних органів і структур держбезпеки до вищого керівництва у Києві і Москві. Зокрема завідувач організаційного-інструкторського відділу Львівського обкому партії І. Богородченко у звіті до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У зробив короткий виклад діяльності Ініціативної групи від часу створення до початку роботи собору. Наведені партійним чиновником дані дещо відрізнялися від тих, що звучали під час Львівського собору: повідомлялося про перехід у православ'я 908 священників, не приєднаних 251 священника, щодо кількості учасників собору – було названо цифру 208 представників. Аналізуючи виступи учасників собору, партпрацівник, перш за все, відзначив схвальні виступи ряду учасників собору, а також навів слова виступу священника Василя Лесюка: «Необхідно відтягнути роботу Собору, зачекаєм з винесенням поспішного рішення. Слід обміркувати, і в кого яка совість, той сам про себе буде вирішувати». Богородченко підкреслив, що проти цієї пропозиції рішуче виступив Костельник і заява Лесюка не вплинула на сценарій роботи собору²⁸⁶.

Наступного дня 9 березня відбувся процес церковно-канонічного оформлення переходу у православ'я. У Соборі Св. Юра сповідалися 12 священників, які возз'єдналися з РПЦ у Києві в лютому 1946 р. Собор розглянув питання «канонічного оформлення», ухваленого рішення про «возз'єднання», а під час спільної літургії, яку провели єпископи Макарій, Антоній і Михаїл, владика Макарій здійснив чин «приєднання до Православної церкви», прийнявши від 204-х делегатів-священників відречення від католицизму. Після літургії одразу ж відбулася панахида за упокій душі митрополита А. Шептицького, яку після нападів на його ім'я з боку влади, можна оцінити як поступку з боку організаторів собору цим «возз'єднанням» священникам, щоб утамувати їхню совість.

Після Богослужіння собор продовжив свою роботу. Зокрема, було

---

²⁸⁵ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 364-365.

²⁸⁶ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 12-13.

ухвалено низку звернень та вітальних телеграм. У «Зверненні Собору до духівництва і віруючих Греко-католицької церкви в західних областях України» наводилися мотиви ліквідації Берестейської унії 1596 р., розриву з Ватиканом і возз'єднання з Православною церквою. «Унія, нав'язана нашим предкам 1596 р., спричинила тривалий роздор у нашому народі, – стверджували автори звернення Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький. – Православ'я для нас рідне, своє від віків, воно в історії найсильніше об'єднувало наш народ і тепер веде воно нас до єдиноможливої єдності... Ми належимо до Святої Православної Церкви. Господь Бог, безсумнівно, благословить наше велике діло»²⁸⁷, і у підсумку закликали всіх, хто ще цього не зробив, «піти слідами» Собору».

У зверненні до патріарха Московського і усієї Русі Алексія делегати просили «признати нашу постанову і прийняти нас до Всеруської Православної Церкви», засвідчивши його своїми підписами²⁸⁸. Хоча за логікою і хронологією подій, воно мало бути найпершим зверненням Ініціативної групи ще у травні 1945 року, замість відомої заяви до РНК УРСР від 28 травня 1945 року. У телеграмах на ім'я Сталіна, Хрущова, голови Президії Верховної Ради УРСР Гречухи, патріарха Алексія, екзарха Іоанна учасники собору висловлювали «глибокі подяки» за все, що було зроблено для «зібрання разом українських земель» та «ліквідації нашого церковно-релігійного роз'єднання»²⁸⁹.

Насамкінець учасники собору ухвалили зміни в церковно-адміністративній, шлюбній, богослужбовій практиці. Відтепер єпархія діяла в межах існуючого обласного адміністративного поділу²⁹⁰. Заключну частину роботи собору зайняла церемонія за участю прибулого митрополита Київського і Галицького Іоанна, екзарха України. Саме йому на руки Г. Костельник склав повноваження голови Ініціативної групи, як такої що виконала своє завдання. Митрополит зачитав вітальну грамоту патріарха Московського, якою Греко-Католицька Церква приймалася в лоно Православної і вручив її Г. Костельнику.

З великою доповіддю виступив керуючий справами РПЦ в екзархаті України протоієрей К. Ружицький. Він вважав за потрібне

---

²⁸⁷ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 129-131.

²⁸⁸ Там само. С. 135-136.

²⁸⁹ Там само. С. 133, 137-139, 141-145.

²⁹⁰ Там само. С. 50-51.

знову занурити учасників собору в історію Православної церкви, піддавав критиці політику Папи Римського запровадити в Русі латинство ще за часів княгині Ольги. Не гірше за ідеологів марксизму-ленінізму говорив про класову боротьбу, реакційну політику російських царів, братерство трьох народів – українського, російського та білоруського. Він, зокрема, відзначав: «До класової боротьби на Україні приєднується боротьба релігійна, бо український народ був православним. Українським селянам доводилося страждати під утисками нових господарів на Україні, тому багато хто переходили на територію сусідньої одновірної Московської держави. Тоді польсько-литовські власті вирішили будь-якою ціною ліквідувати Православ'я, віру українського народу. Але як цього неможливо було зробити відразу, була запроваджена унія, яку і оформили на Брестському соборі 1596 року. Та не всі православні єпископи стали на путь зради. ... Православні білоруський і український народи не пішли за унією. Боротьба з нею і захист Православ'я були написані на прапорах повстань Лободи і Наливайка, Тараса Трясила, Гуні, Острянина. І Богдан Хмельницький під час своїх переговорів з царем Олексієм Михайловичем про возз'єднання України з Росією, як на основний фундамент і духовну силу, вказував на православну віру, що поєднує російський і український народи... Ця релігійна єдність братніх народів — російського, українського та білоруського — зробила легким і жаданим для українців і білорусів, входження їх (у 1772-1793 – 1795 рр.) до складу Російської держави»²⁹¹.

Тоді ж, звертаючись до учасників собору, митрополит Іоанн висловив відверте прагнення Московського патріархату підпорядкувати УГКЦ, щоб значно посилити себе і свій вплив на віруючих. «Від усієї душі благаю, – закликав він, – щоб нинішнє торжество було початком повної ліквідації уніатства в нашій країні і тоді християни не тільки всієї України, але й всього нашого Союзу, будуть складати одну зв'язану взаємною любов'ю сім'ю, одно стадо під управлінням єдиного пастиря – святійшого патріарха Московського»²⁹².

10 березня у Соборі Св. Юра відбулися урочисті Богослужіння за участю гостей, інші церемоніали та спільний обід у ресторані готелю «Брістоль». Після цього делегати роз'їхалися по домівках. Перед від'їздом частина учасників собору надіслала на адресу редакції

²⁹¹ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946. С. 118-121.

²⁹² Там само. С. 125.

львівської газети «Вільна Україна» листа з подякою на адресу керівництва та персоналу ресторану «Брістоль» за те, що «...кожне побажання під час сніданків, обідів та вечерь було сповнено скоро та докладно, їда та напитки були кожного разу смачні та подостатком подані. Довго пам'ятатимемо наш побут у Львові і весь робочий персонал в ресторані «Брістоль» в часі Св. Собору»²⁹³. Про «приємне» перебування делегатів собору довго пам'ятало і керівництво самого ресторану, оскільки після усіх процедур воно змушене було звернутися до уповноваженого РСРПЦ по Львівській області І. Вишневського з проханням допомогти в оплаті додаткового рахунку за вино для учасників собору в сумі 23008 крб.²⁹⁴.

Незважаючи на зусилля офіційної влади, членів Ініціативної групи, Львівський собор не міг остаточно вирішити всі проблеми, пов'язані з насильницьким переведенням греко-католиків у православ'я.

У доповідних партійних функціонерів із західних областей на адресу вищестоящих органів повідомлялося про нібито піднесення серед окремих представників віруючих, які підтримали рішення собору та приховано вороже відношення більшості населення до рішень собору по ліквідації церкви²⁹⁵.

На початку квітня 1946 р. члени колишньої Ініціативної групи Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький прибули до Києва, де зустрілися з М. Хрущовим та М. Гречухою. Вони вручили керівникам УРСР схвалені Львівським собором документи, мали розмову щодо доведення рішень собору до широких мас, видання книги «Діяння Львівського собору». Переглянули також чорновий монтаж документального фільму про підготовку і проведення собору.²⁹⁶

4 квітня львівська делегація прибула до Москви, де її прийняв патріарх Алексій. Йому було зачитано і вручене звернення з приводу приєднання до Православної церкви. Згодом делегація була на широкому прийомі, яку влаштував Г. Карпов для патріарха Алексія, митрополита Іоанна та членів львівської делегації, очолюваної Г. Костельником. Тоді ж на місцях за підписом Г. Карпова була відправлена інструкція про реєстрацію священників і парафій у зв'язку

²⁹³ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 365-366.

²⁹⁴ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 43.

²⁹⁵ Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 22-23; Спр. 439. Арк. 13-16.

²⁹⁶ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 218.

з «возз'єднанням» Греко-Католицької Церкви з РПЦ, де регламентувалися порядок і процедура реєстрації, вказувалося, що «возз'єднані» священники і диякони, а також приходи (громади) повинні реєструватися негайно²⁹⁷.

У Москві члени делегації дали інтерв'ю кореспондентові ТАРС, в якому обґрунтовувалися не стільки церковно-канонічні, скільки політико-ідеологічні підстави його проведення. Безособові відповіді на питання більше вказували на зрадагований стиль інструктора райкому партії по ідеології, ніж на представників духовенства. Пояснюючи причини рішень собору, вказувалося, що «учасники Собору, заслухавши доповіді і обміркувавши історичні й теологічні мотиви, одноголосно постановили вернутися в лоно прадідівської віри та возз'єднання з Руською Православною Церквою»²⁹⁸. На питання про репресії чи арешти уніатського духовенства було дано категоричну негативну відповідь і запевнення, що окрім заарештованих в квітні 1945 року ієрархів УГКЦ, «... перед Собором і після Собору ніяких арештів духовенства Греко-Католицької Церкви не було», а щодо сприйняття населенням рішень собору: «Вони прийняли рішення Собору як цілком зрозумілий захід, продиктований бажанням віруючих і ходом історії»²⁹⁹. Після поїздки до Києва та Москви практична місія членів колишньої Ініціативної групи була закінчена.

Незважаючи на постанови Львівського собору, значна частина греко-католицьких священників продовжувала активний і пасивний опір заходам радянської влади щодо повної ліквідації УГКЦ. У квітневому 1946 року спецповідомленні начальника Львівського обласного управління НКДБ Вороніна вищим органам влади вказувалося на численні приклади негативної реакції греко-католицьких священників щодо проведеного собору та його рішень, їхньої готовності продовжувати свою релігійну діяльність за уніатським обрядом³⁰⁰.

Слід відзначити, що командування УПА і керівництво оунівським підпіллям підтримувало опір насильницькому приєднанню УГКЦ до православ'я. Вони вели широку пропагандистську діяльність, здійснювали моральний тиск на духовенство, яке піддалося тиску влади. Втім були також випадки вбивства священників, які перейшли у

²⁹⁷ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9.

²⁹⁸ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984. С. 98.

²⁹⁹ Там само. С. 98-99.

³⁰⁰ Ліквідація УГКЦ (1939-1946): документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.2. С. 656-659.

православ'я, зокрема М. Шовала, А. Білика, А. Хощевського на Станіславщині, Бобиляка на Тернопільщині³⁰¹. За даними офіційної влади, до кінця 1946 року на Станіславщині, перед страхом можливої розправи з боку УПА відмовилися від переходу в православ'я і розірвали свої обов'язки перед Ініціативною групою 22 священики³⁰². На Тернопільщині серед неприєднаних 55 греко-католицьких священиків мотивували свою відмову острахом перед можливими репресія з боку націоналістичного підпілля³⁰³. Однак, на думку І. Андрухів, погрози з боку ОУН та УПА проти священиків, що перейшли в православ'я, мали більше психологічний характер, масового застосування терору проти них не було. Подібної точки зору дотримувався і Б. Боцюрків, спростовуючи кліше радянської історіографії про націоналістичний терор банд стосовно православних священиків.

Незважаючи на організований владою та новим церковним керівництвом тиск, частина священиків та віруючих УГКЦ відмовлялася від переходу у православ'я. «На основі Собору, який відбувся у березні місяці 1946 р., колишнє греко-католицьке духовенство приєдналося до Російської Православної Церкви і повело за собою віруючих і парафіян, – доповідав Києву уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР по Львівській області П. Кучерявий 7 вересня 1946 р. – Але на 1 вересня 1946 р. у області 48 священиків чинять впертий опір возз'єднанню з православ'ям, залишаються поки що вірними Папі Римському у присязі й т.п. Ці священики поки що служать в церквах на периферії, у м. Львові вже немає діючих Греко-Католицьких Церков. Греко-католицьке духовенство викладає свої мотиви (я переконаний у своїх вченнях, я не можу порушити присягу, совість не дозволяє, я не згідний з догматом Костельника та ін.). ... Є випадки, коли деякі греко-католицькі священики покинули свої парафії і перейшли на цивільну роботу, ... покинули свої парафії й виїхали в невідомому напрямку. По моєму, у Львівській області пора закінчувати розмови з уніатським духовенством, оскільки їх залишилося десятка чотири й необхідно

---

³⁰¹ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 324.

³⁰² ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 45.

³⁰³ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989). Тернопіль, 2003. С. 34-35.

дозволити ужити до них більш рішучі заходи»³⁰⁴.

Загалом до кінця 1946 р. перейшли у РПЦ 1111 греко-католицьких священиків, з них з Львівської єпархії – 532, Перемиської – 203, Станіславської – 277, тобто всього 43%. (Але навіть з цієї кількості не всі прийняли православ'я за переконаннями. За офіційними даними станом на 1 листопада 1946 р. продовжували діяти значна кількість греко-католицьких парафій: у Тернопільській області – 136, Станіславській – 54, Львівській – 48 і Дрогобицькій – 32)³⁰⁵. На думку І. Біласа, у результаті масових арештів у в'язницях і таборах перебувало щонайменше 1600 священиків, а кілька сотень перейшли на нелегальний стан, багато з них продовжували пастирську службу³⁰⁶.

Таким чином, Львівський собор 1946 р. не став моментом рішучого повороту уніатського духовенства і вірних до православ'я, на що розраховував радянський уряд і ієрархи РПЦ. Він був лише одним із етапів процесу ліквідації Греко-Католицької Церкви, складовою частиною антиунійної політики радянського режиму в загальному процесі радянизації західноукраїнських земель у післявоєнний період. Єдиним досягненням ініціаторів проведення собору, якщо можна так вважати, була імітація легітимності й спроба представити світовому суспільству насильницьку акцію як «вільне волевиявлення українського народу». Тож видається слушним твердження о. Ігоря Мончака, що «... ставити наголос не псевдособорі 1946 року як на моменті «ліквідації» Галицької митрополії було б в інтересах уряду СРСР. Цим уряд усував себе від обвинувачень як головного автора «ліквідації» церкви, а вину спихав як на саме галицьке духовенство та, щонайменше, на Московську церкву. Така фальшива інтерпретація подій прийнялася навіть на Заході»³⁰⁷.

Але ці намагання виявилися марними, про що свідчили реакція і відгуки у пресі органів держави та численної української діаспори. Для світового суспільства було очевидним, що широкомасштабна акція ліквідації Української греко-католицької церкви, у епіцентрі якої опинився Львівський собор 1946 р. з його рішеннями, здійснена

---

³⁰⁴ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 417-418.

³⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. Арк. 125-126.

³⁰⁶ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. К.: Либідь, 1994. Кн.1. С. 130.

³⁰⁷ Мончак І. Хто ліквідував греко-католицьку церкву. *Берестейська Унія (1596–1996)*: статті й матеріали. Львів: Логос, 1996. С. 124.

комуністичним режимом спільно з Руською православною церквою у її інтересах. Вона була спрямована проти Ватикану та католицизму й мала ціль послабити їх позиції у християнському світі.

Радянська сторона відслідковувала реакцію Західного світу, старанно фіксуючи відгуки світової преси, формуючи на їх основі відповідні інформаційні огляди. Подібна інформація лягала на стіл не тільки вищого партійного і державного керівництва, але й керівників республіканських і обласних рівнів, які робили відповідні аналізи світової преси. В одному з таких оглядів наводилися витримки з різних провідних газет Європи та США, що стосувалися долі Української церкви. Зокрема, американська газета «Нью-Йорк Таймс» 17 березня 1946 р. опублікувала матеріали про рішення Львівського собору та заяву кардинала Тіссерана з приводу репресій проти церкви та віруючих у Західній Україні, в якій заявлялося: «Розторгнення Берестейської унії підкреслює напружену і рішучу боротьбу, яка точиться між Москвою, що діє через Православну церкву, яку вона намагається використати як політичну зброю, і Ватиканом... Оскільки в Росії фактично не дозволена ніяка інша християнська церква крім Московської православної церкви, гасло полягає в тому, що західноукраїнська католицька церква повинна зникнути... Собор, який зібрався у Львові та прийняв рішення анулювати унію західноукраїнської церкви з Римською церквою ухвалену 1596 р., очолювався кількома священиками-відступниками, один з яких опублікував брошуру, скеровану проти верховної влади Римського Папи»³⁰⁸.

В іншому номері ця газета повідомляла: «Львівського митрополита і майже всіх єпископів заслано в далеку Московщину. Церковний маєток розграбили, а священицтво запроторили в тюрми і робочі роти... Москва показала своє правдиве обличчя: указом одобрила «бажання народних мас» і підчинила збунтованих українських католиків червоному патріархові в Москві»³⁰⁹.

Римська газета «Пополо» від 19 березня заявляла, що повідомлення московського радіо щодо приєднання західноукраїнської церкви до Православної «... є трюком самої підлої властивості... Всі єпископи і духовенство Західної України були заслані, запроторені в тюрми і замінені тепер купкою відступників на чолі з тим же самим Г. Костельником, якому за його старання була

³⁰⁸ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 46-47.

³⁰⁹ Там само. Арк. 48.

обіцяна посада митрополита Львівського. Ці зрадники віри і своєї пастви ненависні віруючим. Всі керівники релігійних парафій, які не бажали зраджувати свій народ і віру, під ворожим тиском усунені і на їх місце знайдені нещасні, готові на все, які написали під диктовку звичайну відозву до визволителів. Стиль не новий, – підсумовувалося в газеті і прогнозувалося, що тиск на незговірливих священників УГКЦ тільки посилиться»³¹⁰.

Авторитетний в католицькому світі єзуїтський журнал «Чивильта Каттолика» характеризував позицію Радянського Союзу відносно західноукраїнської уніатської церкви як «політику підступу і насильства». Автори огляду зазначали, що «... журнал указує на факти «переслідування», які по його словах, нібито були здійснені проти єпископів і священників уніатської церкви з тим, щоб примусити їх приєднатися до Російської православної церкви... Католицьке духовенство було замінено священниками-відступниками, які проголосили своє приєднання до Російської православної церкви і відмову підпорядковуватися авторитету Папи»³¹¹.

Єрархи УГКЦ української діаспори теж засуджували радянський режим і керівництво Російської православної церкви за насильницьке протизаконне і неканонічне приєднання уніатської церкви до Православної, де вказувалося, «... що так звана злука західноукраїнської уніатської церкви з Російською православною є неможливою подією, тому що всі законні єпископи української уніатської церкви вже давно арештовані й депортовані совітськими чинниками. Це не є злука, а примусове прилучення, заряджене радянською владою». Від імені українців греко-католиків Канади вони заявили: «Як громадяни Канади ми вимагаємо, щоб свобода проголошена Атлантичною Хартією, розповсюджувалася на тих нещасних людей, які нині переслідуються Совітами, вимагаємо визволення і права повернутися до своїх парафій та припинення переслідування українських католиків»³¹².

Греко-католицькі єпископи в США К. Богачевський і А. Сенишин оприлюднили також заяву із рішучим протестом проти насильної ліквідації уніатської церкви в Україні. «Совіти

³¹⁰ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 50.

³¹¹ Там само. Арк. 52.

³¹² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 390.

покористовуються Православною церквою і уживають терористичних способів, щоб примусити уніатських священників і вірних підкоритися Москві, – наголошували вони. Ієрархи підкреслили неканонічність рішень Львівської собору: 216 священників, залучених владою для його проведення, не могли представляти інтереси тритисячного кліру та чотирьох мільйонів вірних. Було би кривдою для українського народу та його Церкви прийняти як правдивий факт проголошення, що синод скликаний у Львові 8 березня ц.р., зірвав Берестейську унію, що в'язала Українську Католицьку Церкву з Римом 350 літ, та загнав її знову в обійми Московської православної церкви»³¹³.

На підтримку гнаної УГКЦ виступили представники Української автокефальної православної церкви, яка продовжувала свою діяльність поза межами зони радянської окупації українських та східноєвропейських територій. Зокрема, учасники Другого собору єпископів УАПЦ під головуванням митрополита Полікарпа (Сікорського), що проходив 14-18 березня 1946 р. у німецькому містечку Есслінгу-на-Неккері, ухвалили звернення до всіх християнських церков, а також окреме звернення до Католицької церкви, в якому висловлювалося співчуття з приводу насильницького приєднання греко-католиків до РПЦ³¹⁴. Від імені священнослужителів і віруючих Української автокефальної церкви в Північній Америці висловив протест її глава єпископ І. Теодорович³¹⁵, а від Української католицької церкви в Канаді – екзарх Ладика та єпископ Саварій³¹⁶.

Українська діаспора за океаном, яка пильно стежила за подіями на батьківщині, була стурбована долею близьких і рідних людей, бурхливо реагуючи на ліквідацію батьківської церкви. Другий конгрес українців Канади у червні 1946 р. ухвалив з цього приводу спеціальну резолюцію. У ній наголошувалося, що він «...протестує перед цілим культурним і свободолюбивим світом проти насильственного втручання совітського уряду в справі віри українського народу та використання Російської православної церкви для скріплення своєї диктатури над українськими народом». З'їзд українців у канадській Оттаві у вересні 1946 р. теж відгукнувся резолюцією щодо подій в

---

³¹³ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С. 391.

³¹⁴ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балоба та ін.]. Ужгород, 2000. С. 269.

³¹⁵ Там само. С. 270.

³¹⁶ Там само. С. 275.

Галичині, в якій відзначалося: «Войовничий безбожний матеріалізм і дикий московський імперіалізм сьогодні руйнують основи християнського життя, християнської цивілізації, демократичного ладу та нищать культурні надбання нашого народу на його рідних землях»³¹⁷.

Особливо болісно і обурливо сприймали розгром УГКЦ представники Закордонного представництва УГВР та закордонних частин ОУН, а також досить численна західноукраїнська еміграція. У зв'язку з трагічними подіями на батьківщині, УГВР оприлюднила у травні 1946 року звернення до всіх українців на чужині. У ньому зазначалося: «Переводячи послідовно жорстоку боротьбу з національними надбаннями, поборюючи прояви національної волі на західноукраїнських землях, большевики з перших днів окупації розпочали боротьбу з Українською греко-католицькою церквою, цею твердинею національної культури українського народу на західноукраїнських землях. Всіх єпископів арештовано, три з них померли у в'язницях, заарештовано понад 300 священників... Большевики створили Ініціативну групу трьох священників, які відозвою 28 травня закликали все духовенство західноукраїнських земель пірвати з уніатською традицією і підкоритися Московському патріархові... Релігійний терор на західноукраїнських землях, насильство над сумлінням скріпили фронт революційно-визвольної боротьби українського народу під проводом УГВР за незалежність Української Держави, яка єдина забезпечить свободу думки світогляду і віри українцям... Закликаємо протестувати проти насильства над релігією і сумлінням нашим. Розповісти демократичному світові правду про гніт і сваволю на наших землях»³¹⁸.

В іншій заяві, оприлюдненій на Заході, керівництво УГВР інформувало світове суспільство, що в Україні «... по-варварському знущаються большевики з релігійних почувань українського населення... Вся акція мала на меті: а) знищити Греко-католицьку церкву як релігійну національну інституцію, яка дуже поважною мірою охороняє український народ від русифікаторських впливів Москви; б) терором зламати деяку частку духівництва, змусити його

---

³¹⁷ Швець І. Збірник. Статті, доповіді, промови. Сідней, 1996. С. 189.

³¹⁸ Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен-Рим-Париж, 1966. С. 208.

до співпраці з НКВД і в цей спосіб підірвати авторитет церкви серед нашого народу взагалі»³¹⁹.

Що ж до реакції оунівського підпілля на галицьких землях, то, за словами Б. Боцюрківа: «Дивує, що «возз'єднавча» кампанія не зіткнулася з будь-якою серйозною протидією з боку потужного українського Руху Опору»³²⁰. Тільки влітку 1946 року ОУН у формі ультиматуму вимагала від священників, які перейшли у православ'я зректися свого відступництва з погрозою щодо можливих насильницьких дій. Деякі священники підкорилися цій вимозі, але більшість, через прагматичний підхід щодо необхідності збереження парафіяльного духовенства під формальним виглядом возз'єднання та через страх репресій з боку НКДБ відмовилися відступати від примусово нав'язаного православ'я, а дехто звернувся навіть за захистом до органів НКВС³²¹.

Якщо говорити про позитивні відгуки щодо рішень Львівського собору, то свої привітання Московському патріарху Алексію надіслали тільки представники Православних церков – екзарх Болгарії Стефан, архієпископ Нью-Йорка Карпато-Русі та Віленський архієпископ Корнилій³²².

Один із представників Української православної церкви в США І. Гундяк через особисте послання до Г. Костельника звернувся з пропозицією поширити «возз'єднавчу» на Америку, закликавши тамтешніх греко-католиків приєднатися до православ'я³²³. Але цей випадок чи не єдиний у своєму роді схвальний відгук заокеанських українців на насильницьку ліквідацію УГКЦ.

Виклад розвитку подій на соборі, відображений у публікаціях радянських часів³²⁴, з точки зору комуністичної влади мав демонструвати логіку історичної об'єктивності здійсненої режимом антиуніатської акції. Однак, для духовенства і віруючих УГКЦ це був акт відвертого насильства, який сприймався однозначно негативно. Про це свідчать матеріали спогадів і інтерв'ю репресованих

³¹⁹ Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен-Рим-Париж, 1966. С. 209.

³²⁰ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 179.

³²¹ Там само. С. 179-180.

³²² Большевицький церковний собор у Львові 1946 року. Нью-Йорк, 1952. С. 60.

³²³ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 117-121.

³²⁴ Діяння Собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. Львів: Видання Президії Собору, 1946; Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946-1981. К., 1984.

священиків, простих віруючих, що містяться в архіві львівського Інституту історії церкви Українського католицького університету³²⁵.

Що ж до наукових оцінок самого Львівського собору та прийнятих на ньому рішень, то у церковних колах, що зберегли вірність унії, і в наукових дослідженнях, сам він, та прийняті на ньому постанови вважають нелегітимними й неканонічними. Цих підходів дотримується і більшість сучасників церковних та світських дослідників історії УГКЦ. Суть їхньої позиції зводиться до наступного. Тогочасний собор у проведеному вигляді юридично не спроможний був вирішувати питання про возз'єднання церков. Зібрання, іменоване як собор Української греко-католицької церкви, відбулося без участі жодного з її єпископів, які перебували в тюрмах і на засланні. Це автоматично робило його неканонічним, а прийняті у такому випадку рішення були незаконними, оскільки грубо порушували встановлені Вселенськими соборами церковні закони. Тож ні одне із рішень Львівського собору за церковними канонами не можна вважати легітимним.

По-друге, Г. Костельник був призначений главою УГКЦ з правами її митрополита не Ватиканом, тобто церковною владою, а рішенням радянського режиму, який згідно положень тогочасної конституції про відділення церкви від держави, не мав на це законних прав. Крім того, делегати собору не обиралися за канонічним правом, отже не могли юридично і канонічно представляти увесь загальний клір і вірних³²⁶. На переконання історика церкви Ю. Федоріва: «Всякий собор, який відбувається проти волі ієрархів, без участі єпископів, не є ніяким собором. Його рішення не мають ніякого канонічного значення. Це (в теорії) визнає також Російська православна церква»³²⁷.

На думку Ю. Герича, у відповідності з церковними законами, Російська православна церква як помісна не мала права втручатися у внутрішні справи іншої помісної церкви, тим більше Греко-католицької, підпорядкованої Ватикану. Таким чином, на його переконання, радянська влада, яка, згідно таємно укладеного плану і за допомогою репресивних органів і РПЦ ліквідувала Греко-Католицьку Церкву на теренах України, і офіційно скріпила цю акцію

---

³²⁵ Український католицький університет (Львів). Архів Інституту історії Церкви. Спр. №П-1-1-107-769.

³²⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 182.

³²⁷ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 315.

Львівським псевдособором 1946 р., брутально порушила елементарне право людини на віросповідання, визнане у всьому світі, навіть у інших тоталітарних державах³²⁸.

Цю точку зору підтримує І. Білас, який, порівнюючи ліквідацію Київської митрополії в 1839 році і Львівської у 1946 роках прийшов до висновку, що безпосередній провідник ліквідації УГКЦ Г. Костельник не був її митрополитом, як той же митрополит Семашко, не мав ніяких повноважень для скликання собору в 1946 році, та й не звертався за їх одержанням до вищої церковної влади. Таким чином, собор 1946 року був скликаний проти всіх і всяких правил Католицької церкви. Львівський собор ставив собі за мету ліквідувати Греко-Католицьку Церкву і через це не може зватися греко-католицьким. Тому всі католики були морально зобов'язані відмовитися від рішень цього собору, бо згідно з нормами Католицької церкви такий собор є незаконний. Г. Костельник не одержав також повноважень від РПЦ, бо він не був православним. Собор 1946 року не міг бути православним також з тих міркувань, що рішення собору не торкалися православних, а інаквовірюючих. Отже, Г. Костельник міг одержати повноваження для скликання такого роду собору тільки від уряду УРСР. Оскільки собор 1946 року вирішував справи великої важливості, які могли втягнути країну у міжнародні ускладнення, то ясно, що Г. Костельник не міг скликати собор на власний ризик і від власного імені. Отже, собор не є чиєюсь приватною забаганкою, а державним заходом.

Зрештою, у 1990 році в розпал процесів легалізації УГКЦ, 23 січня у Львові відбувся церковний собор УГКЦ, на якому його учасники одностайно підтримали постанову, де вказувалося: «Відкинути і визнати неіснуючим т. зв. Львівський собор 1946 року, згідно якого Українська Греко-Католицька Церква нібито самоліквідувалась і переходила в лоно Російської Православної Церкви як її частина». Основними підставами такого рішення для учасників собору 1990 року було визнано наступні положення: «Всі рішення і постанови т. зв. собору були і є недійсними і не зобов'язуючими для Української Греко-Католицької Церкви як так, що творилися силою репресій уряду СРСР при безпосередній активній участі вищого духовенства Російської Православної Церкви і у відсутності ієрархії Української Греко-Католицької Церкви. Той т. зв.

---

³²⁸ Герич Ю. Як відбувся «возсоєдинительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88.

собор був неканонічним і юридично не правосильним і, як суто політичний, ніколи не був визнаний Римськими Архієреями і Вселенською Католицькою Церквою, віткою якої була і є Українська Греко-Католицька Церква»³²⁹.

Доля конкретних ініціаторів та активних учасників процесу нищення УГКЦ теж була достатньо промовистою. У вересні 1948 року, за загадкових обставин, було убито голову Ініціативної групи Г. Костельника. Представники влади традиційно пов'язали його смерть із так званим слідом «українських буржуазних націоналістів»³³⁰. У 1949 році загинув Я. Галан. У двох цих випадках напередодні загибелі, з Г. Костельника та Я. Галана було знято охорону, а в останнього ще й вилучено особисту зброю. У 1955 році загинув ще один із трьох чільних членів Ініціативної групи – єпископ Самбірсько-Дрогобицької єпархії РПЦ М. Мельник. І хоч на документальному рівні поки що не віднайдено документів про безпосередню причетність до цих убивств тогочасних радянських спецслужб, більшість дослідників вважають саме такий розвиток подій найімовірніший. Непрямим свідченням жорсткої лінії до колишніх активістів Ініціативної групи була доля її секретаря С. Хруцького, заарештованого та депортованого з України у 1948 році, якому навіть після смерті Й. Сталіна у 1954 році було відмовлено в праві повернутися в Україну та відновити свої громадянські права³³¹. Ці люди, чия діяльність та енергія спрямовувалися на підтримку антиунійної лінії тогочасного режиму, для комуністичної влади залишалися небажаними свідками істинної політики більшовиків, спрямованої на знищення УГКЦ. Тому цей режим робив все можливе для їхньої нейтралізації.

Отже, Львівський церковний собор 1946 р. став кульмінаційним моментом антиунійної політики радянської влади, спрямованої на ліквідацію греко-католицизму на західноукраїнських землях. У процесі дослідження було з'ясовано, що рішення про скликання собору приймалося не церковними діячами, навіть тими, що входили до складу Ініціативної групи, а, перш за все, органами держбезпеки. На переконання спецслужб собор як акція церковно-канонічного оформлення процесу переведення греко-католиків під юрисдикцію РПЦ мав формально завершити процес ліквідації унії в Галичині.

---

³²⁹ Собор Греко-Католицької Церкви постановляє. *Вісті з Риму*. 1990. Лютий.

³³⁰ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 5. Арк. 123-125.

³³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3613. Арк. 12, 15.

Закарпаття офіційно увійшло до складу УРСР після закінчення радянсько-німецької війни і ця подія вирішальним чином вплинула на політичне, національне, культурне і релігійне життя місцевого населення. Якщо врахувати той факт, що радянсько-чехословацький договір про юридичне оформлення процесу входження Закарпаття до складу УРСР та СРСР було укладено 29 червня 1945 року, тобто в розпал кампанії по підготовці до ліквідації УГКЦ в Галичині, то стала зрозумілою і майбутня доля греко-католицької єпархії на її теренах. На момент державно-політичних змін на Закарпатті зберігалася доволі строката конфесійна ситуація. За даними В. Пащенко, тут діяли 460 греко-католицьких громад Мукачівської єпархії, 90 православних Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви, 80 реформаторських, більш як 40 римо-католицьких громад, а також 8 уніатських і 7 православних монастирів³³². У кількісному вимірі віруючих до греко-католиків належали понад 460 тис. закарпатців, 81 тис. дотримувалися католицизму латинського обряду, 78 тис. були протестантами, а 109 тис. вважали себе православними³³³.

У силу історичних обставин Мукачівська греко-католицька єпархія не входила до УГКЦ з митрополічним осідком у Львові, а була підпорядкована Ватикану. На час Першої світової війни значна частина парафій відійшла від неї до сусідніх єпархій у Пряшеві, Орадеї та Гайдудорозі, що, відповідно, у післявоєнний період належали Чехословаччині, Румунії та Угорщині³³⁴. У міжвоєнний період, коли на Закарпатті посилювались впливи мадяризації і латинізації, частина вірних перейшла у православ'я, підпавши під вплив русофільської течії. Однак, ті віруючі та греко-католицьке духовенство, що залишилися вірні своєму духовному вибору, стали згуртованішими і менш вразливими для зовнішніх антицерковних проявів, на противагу єдиновірцям в Галичині. На переконання В. Войналовича, феномен греко-католицизму на Закарпатті, що базувався на здатності виживання, адаптації до існуючої політичної, соціально-економічної та релігійної ситуації зі збереженням власної ідентичності, значною мірою пояснювався сформованою на території Мукачівської єпархії особливою поліетнічною спільнотою, яка виявила свій високий

³³² Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 107.

³³³ Пушкеш Л. О. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001. С. 19.

³³⁴ Стоколос Н. Шляхи до міжконфесійної злагоди в світлі маловідомих історичних джерел. *Матеріали і тези міжнародної конференції «Духовне відродження культури України: традиції і сучасність»*. Рівне, 1994. С. 2-3.

етноконсолідуєчий потенціал від зовнішніх впливів державних режимів³³⁵.

Під час Другої світової війни Мукачівська греко-католицька єпархія нараховувала 433 священника. Уніатське духовенство належало до високоосвіченої, доволі заможної і авторитетної частини закарпатської спільноти: 93% священнослужителів УГКЦ мали вищу, решта – середню богословську освіту. Вони мали в особистому користуванні по 10-30 га земельних угідь; загалом у розпорядженні парафій та монастирів УГКЦ перебувало 16 300 га землі, що оброблялася найманою робочою силою³³⁶. Таким чином авторитет духовенства визначався як загальним інтелектуальним, так і матеріальним станом, який вигідно відрізняв його від православних священників.

Під час війни греко-католицька єпархія зазнала певних змін в адміністративному плані. У травні 1943 р. помер єпископ О. Стойка, після чого управління закарпатськими греко-католиками, хоч і тимчасово, опинилося в Угорщині, в руках ординарія Гайдудорозького єпископства М. Дудаша, якого було призначено Апостольським адміністратором Мукачівської єпархії. Незадовго до вступу радянських військ, 8 вересня 1944 р. Мукачівська єпархія УГКЦ отримала єпископа-помічника в особі молодого, але надзвичайно авторитетного серед віруючих, 33-річного уродженця Гуцульщини священника Теодора Ромжі, висвячений у сан єпископа у 1944 р., він, за висловом Л. Пушкаша, « ... був найвідповіднішим як з погляду тогочасної ситуації, так і у зв'язку з дня на день очікуваними політичними змінами. Адже о. Теодор мав добру римську духовно-інтелектуальну школу. Знав особливості підрадянського життя, володів російською мовою... Відомими були його непересічні особисті якості і здібності... а передусім цілковита і безумовна відданість Христовій, Єдиній, Святій, Католицькій і Апостольській Церкві, за яку Теодор готовий був віддати життя»³³⁷.

Молодий владика мав також бездоганну з точки зору політичної оцінки репутацію. Він не був втягнутий ні в одну з груп греко-католицьких священників, які мали певні симпатії пропольського,

³³⁵ Войналович В.А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 391.

³³⁶ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 рр. *Ковчег: наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка*. Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. Ч. 2. С. 297.

³³⁷ Пушкаш Л. О. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001. С. 77.

прословацького, проугорського чи антирадянського спрямування. Така нейтральність давала йому ряд переваг, але й, з точки зору комуністичних органів, була підставою для нагальної необхідності долучити ієрарха до реалізації свого наміру щодо приєднання греко-католиків до православ'я. Так само, як і православним священнослужителям, йому було запропоновано попросити Московського патріарха, аби той прийняв його церкву під юрисдикцію РПЦ.

Ще восени 1944 р. Кремль почав реалізовувати свій задум щодо Закарпаття, яке, згідно з укладеною між Й. Сталіном і президентом Чехословацької республіки Е. Бенешем угодою, після перемоги над Німеччиною мало відійти до складу СРСР. Упродовж осені 1944 р. – зими 1945 р. політичне життя на Закарпатті зосереджувалося навколо акції «возз'єднання» цього краю з УРСР. Організуючи так звані народні комітети, що пропагували возз'єднання закарпатських русинів зі своїми «братами на Сході» і займалися збором підписів за реалізацію цієї ідеї, політвідділ 4-го Українського фронту, що керував цей процес, включав до їх складу не лише місцевих комуністів, але й представників православних громад³³⁸.

Оскільки православні парафії цього краю належали до зарубіжного релігійного осередку – Сербської православної церкви, комуністична адміністрація інспірувала рух за їх приєднання до Московського патріархату. З цією метою в грудні 1944 р. було надіслано спеціальну делегацію представників Православної церкви Закарпаття до столиці СРСР, яка повернулася до Ужгорода з благословенням патріарха Алексія і конкретним планом подальших дій у цьому напрямку. У свою чергу, керівництво РПЦ звернулося до уряду СРСР з проханням надати допомогу Карпато-Руській православної церкві в «поверненні» їй від УГКЦ храмів, церковних будинків і земельних наділів³³⁹.

Тогочасна православна єпархія переживала далеко не найкращі часи, була однією з найменш забезпечених матеріально, особливо бракувало храмів. За підтримки державних органів її представники розраховували виправити власні справи за рахунок уніатської церкви. Тож ліквідація Греко-Католицької Церкви, що стала черговим кроком

³³⁸ Магочій П. Пряшівська греко-католицька парохія: русинська чи словацька церква. *Ковчег*. Ч.4. Львів, 2003. С. 163.

³³⁹ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 рр. *Ковчег*: наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка. Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. Ч. 2. С. 291.

в політиці радянізації земель закарпатського краю, не в останню чергу була вигідна також РПЦ.

Опинившись восени 1944 р. в умовах тоталітарної і атеїстичної держави, перед УГКЦ постало завдання вижити, для цього її керівництвом було обрано, як здавалося, єдиновірний шлях – пристосування, шляхом відсторонення від надто небезпечної громадської та політичної діяльності. Практично все духовенство Мукачівської єпархії УГКЦ негативно поставилося до ідеї приєднання Закарпаття до УРСР, вважаючи, що найперспективнішим для цих земель і своєї церкви було б перебування у складі Чехословаччини³⁴⁰. Однак, щоб уникнути загострення стосунків з радянською адміністрацією, священнослужителі, намагалися дотримуватись нейтральної, аполітичної позиції.

Комуністичні органи діяли у звичний спосіб, поєднуючи різні форми впливу на греко-католиків. З метою залякати тих, хто ще вагався, або ж проявляв невдоволення репресивні органи ще наприкінці 1944 р. заарештували і стратила трьох та депортувала в Сибір 15 священників УГКЦ Закарпаття³⁴¹. За звинуваченням у шпигунській діяльності 2 лютого 1945 р. було кинуте за ґрати, пізніше засуджено до страти й розстріляно 76-літнього настоятеля греко-католицької парафії в селищі Рахів Петра Дем'яновича³⁴². У березні того ж року в Будапешті співробітниками «Смершу» заарештовано і вивезено до Ужгорода прелата О. Ільницького та священника С. Фенцика³⁴³.

На Закарпатті спішно створювалися за радянським зразком органи місцевого управлінського апарату. 27 квітня 1945 р. в Ужгороді при Народній Раді постало управління у справах культів, до компетенції якого належали «...усі справи церковні, релігійні, включно упорядкування справ про майно церковних (релігійних) громад та вирішення майнових справ між ними на території Закарпатської України»³⁴⁴. Співробітники цього управління контролювали дії місцевих органів влади, які під тиском громадської думки інколи вирішували питання на користь греко-католиків. Цією

---

³⁴⁰ Маркусь В. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945-1950 рр. *Записки НТШ*. Париж, 1962. Т. 169.

³⁴¹ Kumor B., *Historia Końcioia. Cz. 8. Czasy wspiyczesne. 1914-1992*. Lublin, 1996. S. 502.

³⁴² Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 104.

³⁴³ Там само. С. 105.

³⁴⁴ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 341.

структурою було опротестовано ухвалу окружного народного комітету в Хусті про повернення УГКЦ незаконно відібраних і переданих православним громадам храмів і церковного майна в селах Горінчово, Данилово, Липча і Телятин³⁴⁵.

Використовуючи досвід наступу на Греко-Католицьку Церкву в Галичині, радянським органам вдалося частину уніатських парафій перетворити у православні й збільшити частку парафій РПЦ. Навесні 1945 року Народна Рада Закарпатської України ухвалила декрети про свободу віросповідань та перерозподіл церковної власності. Згідно їхніх положень у місцевостях, де частка греко-католиків не перевищувала третини від загальної кількості населення, повинні були передати усю парафіяльну власність, включно з храмом, православній більшості; де греко-католиків було більше третини, їхнє церковне майно мало бути у відповідній пропорції поділене між ними й православними. Таким чином було ліквідовано 60 греко-католицьких парафій, декількох священників усунено з посад, 10 заарештовано (кількох з них після заступництва Т. Ромжі було звільнено), одного страчено³⁴⁶.

У результаті таких дій комуністичного режиму весною 1945 року Греко-Католицька Церква мала на Закарпатті уже 281 парафій, 459 діючих храмів, 367 священників і 462 тис. парафіян, натомість православна володіла 172 храмами, в яких служили 136 священників, а кількість віруючих сягала 142 тис.³⁴⁷.

Територія Закарпаття юридично увійшла до складу Радянського Союзу в той час, коли в Галичині уже розгорнулася повномасштабна реалізація плану розгрому УГКЦ. Там влада форсувала цей процес у зв'язку з широкомасштабним національно-визвольним рухом українського народу під проводом ОУН і УПА, вважаючи церкву одним із важливих його чинників, що в цілому відповідало істині. На Закарпатті діяльність українських політичних та військових формувань була незначною, тож прямої ідеологічної «прив'язки» УГКЦ до національного Руху Опору забезпечити не вдалося б. Тому у владних структурах йшов пошук інших мотивів, які б забезпечили обґрунтування необхідності нейтралізації церкви, серед них на перший

---

³⁴⁵ Довганич О. Д., Хланта О. В. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття. Ужгород, 1999. С. 12.

³⁴⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 190.

³⁴⁷ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 2001. С. 381.

план пропонувалася ідея використання активної «місіонерської діяльності» структур РПЦ, а заходи по ліквідації з боку влади та Міністерства держбезпеки мали залишатися «в тіні»³⁴⁸.

Поширити процес ліквідації УГКЦ на Закарпаття водночас із заходами в Галичині комуністична влада виявилася неспроможною внаслідок кількох обставин. Керівництво закарпатської греко-католицької єпархії знаходилося у Ватикані, що перебував у конфронтації з урядом СРСР. Спектр політичних уподобань серед віруючих і духовенства цієї церкви традиційно відзначався багатобарвністю, з незначним представленням проросійських настроїв. Живучість УГКЦ в Карпатській Русі, на думку дослідників, якраз і полягала в тому, що «... вона здатна була пристосовуватися, але все ж таки не асимілюватися з політичними та культурними реаліями світського життя, в якому вона існувала»³⁴⁹.

Та все ж звістки про арешти керівництва і всього єпископату УГКЦ на галицьких землях, діяльність Ініціативної групи по возз'єднанню з РПЦ під керівництвом Г. Костельника викликали неприховану тривогу і у священників, і у віруючих Мукачівської єпархії УГКЦ. Єпископ Т. Ромжа у своїх проповідях закликав духовенство і вірних зберігати вірність церкві. Він, всупереч постійним погрозам та перешкодам з боку світської влади, проводив відвідини місцевих громад, силою морального духу та особистого прикладу, впливаючи на поведінку своїх парафіян. Передбачаючи реальну небезпеку репресій, щодо своєї особи, він восени 1945 року таємно висвятив на свого наступника священника Олександра Хіру³⁵⁰.

Влада посилювала тиск на греко-католиків і з боку Православної церкви. Згідно з проханням православного духовенства, 22 жовтня 1945 р. синод РПЦ прийняв у свою юрисдикцію Мукачівсько-Пряшівську єпархію, яку очолив уродженець із Східної України новопосвячений єпископ Уманський Нестор³⁵¹. Організаційно це єпископство поділялося на 5 архідияконатів і 32 деканати з 280 парафіями, місцем перебування єпископа залишався Ужгород, де діяла

---

³⁴⁸ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1998. С. 135.

³⁴⁹ Магочій П. Пристосування без асиміляції: геніальність Мукачівської греко-католицької єпархії. *Ковчег*. Ч.4. Львів, 2003.

³⁵⁰ Пекар Ат. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. С. 217.

³⁵¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 147-154.

також духовна академія³⁵². За спогадами сучасників, єпископ Нестор, маючи підтримку місцевої влади, підбурював православних служителів на захоплення греко-католицьких храмів і парафій з усім їхнім майном. Внаслідок таких дій упродовж зими 1945-1946 років в УГКЦ було відібрано 73 храми, однак жоден із священників у православ'я не перейшов³⁵³.

Ставало зрозуміло, що без активних дій саме по лінії репресивно-каральних органів докорінно змінити ситуацію не вдасться. Тому на керівників Мукачівської єпархії УГКЦ чекістами заведено агентурну справу під назвою «Хрестоносці», по якій активно «розроблялися» Т. Ромжа, Ф. Мішкольц, М. Мурані та ін. Їм висувалися стандартні звинувачення в тому, що «...займалися за завданням Ватикану активною антирадянською діяльністю», суть якої спрямовувалася проти возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а також полягала у збиранні для Ватикану розвідувальних даних про становище на Закарпатті³⁵⁴.

Після проведення Львівського собору 1946 р. радянські органи активізували роботу по ліквідації Греко-Католицької Церкви в Закарпатті, шляхом приєднання окремих її парафій до православ'я, конфіскації її храмів, утиску священників. Спроби у 1946 році повторити методику переагітації священників на православ'я закінчувалися як правило невдачею. Місцевий уповноважений Ради у справах релігійних культів у Закарпатській області С. Лямін-Агафонов надіслав до Києва план приєднання Мукачівської єпархії до РПЦ. «Унія впроваджена насильно, і треба її насильно ліквідувати, – пропонував він. – А для цього необхідно: 1) доручити уповноваженому в справах РПЦ по Закарпатській області через православне духовенство підібрати 2-3 католицьких священників і 2-3 авторитетних віруючих, що співчують православ'ю та бажають до нього повернутися, допомогти організувати з них Ініціативну групу; 2) вслід за переходом хоча б двадцяти уніатів до православ'я негайно передавати їм церкви; 3) у випадку слабкої діяльності Ініціативної групи, одночасно по всій області, передати Греко-католицькі церкви

---

³⁵² Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 рр. *Ковчег*: наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка. Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. Ч. 2. С. 291.

³⁵³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 191.

³⁵⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 154.

православним двадцяткам»³⁵⁵. Однак цей план не був реалізований внаслідок стійкої позиції єпископа Т. Ромжі, який зі своїм духовенством демонстрували непоступливість владі й вірність Ватикану.

Незважаючи на необмежені можливості і безкарність, влада все ж не змогла створити за «галицьким сценарієм» зручне знаряддя для ліквідації УГКЦ у вигляді «Ініціативної групи» духовенства. Клір не залякали навіть проведеними органами держбезпеки арештів священників: А. Азарія, Т. Дурневича, М. Мукули, І. Міня, І. Поповича та інших. Пошуки серед уніатських священнослужителів авторитетної кандидатури, яка взяла б на себе обов'язки рушія так званого об'єднавчого процесу, теж виявилися марними, бо впливовий священник О. Хіра, якого влада намагалася використати з цією метою, на співпрацю з комуністами не погодився, за що поплатився особистою свободою³⁵⁶. Отець С. Фенцик, якому пропонувалася аналогічна роль теж заявив, що «... греко-католицький священник так низько впасти не може». Його було засуджено до найвищої міри покарання і страчено в Ужгородській в'язниці 30 березня 1946 р.³⁵⁷. Отже, перші спроби утворити Ініціативну групу провалилася завдяки стійкості та непоступливості греко-католицьких священників.

Ще одна спроба адміністративним способом утворити «Ініціативну групу» для переведення УГКЦ на православ'я була зроблена у березні 1947 року. Особливістю цієї групи було те, що у її складі, внаслідок труднощів, що виникли з добором необхідних кандидатур, не було жодного з священнослужителів УГКЦ. Справою ліквідації унії на Закарпатті довелося займатися світським особам. Очолити «Ініціативну групу», до складу якої мали увійти облпрокурор І. Андрашко, співробітник обласної адвокатури М. Калінов, головлікар Мукачівської лікарні І. Керечанін, директор Ужгородського державного музею П. Сова, лікар В. Гомічков, адвокат Ф. Чекан, заступник завідуючого обласним земельним відділом М. Катеринюк, редактор газети Г. Фейер, було доручено адвокатові М. Ютковичу³⁵⁸.

20 березня 1947 р. у приміщенні Ужгородського міськвиконкому, за участю його голови Стасева, було проведено першу нараду цієї

³⁵⁵ Довганич О. Д., Хланта О. В. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття. Ужгород, 1999. С. 14.

³⁵⁶ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 213.

³⁵⁷ Там само. С. 215.

³⁵⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 148.

групи. Головуючий П. Сова у своїй доповіді зупинився на завданнях і планах, що поставили перед учасниками наради обласні керівники, і окреслив коло тих духовних осіб, які, на його думку, могли б приєднатися до цієї діяльності. Головою Ініціативної групи Сова запропонував обрати лікаря І. Керечаніна, однак той категорично відмовився. Робота наради зайшла в глухий кут, Ініціативну групу створити не вдалося, а її учасники, так і не порозумівшись, розійшлися ні з чим. 17 квітня 1947 р. П. Сова, доповідаючи уповноваженому Ради у справах релігійних культів при облвиконкомі С. Ляміну-Агафонову, про роботу щодо створення Ініціативної групи, змушений був констатувати зрив цього починання і визнати свою повну беспорядність у цій справі³⁵⁹.

Для більш детального ознайомлення з релігійно-конфесійною ситуацією в краї у квітні 1947 р. в область прибув заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченка Г. Катунін, з підсумковою доповідною запискою якого пов'язують початок нової фази активної кампанії проти уніатської церкви³⁶⁰. Він доповідав керівництву республіки, що в роки Другої світової війни уніатське духовенство не лише співпрацювало з окупантами, але й активно виступало проти Радянського Союзу, і це дозволяло йому займати привілейоване становище й витіснити православ'я. За словами Г. Катуніна єпископ Т. Ромжа агресивно настроєний проти радянської влади, домагається від її органів припинення «надуманих утисків уніатів православними», а своїми протестами «культивував у ньому свавілля та непокору розпорядженням радянської влади». Г. Катунін доповідав, що перебуваючи у Мукачевому, намагався переконати єпископа Т. Ромжу у необхідності переходу у православ'я, однак отримав негативну відповідь. Він звинуватив єпископа в тому, що той «... як глава уніатської церкви... несе відповідальність за поведінку свого духовенства, яке нацьковує віруючих на православних, займається антирадянською агітацією в парафіях, що перейшли від уніатів, розповсюджуючи провокаційні чутки про нетривалість возз'єднання Закарпатської України з УРСР»³⁶¹. У висновку доповідної в черговий раз лунали пропозиції щодо більш рішучих

---

³⁵⁹ Там само. Арк. 148-149.

³⁶⁰ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 111-112.

³⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 150-151.

адміністративних та репресивних дій по ліквідації уніатської церкви та репресій проти її духовенства³⁶².

Уповноважений РСРК при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий теж приділив багато уваги релігійній ситуації в Закарпатській області. Він відзначав, що глава Ватикану Папа Пій XII намагається утримати юрисдикцію над Мукачівською єпархією, видавши 19 січня 1946 р. енцикліку з нагоди 300-річчя Ужгородської унії. П. Вільховий звинуватив уніатську церкву у співробітництві з угорською і нацистською окупаційною владою і пропонував посилити з нею боротьбу³⁶³.

Весною 1947 року влада перейшла до активних репресивних дій. Всупереч декларованому принципу відокремлення церкви від держави, місцеві державні органи продовжували виносити ухвали, де на власний розсуд регулювали діяльність релігійних спільнот, втручаючись у їх внутрішні справи заради задоволення політичних інтересів. Одним з дієвих механізмів швидкого впровадження своїх планів влада вважала позбавлення церковних служителів церковних установ, засобів до життя, тобто землі. З цією метою запроваджувалася націоналізація земель. Позбавлення права і можливості користуватися земельними угіддями стало одним із способів ліквідації греко-католицьких монастирів. Так ще 12 грудня 1946 р. єпископ Т. Ромжа звернувся до керівництва республіки зі скаргою на дії сільради с. Середнє, яка конфіскувала всі земельні наділи жіночого монастиря Св. Андрія – 6 га орної землі та сінокошу і близько 3 га виноградників³⁶⁴. Незважаючи на те, що ці землі мали дуже обмежену площу і оброблялися самими монахинями, без застосування найманої робочої сили, столична влада заперечила проти повернення їх монастиреві.

У боротьбі з УГКЦ радянська влада посилила наступ на уніатські монастирі, закриваючи їх, а майно і землю передаючи РПЦ. Для розвитку православних обителів штучно створювалися «тепличні» умови. Так в 1945-1946 рр. в невеличкому Святомиколаївському православному монастирі в с. Іза Хустського округу, число насельників якого не перевищувало 20 осіб, серед засновників якого був один з лідерів русофільського руху та ініціатор «возз'єднання» Закарпаття з Російською Федерацією о. Алексій (Кабалюк), було

---

³⁶² Там само. Арк. 152-153.

³⁶³ Там само. Спр. 5069. Арк. 318-330.

³⁶⁴ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 348-349.

збудовано велику каплицю. У 1946-1949 рр. на клопотання о. Кабальюка від Московського патріархату було отримано дозвіл на діяльність жіночого скита, який існував у тому ж с. Іза з 1924 р. без визнання попередніх світських і церковних властей. У цей же час збільшилося вдвічі число монахів чоловічого православного скита у Городилові, тут було збудовано новий корпус для ченців, трапезну і кухню, монахи займалися сільським господарством і бджільництвом. У 1947 р. було збудовано нову церкву в православному жіночому скиті в с. Угля Тячівського р-ну, а в 1948-1952рр. – в жіночому скиті в с. Копашневі³⁶⁵.

На вимогу столичних властей 24 березня 1947 р., згідно з таємним рішенням Закарпатського облвиконкому від 2 грудня 1946 р., під юрисдикцію РПЦ було передано центр духовного життя на Закарпатті – Мукачівський Святомиколаївський монастир на Чернечій горі. Однією з вагомих причин такого кроку було намагання влади знищити духовний центр закарпатських греко-католиків. У серпні 1946 року, на відзначення свята Успення Пресвятої Богородиці до монастиря зійшлося понад 50 тисяч паломників, що вислухали патріотичну проповідь єпископа Т. Ромжі³⁶⁶. Тому доля монастиря була вирішена у київських кабінетах, а безпосередню розправу над монахами та віруючими забезпечила місцева влада. Дане рішення було узгоджено з Радою у справах Православної церкви при Раді Міністрів СРСР. Зроблено це було із використанням міліцейських та військових підрозділів, що застосували грубу фізичну силу по відношенню до монахів та поселенців монастиря. Ліквідація вказаного монастиря проведена шляхом переселення монахів-василіан до Імстичівського монастиря Василіан, розташованого в Іршавському окрузі Закарпатської області³⁶⁷.

У відповідь на такі дії влади єпископ Т. Ромжа відрядив до Ради в справах релігійних культів у Москві генерального вікарія о. О. Пунька з меморандумом, в якому від імені всього греко-католицького духовенства заявив рішучий протест проти переслідувань церкви. На переконання Б. Боцюрківа цей документ вплинув на зрив планів влади провести в кінці серпня 1947 року у Святомиколаївському монастирі зібрання з приводу «возз'єднання»

---

³⁶⁵ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балоба та ін.]. Ужгород, 2000. С. 312-314.

³⁶⁶ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 36.

³⁶⁷ Там само. С. 216-217.

громад УГКЦ із РПЦ³⁶⁸. Тисячі паломників, які традиційно збиралися щороку на свято Успення в монастирі, на цей раз оминули його, полишивши представників ієрархії РПЦ зі Львова і Києва без будь-якої підтримки чи уваги.

Невдача із сценарієм переходу уніатських священників до РПЦ, що намагалася здійснити місцева влада, активізувала чекістські структури, що до того часу очікували позитивного для себе розвитку подій, не втручаючись в організацію цього процесу. У першу чергу, органи МДБ провели ряд заходів по нейтралізації впливу Т. Ромжі, що в кінцевому підсумку завершилися смертю єпископа. За версією влади, Т. Ромжа, зазнавши тілесних ушкоджень у випадковій автопригоді, попав у лікарню, де невдовзі від отриманих травм помер. Так у повідомленні, 9 грудня 1947 р., скерованому заступником міністра держбезпеки УРСР Поперекою до МДБ СРСР, подавалися обставини того, що сталося з єпископом. Вказувалося, що 27 жовтня 1947 р. близько 11-ї години ранку на шосе між селами Лохово та Іванівці, Мукачівського округу автомашини марки «Студебекер» на великій швидкості наїхала на бричку, в якій знаходився єпископ Ромжа. Заступник міністра при цьому навіть не згадував про те, кому належала вантажівка і хто знаходився за її кермом. У результаті цього наїзду єпископ та особи, що його супроводжували, – священник Д. Бачинський, секретар капітули А. Березнай, богослови М. Бугир і М. Маслей зазнали тілесних ушкоджень. Їх було доставлено до Мукачівської міської лікарні, де, як сказано в повідомленні, «від отриманих поранень» єпископ помер 1 листопада 1947 р. 0 год. 50 хв. Судово-медична експертиза засвідчила, що смерть наступила внаслідок набряку мозку з крововиливом³⁶⁹.

Такою була офіційна версія загибелі єпископа Ромжі, якої дотримувалася й радянська історична наука. Проте останніми роками широкому загалу стали доступні публікації з іншим трактуванням обставин таємничої смерті керівника Мукачівської єпархії УГКЦ, що перешкоджав планам ліквідації унії на Закарпатті. У спогадах уже згаданого генерала радянських спецслужб П. Судоплатова йдеться про те, що Теодор Ромжа став жертвою замаху, здійсненого проти нього чекістами з відома Й. Сталіна та за наказом першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова і

³⁶⁸ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 192-193.

³⁶⁹ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. М., 1997. С. 410-411.

міністра держбезпеки УРСР С. Савченка³⁷⁰. Описані П. Судоплатовим деталі організованого спецслужбами вбивства цілком збігаються з неофіційною версією причин несподіваної смерті єпископа, яка набула широкого розповсюдження на Закарпатті відразу після згаданих подій і висвітлена в окремих публікаціях³⁷¹. Ця версія, що ґрунтується на свідченнях багатьох очевидців, полягає в тому, що владику, який одужував в Мукачівській лікарні від поранень, завданих йому під час організованого чекістами наїзду, було отруєно агентами НКДБ. Обурені невдалими діями українських чекістів, до Ужгорода прибули генерал П. Судоплатов із С. Савченком та спеціалістом з методів отруєння Р. Майрановським, який передав ампулу медсестрі, агентові держбезпеки. Та зробила смертельний укол. Єпископа поховали 4 листопада у присутності двох тисяч віруючих, 115 священників і п'яти архієреїв³⁷².

У зв'язку з відверто брутальними діями репресивних органів, навіть православні єпископи Станіславської, Дрогобицької і Мукачівської єпархій РПЦ Антоній, Михаїл і Нестор звернулися до М. Хрущова з листом, в якому висловили занепокоєння несподіваною смертю єпископа Т. Ромжі. Вони відзначали, що терористичний акт « ... нашкодив православ'ю і обуренням наповнив всіх, навіть православне населення Закарпаття і Західної України». Архієреї просили Хрущова « ... припинити подальший натиск органів МДБ на рештки Католицької церкви, тому що маємо надію злучитися з нею незабаром»³⁷³.

Після смерті Т. Ромжі тиск на закарпатських греко-католиків посилювався. Зусиллями місцевої влади наступ на греко-католицькі парафії набрав все більших масштабів. Насамперед у них відбиралися храми, причому з грубими порушеннями законів і брутальним насильством, що викликало широку хвилю обурення духовенства і віруючих. У звіті П. Вільхового для М. Хрущова наводилося чимало заяв від віруючих Закарпаття, а також наступника єпископа Т. Ромжі капітулярного вікарія М. Мурані. Він обурено писав, що у Сваляві від

---

³⁷⁰ Там само. С. 412-414.

³⁷¹ Там само.

³⁷² Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / [Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відп. ред. В. А. Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. С. 451.

³⁷³ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 262.

чотирьох тисяч уніатів міліція силою відібрала храм для 100 православних. Дану заяву підписали 2412 осіб³⁷⁴.

Знову було використано методи та засоби, за допомогою яких нищилась церква в Галичині. У Києві був розроблений «Календарний план проведення заходів з ліквідації уніатської церкви у Закарпатській області УРСР», який був скерований на узгодження в Москву до Г. Карпова. Його 19 пунктів передбачали: до кінця квітня 1948 р. призначити єпископом Мукачівської єпархії Макарія із збереженням за ним Львівської єпархії, уповноваженим у справах РПЦ – Шерстюка з Дрогобича; зселити ченців уніатських монастирів у один монастир с. Імстичева; у травні під відповідальність П. Ходченка підібрати й скерувати у Закарпаття 50-60 православних священиків; скерувати на 5-6 місяців Г. Костельника на допомогу єпископові Макарію; скерувати в Закарпаття 10-15 колишніх уніатських священиків, які прийняли православ'я. Передбачалося також доручити Я. Галану написати статтю з історії Ужгородської унії й надрукувати під іншим псевдонімом російською та українською мовами, підготувати звернення інтелігенції із уніатів до духовенства із закликом до возз'єднання з РПЦ; доручити Г. Костельнику підготувати статтю проти католицизму й видати накладом чотири тисячі примірників; випустити на екрани Закарпаття кінофільм «Львівський собор»; у червні опублікувати накладом 20 тис. примірників звернення патріаршого екзарха України до греко-католицького духовенства і вірних із закликом переходу до православ'я³⁷⁵.

Радянські органи продовжили реалізацію ідеї утворити Ініціативну групу. Цього разу її керівником було визначено архидиякона із Сторожинця о. І. Кондратовича. Визначалося, що діяльність цієї групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною «зустріне масову підтримку з боку віруючих» й прискорить ліквідацію унії. Її головним завданням мало стати «...роз'яснення віруючим уніатам і духовенству... антинародного характеру унії... Шляхом обробки віруючих розпалювати вогнище – методично, наполегливо, вперто і вірно просуваючись вперед, все більше охоплюючи у своє коло уніатів»³⁷⁶. Реалізація плану покладалася на місцеві структури уповноваженого у справах

³⁷⁴ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балого та ін.]. Ужгород, 2000. С. 278.

³⁷⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 318-330.

³⁷⁶ Там само. Спр. 5667.

релігійних культів В. Шерстюка та членів Ініціативної групи. На відміну від Галичини, органи держбезпеки безпосередньої участі в діяльності Ініціативної групи не брали. Тому ефективність роботи возз'єднанців залишалася низькою.

У доповідній записці П. Вільховий повідомляв І. Полянського, а також М. Хруцова і С. Савченка, що перехід греко-католицьких парафій у православні в Закарпатті просувається дуже поволі, головним чином внаслідок слабкої роботи структур РПЦ на чолі з екзархом України. Він скаржився на непоступливість о. Мурані та його помічників О. Хіри та П. Семедія. Уповноважений повідомляв, що діючих греко-католицьких храмів все ще багато: якщо на 1 січня 1945 р. їх було 447, то 1 січня 1948 р. – 327, священників нараховувалося 235. Отже «... доцільно усіляко сприяти організації Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною в Закарпатській області», дозволити священникам, які перейшли у православ'я проводити службу згідно з уніатськими обрядами³⁷⁷.

У керівних кабінетах партії і органів держбезпеки вирішено було посилити вплив на паству, в тому числі популяризуючи православ'я через засоби масової інформації, місійну діяльність православних священнослужителів та антикатолицьку пропаганду. Преса й обласне керівництво намагалися переконати населення, що з появою православного єпископа повноваження глави Мукачівської єпархії УГКЦ втратили силу і що невдовзі в резиденції Ромжі поселиться новий господар – ієрарх РПЦ. Таким чином, як запевняла радянська пропаганда, греко-католицька єпархія автоматично припинить своє існування³⁷⁸.

Активна пропагандистська кампанія навколо Ужгородського собору і єпископських палат розгорнулася ще весною 1947 р., після передачі для РПЦ Мукачівського монастиря. Преса тоді обіцяла, що опанування Чернечої гори православним духовенством – лише перший крок, а наступним буде утвердження РПЦ в греко-католицькому кафедральному соборі та резиденції єпископа в Ужгороді, зрештою відбудеться цілковита ліквідація УГКЦ. Однак позиція Т. Ромжі унеможлиблювала цей сценарій. Після його загибелі спроби відібрати приміщення собору, семінарії і єпископських палат відновилися. Ужгородський міськфінвідділ призначив для настоятеля кафедрального собору Хоми податки в таких непомірних розмірах, що

³⁷⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 321.

³⁷⁸ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 265.

їх не вдалося в повному обсязі сплатити до зазначеного терміну. У результаті було конфісковане особисте майно священника. Проте він не перейшов на православ'я, як йому було запропоновано, а до 1949 р. продовжував служити в греко-католицькому соборі³⁷⁹.

Влада намагалася форсувати ліквідацію опозиційної церкви. 10 січня 1949 р. П. Ходченко у доповідній записці до секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді К. Литвину відзначав, що останнім часом її духовенство у Закарпатті активізувало пропагандистську діяльність проти возз'єднання, « ... православних священників-місіонерів, особливо надісланих митрополитом, називають прямими агентами МДБ, внаслідок чого місіонерська робота не зовсім ефективна». Він констатував, що у православ'я перейшло всього 43 греко-католицьких парафій, а 250 уніатських громад з 247 священниками залишаються діючими. Уповноважений пропонував негайно скликати у Києві нараду за участю секретаря ЦК партії, міністра МДБ С. Савченка, уповноважених Рад у справах РПЦ та релігійних культур УРСР та Закарпатської області, а також представників Москви Г. Карпова та І. Полянського, обговорити й ухвалити рішення щодо остаточної ліквідації УГКЦ³⁸⁰.

За два перші місяці 1949 р. було відібрано різними способами 73 храми. У лютому згідно настанови облвиконкому в юрисдикцію архієпископа Макарія перейшли основні Ужгородські святині – Кафедральний собор та Цегельнянська церква. Нарешті у березні з'явилося звернення греко-католицьких священників Закарпаття, які перейшли у православну віру до духовенства і віруючих краю із закликом наслідувати їх приклад. Посилаючись на рішення Львівського собору 1946 р., вони наголошували: «Нехай більше вже ніщо не роз'єднує нас ніколи і нехай релігійне серце всіх нас буде надалі не в Римі, який завжди був для нас, навіть для уніатів, мачухою, а в Києві, що є матір'ю Русі, та в Москві, яка є великою оборонною силою нашої батьківщини та всіх слов'ян, Руська православна церква з любов'ю та ласкою чекає всіх нас, як любих і дорогих своїх дітей». Звернення підписали шість настоятелів церков на чолі з архидияконом, настоятелем кафедрального собору в Ужгороді І. Кондратовичем³⁸¹.

П. Вільховий доповідав, що вже на 1 квітня 1949 р. всі греко-католицькі громади приєдналися до Православної церкви, хоча в

---

³⁷⁹ Там само. С. 267.

³⁸⁰ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 5667.

³⁸¹ Там само.

дійсності залишалися існувати 120 уніатських храмів, в яких діяли 78 священників. З усього духовенства приєдналися до РПЦ лише 116 осіб³⁸². З невоз'єднаними продовжували роботу працівники відомства С. Савченка.

Врешті-решт, за львівським сценарієм, 28 червня 1949 р. відбулося зібрання 35 закарпатських священників, які погодилися перейти на православ'я. Вони проголосили рішення про ліквідацію Ужгородської унії 1646 р., відрив від Ватикану і приєднання до Православної церкви³⁸³. Але ця акція мала більше агітаційно-пропагандистський, ніж церковно-юридичний характер, не мала відповідного процедурного оформлення. Для її церковного визнання практично не було здійснено ніяких релігійних заходів. Навіть щорічне велелюдне свято віруючих Успіння Богородиці на Чернечій горі в Мукачеві 28 серпня, яке пройшло всупереч намаганням влади локалізувати його чисельність, не стало для ініціаторів боротьби з УГКЦ актом тріумфу православ'я³⁸⁴.

Протиправне, нелегітимне знищення уніатської церкви в Закарпатті дозволило 29 вересня 1949 р. П. Вільховому доповісти М. Хрущову про виконання завдання³⁸⁵. Незважаючи на репресії і заслання 147 священників у табори, 40 з яких там загинули, та загибель 18 арештованих в тюрмах, у Закарпатті ще 1950 р. не приєдналися до православ'я 83 священники і 75 ченців, більше 100 греко-католицьких священників зайнялися світською діяльністю. Урядові чинники вважали це маневром з метою «збереження кадрів УГКЦ», й рекомендували ні в якому разі не допускати їх до праці в установах культури та народної освіти.

Зрештою 10 грудня 1949 р. П. Вільховий надіслав в ЦК КП(б)У інформаційний звіт, який мав найменування «Про ліквідацію Унії в Закарпатській області»³⁸⁶. Стверджуючи, що вжиті урядовими чинниками заходи привели до «закономірного фіналу – зверненню ліквідації Унії в Закарпатті», він зауважив, що в області не залишилось ні однієї парафії, яка б не возз'єдналася з Православною церквою. Він доповідав, що під юрисдикцією Московського патріархату перейшли 366 Греко-католицьких церкви (299 релігійних громад), які нібито назавжди порвали зв'язок з Ватиканом, хоч змушений був вказати, що

³⁸² Там само. Спр. 5667. Арк. 267-268.

³⁸³ Там само. Арк. 246.

³⁸⁴ Арк. 296.

³⁸⁵ Арк. 267-268.

³⁸⁶ Арк. 291-298.

впертість греко-католицького духовенства було послаблена лише після того, як розгорнула діяльність група І. Кондратовича, а ієрархи М. Мурані та О. Хіра були «ізолювані МДБ»³⁸⁷.

Отже, ліквідація УГКЦ на Закарпатті була штучним процесом, ініціатором якого виступила радянська влада задля досягнення внутрішньополітичних і міжнародних цілей Москви, і насправді він зводився до насильницького нищення греко-католицизму. Боротьба з УГКЦ була складовою частиною і одним із способів утвердження комуністичного режиму на Закарпатті.

Ліквідація Мукачівської єпархії УГКЦ, так само, як і Львівської митрополії в Галичині, була здійснена всупереч волі духовенства і віруючих цієї церкви, і винятково завдяки застосуванню карально-репресивних методів, провокацій, насаджуванню в церковному середовищі таємної агентури, штучному створенні антикатолицької громадської думки, розпалюванню міжконфесійної ворожнечі. Специфічною рисою боротьби комуністичного режиму із УГКЦ на Закарпатті було широке використання діячів РПЦ через відмову брати участь в «об'єднавчому» процесі греко-католицького духовенства. На спецслужби у цій боротьбі теж покладалася вагома роль і вона діяла притаманними їй методами.

Переведення у православну віру греко-католицьких громад здійснювалось адміністративно-силовими методами. Оскільки більшість греко-католицьких священників, які перейшли в православ'я, фактично не змінювали релігійних обрядів під час богослужінь та наданні релігійних послуг, то це і стало головною причиною, яка спонукала погодитися на перебування в складі РПЦ багатьох громад колишньої УГКЦ. Однак, десятки священників, монахи чернечих орденів продовжували чинити опір режимові й боролися за відновлення діяльності несправедливо ліквідованої церкви.

Отже, нищення УГКЦ під виглядом «возз'єднання» з РПЦ було здійснено з порушенням владою діючого в СРСР законодавства про релігію, а з боку керівництва Московської патріархії – церковного права. Це була політична акція, в якій насильно примушені до участі в соборі греко-католицькі священники залишалися в ролі статистів при реалізації сценарію, розробленого та здійсненого органами держбезпеки на вимогу вищого партійно-державного керівництва СРСР. Львівський церковний собор 1946 року відображав прагнення

---

³⁸⁷ Там само.

комуністичної влади формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Його проведення мало завершити нищення УГКЦ як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешкоджала утвердженню комуністичного режиму.

Незважаючи на проголошений формальний розрив унії, повністю реалізувати антиунійний план владі не вдалося. Владики УГКЦ, сотні греко-католицьких священиків ціною втрати особистої волі, а нерідко, й життя, зберегли вірність своїй церкві. Ті, хто відмовився від насильницького переходу до православ'я, продовжували свою духовну діяльність уже в підпільних умовах, витворивши певний феномен під назвою катакомбної УГКЦ. Ні Ватикан, ні більшість віруючих не визнали законності Львівського собору, і в нових історичних умовах, наприкінці ХХ століття, УГКЦ відновила свою повноправну законну діяльність.

Дана проблема в історіографічному плані має уже певну усталену традицію, що вказує на два кардинально протилежні підходи в оцінці цих подій з боку колишньої радянської історіографії та української історіографії (сучасної й діаспорної). З'ясовано, що упродовж кількох десятків років відсутність об'єктивного фактологічного матеріалу, спричинена політичними та ідеологічними традиціями радянської науки, тривалий час гальмувала вивчення теми. У радянський час публікувалися лише матеріали ідеологічно-пропагандистського характеру, які не відтворювали реальних подій тогочасного суспільно-політичного і релігійного життя. В умовах української незалежності науковці отримали можливість опрацювати раніше засекречені документи радянських та партійних органів, ними було віднайдено і опубліковано велику кількість документальних матеріалів, які загалом дозволили відобразити реальну картину даної проблематики. Однак ціла низка питань, зокрема щодо процесу практичної організації та здійснення ліквідації УГКЦ, залучення великого масиву раніше недоступних архівних джерел колишніх спецслужб потребують не тільки подальшого пошуку і систематизації, але й поглибленого вивчення етапів проведення ліквідаційної акції радянським режимом. Тому нами було використано раніше неопубліковані архівні матеріали ряду центральних і обласних архівів України, а також значну частину нещодавно оприлюднених документів з Галузевого Державного архіву

СБУ. Їх опрацювання, із залученням матеріалів новітніх наукових досліджень з історії УГКЦ, робить дану роботу синтетичним комплексним дослідженням.

У результаті вивчення матеріалів було з'ясовано, що в період першої спроби радянизації західноукраїнських земель у 1939-1941 роках УГКЦ опинилася у досить складній, загрозливій для свого існування ситуації. Існуючий режим не приховував свого наміру знищити неугоду йому УГКЦ, однак, враховуючи великий авторитет церкви та її глави митрополита А. Шептицького серед жителів західного регіону України, здійснював свої наміри повільно і приховано. На відміну від бруталного нищення церковного життя в СРСР партійні та каральні органи в західноукраїнських областях змушені були застосовувати іншу тактику боротьби із церквою, використовуючи, в першу чергу, методи індивідуальних провокацій, залякування, шантажу проти окремих священників. І хоч внаслідок цих та ряду інших заходів радянської влади: обмеження суспільної та просвітницької діяльності УГКЦ, припинення діяльності Богословської академії у Львові, духовних семінарій, закриття її церковних часописів, перетворення багатьох церковних приміщень на сількоми, клуби, склади, – церква була ослаблена, вона все ж зберегла серед населення високий моральний авторитет як національна релігійна інституція. Незважаючи на репресивний тиск органів НКВС, їм не вдалося посягти розбрат та внутрішню боротьбу в середині УГКЦ, спровокувати сепаратистські групи, які б виконували волю радянського керівництва. Комуністичний режим на території Західної України зіткнувся з такою непередбачуваною проблемою, як вірність українського католицького населення своїй церкві, тому напередодні німецько-радянської війни не зміг знищити УГКЦ.

Під час гітлерівської окупації українських земель УГКЦ зуміла зберегти свою структуру, розвинула повноцінне релігійне життя, пропагувала утвердження серед українського народу цінностей християнської і національної єдності, підтримувала право і зусилля українців на створення власної державності. Її керівництво засуджувало репресії і насильство окупаційної влади проти мирного населення, надавало моральну і матеріальну підтримку та захист переслідуваним, в тому числі, і представникам єврейського народу. Вона була поза політикою, тож абсолютно безпідставно радянські партійно-державні та каральні органи, а згодом, і радянська історіографія сформували ідеологічний міф про «прислужництво»

Греко-Католицької Церкви німецькій окупаційній владі. В умовах війни та розрухи УГКЦ на заході України залишалася важливим суспільним інститутом, що мав консолідуючу роль морально-духовного авторитета для українського населення.

Після звільнення західних областей від гітлерівських загарбників почався новий етап взаємин між радянським режимом і УГКЦ. На його характер вплинули певні зміни сталінського курсу щодо релігії і церкви (1943 р.), що визначала перехід влади від жорсткої конфронтації до більш гнучкої політики в сфері державно-церковних відносин. Це було прагнення комуністичної атеїстичної держави дещо завуалювати його репресивну сутність в церковних питаннях, використати релігійний потенціал підконтрольної Російської православної церкви у реалізації власних політичних інтересів. Свідченням цього був повний контроль представників органів НКВС і НКДБ над діяльністю РСРПЦ і РСРК, а також синхронність дій цих державних структур та репресивних органів стосовно до УГКЦ.

Проти Греко-Католицької Церкви органи держбезпеки розгорнули широкомасштабний збір компрометуючого, часто штучно скомпанованого, матеріалу на її керівників та священиків, готуючи ґрунт для широкомасштабних арештів та репресій. Спроби влади через постійний тиск на духовенство і віруючих перетворити церкву на інструменти для зміцнення комуністичного режиму в західних областях УРСР, охоплених масовим збройним опором радянській владі з боку формувань ОУН та УПА, виявилися неефективними. Радянське керівництво вимагало від ієрархів УГКЦ переконати повстанців скласти зброю і припинити боротьбу, однак провідники церкви – митрополит А. Шептицький і Й. Сліпий, єпископат не бажали бути в ролі маріонеток, не дозволили перетворити УГКЦ, яка впродовж століть була носієм національної ідеї, на прислужницю комуністичної системи.

Опрацьовані документи свідчать, що вище партійно-державне керівництво поклало на органи державної безпеки завдання забезпечити проведення відповідних заходів, наслідками яких мала стати повна ліквідація УГКЦ як самостійної церковної структури. Саме республіканські й місцеві структури НКДБ УРСР виконували усю практичну роботу з лінії підготовки та нищення церкви в галицьких областях у звичний для спецслужб таємний спосіб, із маскуванню своїх безпосередніх дій через використання повноважень уповноважених Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних

культів при союзному та українському радянському урядах і на місцях. Нами доведено, що план підготовки нищення церкви готували співробітники держбезпеки УРСР, їхні пропозиції лягли в основу так званого плану Г. Карпова (Інструкція №58), затвердженого особисто Й. Сталіним 17 березня 1945 року, який став директивним документом для всіх партійних, державних та каральних органів.

Арешт ієрархів УГКЦ у квітні 1945 року поклав початок відкритому і цинічному наступу на церкву. При цьому радянську сторону не цікавила громадська думка західноукраїнських віруючих, її дії вказували на відверте ігнорування самого ж радянського законодавства. За ініціативою влади, замість легітимного церковного керівництва УГКЦ була створена маріонеткова «Ініціативна група по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною» Г. Костельника, яка виконувала виключно технологічну функцію і була частиною загального плану нищення УГКЦ. У роботі доведено постійний зв'язок членів цієї групи з органами НКДБ, безпосередню участь в організації процесу підпорядкування греко-католицьких священників Ініціативній групі, відповідальних працівників держбезпеки. Переведення у православну віру греко-католицьких громад здійснювалось адміністративно-силовими методами. Такі брутальні дії впливали на загострення політичної та релігійної ситуації в західних областях УРСР, посилення збройного опору з боку ОУН і УПА. Щоб показати процес переведення уніатських священників в православ'я як внутрішню релігійну справу, комуністична влада залучала для цього структури РПЦ, надаючи їм всіляку допомогу та сприяння.

Незважаючи на тотальний тиск, влада так і не змогла переломити загальний настрій греко-католицького духовенства, яке чинило пасивний опір такому «возз'єднанню». До кінця 1945 року керівництво Ініціативної групи визнали тільки половина діючих греко-католицьких священників. І хоч значна частина з них зробила це під тотальним тиском, всупереч своїм світоглядним і релігійним переконанням, для радянської сторони це був формальний привід декларувати процес їхнього переходу в православ'я як добровільний і масовий.

Щоб надати насильницькому підпорядкуванню Греко-Католицької Церкви російському православ'ю форми церковно-релігійної канонічності комуністична держава, а не священники УГКЦ, ініціювала проведення церковного собору, на якому греко-католицьке духовенство мало розірвати церковну унію 1596 року, зректися влади

Ватикану і добровільно перейти під зверхність Московської патріархії РПЦ. Увесь процес підготовки до проведення собору, його організація, матеріальне та фінансове забезпечення здійснювався державними органами, в яких провідну роль відігравали органи держбезпеки. Львівський собор, його рішення розглядалися керівниками комуністичного режиму як спосіб узаконення фактичного стану розгрому церкви, остаточного вирішення проблеми уніатської церкви.

Але проведений у березні 1946 року Львівський церковний собор не став завершальним акордом боротьби комуністичної держави із греко-католицизмом, не зміг забезпечити рішучого повороту греко-католицького духовенства і віруючих до православ'я, як на це розраховували ініціатори його проведення. Він був одним із етапів процесу ліквідації Греко-Католицької Церкви, складовою частиною антиуніатської політики радянського режиму у процесі радянизації західноукраїнських земель післявоєнного періоду. Значна частина священників та віруючих не визнали церковно-релігійної канонічності його рішень, залишилися вірними церкві та римському престолові.

Спроби надати цьому церковному зібранню певної церковно-канонічної легітимності не вдалося. Оголошення ліквідації УГКЦ на західноукраїнських землях та рішення Львівського собору були сприйняті місцевим населенням і світовим суспільством як чергова акція насильства сталінського режиму над українським народом. Однак тоталітарна комуністична влада не збиралася реагувати на негативну міжнародну позицію, наполегливо продовжуючи боротьбу з Греко-Католицькою Церквою в Галичині та перейшовши в наступ на греко-католиків на Закарпатті. Ліквідація у 1946-1949 рр. Мукачівської єпархії УГКЦ була здійснена всупереч волі духовенства і віруючих цієї церкви, завдяки застосуванню карально-репресивних методів, провокацій, насаджуванню в церковному середовищі таємної агентури, штучному створенні антикатолицької громадської думки, розпалюванню міжконфесійної ворожнечі. Специфічною рисою боротьби комуністичного режиму із УГКЦ на Закарпатті було широке використання цивільними радянськими структурами та представниками РПЦ напрацьованих і випробуваних в Галичині «об'єднавчих» методів.

Та все ж остаточної мети знищити українських греко-католиків комуністичне керівництво не досягло. УГКЦ упродовж чотирьох десятків років продовжувала існування в підпільних умовах, витворивши певний феномен так званої «катакомбної церкви». В

умовах активної фази боротьби за державну незалежність України на рубежі кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття УГКЦ легалізувала свою діяльність. Львівський собор УГКЦ 1990 року скасував усі рішення по суті псевдособору 1946 року, Греко-Католицька Церква відновила статус, церковну структуру та масову підтримку мільйонів віруючих українців, ще раз підтвердивши своє історичне право на звання національної церкви.

РОЗДІЛ 15. ЄПИСКОП ІВАН МАРГІТИЧ

Упродовж багатолітньої історії Закарпаття лише окремі постаті нашого краю удостоїлися честі ще за життя називатися «батьками». Одним із перших на цей факт звернув увагу Августин Штефан, коли опублікував свою книгу про президента Карпатської України. «Паралельність рис А. Волошина та О. Духновича, – відзначав він, – показується не лише в тому, що їх обох народ назвав «Батьком», але й в інших прикметах і особливостях. Обидва були віддані своїй Церкві священники... Духнович був послом у мадярському Парламенті в Братиславі, Волошин – послом у чеськім Парламенті в Празі. Обидва були мучені, Духнович мадярськими і польськими вояками, Волошин – советськими смершовцями. Та понад усе – як А. Волошин, так і О. Духнович, були щирі й вірні патріоти і беззастережні оборонці карпатських українців. Двадцяте сторіччя дало поневоленим народам нові можливості. А. Волошин бачив і розумів це й став народним провідником тієї боротьби, яка веде Карпатську Україну на широкі шляхи свободи у вільній Соборній Українській Державі»³⁸⁸. До цієї славної когорти визначних духовних діячів Закарпаття цілком справедливо слід віднести Івана Маргітича, якого теж ще за життя закарпатські українці називали «народним єпископом», а видатний український поет Дмитро Павличко написав зворушливі рядки: «Духовному батькові Закарпаття, Єпископу Мукачівської Єпархії Іванові Маргітичу з поклонами»³⁸⁹. Зверніть увагу, що серед згаданих вище постатей є лише духовні особи, а якщо до цього переліку додати ще єпископа Теодора Ромжу, то зрозуміємо той величезний авторитет, який мала Греко-Католицька Церква упродовж всієї історії Закарпаття, принаймні у ХІХ-ХХ століттях.

У своїй промові під час перепоховання Владика Івана Маргітича Блаженніший Святослав Шевчук цілком заслужено назвав його «досконалим образом єдиного Пастиря – Христа», єпископом, «який жив з цим народом, страждав з цим народом, на своєму тілі ніс його рани і тому той народ назвав того єпископа «Народним Єпископом». Для Блаженнішого Святослава «постать владика Івана є взірцем,

---

³⁸⁸Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.

³⁸⁹Зимомря Микола. Світле протистояння вітрам: Владика Іван Маргітич. <http://dds.edu.ua/articles/2/slovo/2007/393-margitych.html>

еталоном для наслідування»³⁹⁰. Так, до речі, вважали також численні вірники Греко-Католицької Церкви, до яких він завжди ставився з великою повагою, був для них батьком і наставником. Щирі рядки присвятив пам'яті Івана Маргітича відомий закарпатський поет Юрій Шип:

«Вмер Христовий мужній воїн
І великий патріот,
Що беріг від смути злої
Україну й свій народ.
Згас між нас яскравий світоч
Як зоря у темній млі...
Знають і дорослі, й діти –
Світ Сріберної Землі:
Вмер, щоб вічно в небі жити,
Де немає влади час,
Ревно Господу служити
І молитися за нас
В щастя вічного чертогах
На найвищій висоті,
На якій вславляють Бога
Мученики та святі»³⁹¹

Хоча постать Івана Маргітича є багатогранною і різноплановою, у якій перепліталися воедино ґрунтовні знання історії свого народу й віри, чітка громадянська позиція, ідеологія соборності всіх українських земель, Блаженніший Святослав звернув увагу на головному в духовній спадщині народного єпископа: «... Пригадуючи життєвий шлях владики Івана, мені до серця прийшло одне єдине слово – «єдність». Найперше, це єдність з Богом. Бо коли людина єднається з Богом – дає взяти себе на плечі тому Пастирю Христові, який дав їй спасіння і життя вічне. Друге – єдність з Намісником Апостола Петра. Бо це є те ісповідництво віри, яке впродовж свого життя так невтомно ніс блаженної пам'яті Владика Іван. Там, де є Папа, там є правдива Церква. Ми так багато раз це чули з уст наших, які є пастирями і з уст Владики Івана. А даліше – слово про єдність Христової Церкви в Україні, зокрема єдність між греко-католиками в

³⁹⁰ Промова Блаженнішого Святослава під час перепоховання Владики Маргітича / Опублікував Андрій Ребрик. <https://1939.in.ua/genereal/promova-blazhennishoho-svjatoslava-pid-chas-perepokhovannja-vladyky-marhitycha/>

³⁹¹ Шип Ю. Із Небом на Землі: духовні вірші та пісні. Ужгород: ТДВ «Патент», 2017. 254 с.

Україні. Та єдність, яка є запорукою сили і слави, сили, яку проповідував Владика...»³⁹². У цьому плані погляди Івана Маргітича співзвучні з численними Пастирськими посланнями Андрея Шептицького, якого ще за життя народ називав Великим Митрополитом.

Про життєвий шлях і різнобічну діяльність героя цього скромного нарису написано чимало. Його біографією захоплювалися не тільки духовні особи, але й науковці, письменники, пересічні люди. Відомий історик і журналіст європейського масштабу Василь Зілгалов, якого цілком справедливо можна вважати одним із першопрохідців дослідження величі і трагедії Карпатської України, поставив Івана Маргітича в один ряд з Іваном Вишенським, Андреем Шептицьким, Тарасом Шевченком і Василем Стусом³⁹³. На перший погляд може здатися, що історик дещо перебільшив роль єпископа. Але, це насправді відповідає дійсності. Такі особистості, яких Лев Гумільов називав пасіонарїями, завжди були в меншості. Тому вони й відрізнялися від тисяч пересічних людей. Ці люди не лише відрізнялися чіткими й нерозмитими поглядами, але й здатні були за свої ідеї боротися, нерідко ризикуючи життям. Саме цю здатність Івана Маргітича на самопожертву й підмітив Василь Зілгалов. Адже важкі були часи, на які припала пастирська і громадська діяльність народного єпископа. Багаторічні переслідування Греко-Католицької Церкви, особливо в роки комуністичного мракобісся, необхідність жити і працювати в умовах підпілля, у період так званої «катакомбної церкви», постійні арешти і ув'язнення.

Іван Маргітич та його однодумці, які притримувалися чітких поглядів і переконань, завжди були під прицілом різноманітних політичних режимів, що постійно змінювалися на Закарпатті. Так було під час репресій режиму Міклоша Горті, а особливо в роки сталінізму та за його наступників. Радянська влада, яку чекали на Закарпатті як рідну, принесла з собою безбожництво, масові переслідування, арешти і навіть вбивства неблагоннадійних. Життя і діяльність Маргітича під постійним прицілом найкраще передав геніальний закарпатський поет Петро Скунець у вірші, присвяченому 80-річчю від дня народження єпископа:

«О, снайпере, ти в серце точно мітиш.

---

³⁹² Промова Блаженнішого Святослава під час перепоховання Владика Маргітича.

³⁹³ Зілгалов Василь. Абетка демократії: Подвижництво і демократія. <https://www.radiosvoboda.org/a/907465.html>

Ти мітив точно, снайпере, коли
Любив, хрестив Карпатську Русь Маргітич.
Тоді був Сталін. Сталінці були.
І от минув комуністичний хайдер,
і от світати ніби почало.

І здох тиран. Та залишився снайпер,
що цілить далі в серце і чоло...»³⁹⁴.

Цей поетичний твір лауреата Шевченківської премії був опублікований у 2001 році. Здавалося б, уже далеко позаду репресії, маємо незалежну державу, легалізована Греко-Католицька Церква... Але снайпер не спить:

«Єпископе! Ще ваше серце плаче...
Моє – також. Нам затуляли рот...
Ми Україну здобули неначе.
Та снайпер далі цілиться в народ.
І чий він син – не просто зрозуміти.
Не скажуть нам політики гучні.
Гучні й тучні. А ми, вкраїнські діти,
ми під прицілом, ніби у Чечні,
у себе вдома. Ця свобода сіра,
де постолі постали чобітьми, –
дурний обман. Та зостається віра,
в яку не влучать снайпери пільми.
Є тьма. Тюрма. І є на світі світоч.
Є снайпер. Б'є прицільно, як і слід.
Стріляє снайпер. Молиться Маргітич.
І тисячу, і багато тисяч літ»³⁹⁵.

Багато є спільного в життєписах цих двох великих особистостей ХХ століття – Івана Маргітича і Петра Скунця. Обидва вони впродовж усього життя залишалися палкими послідовниками єдино-неподільної України, рідної мови, без якої будь-яка нація буде неповноцінною та осиротілою. Соборність України наскрізно проходить через сотні поетичних творів Петра Скунця, а єдність Греко-Католицької Церкви, «бо свої то за горами, не чужі...» – головне кредо єпископа Івана Маргітича.

---

³⁹⁴ Скунець Петро. Під снайперським прицілом. *Скунець Петро. Твори*. Книга I / Упорядкування та підготовка текстів Наталії Скунець; передмова Тараса Салиги. Ужгород: Гражда, 2007. С. 172.

³⁹⁵ Там само. С. 173.

Глибиною величезного джерельного матеріалу про життєвий шлях і духовну спадщину Івана Маргітича відзначаються науково-популярні нариси професора Ужгородського національного університету Василя Худанича, сторічний ювілей від дня народження якого відзначатимемо в 2022 році. Їх обох об'єднувала спільна участь у підпільній мережі юнацтва ОУН на початку 40-х років ХХ століття, за що вони були ув'язнені під час угорської окупації Закарпаття. «Усі, хто знав єпископа І. А. Маргітича, глибоко переконані, – писав Василь Іванович, – що все своє життя він поклав на алтар служіння рідному народу. Він ніколи не зраджував власних переконань, за що мав певні непорозуміння з єпископом-ординарієм. Бажав єдності всіх греко-католиків України, брав активну участь в усіх синодах Греко-Католицької Церкви України, був справжнім борцем за віру Христову, за чесність і справедливість. Мабуть, через це доля оберігала його»³⁹⁶. Не обминув своєю увагою В. Худанич і той факт, що єпископ був надзвичайно активним у громадській роботі, постійно звертав увагу молодого покоління на необхідності зберігати історичну пам'ять. Його часто бачили на відзначенні річниць проголошення незалежної Карпатської України, під час освячення пам'ятника Августину Волошину та могил загиблих карпатських січовиків, надовго запам'яталися ґрунтовні доповіді єпископа на різноманітних наукових форумах і конференціях. Перу відомого історика належить також ґрунтовний біографічний нарис про єпископа Івана Маргітича на сторінках «Енциклопедії Закарпаття»³⁹⁷.

Одним із найбільш авторитетних дослідників життя і творчості Івана Маргітича справедливо вважається професор Микола Зимомря, публікації якого про народного єпископа свого часу викликали великий резонанс не лише серед науковців, але й пересічних читачів. Його нариси, написані доступною і всім зрозумілою мовою, відзначаються глибиною змісту і аргументованістю зроблених висновків. Наскільки влучною є сама назва однієї з статей М. Зимомрі – «Світле протистояння вітрам». Акцентуючи на «життєвих змаганнях» Івана Маргітича, учений слушно зауважує, що вони «закономірно поставали невіддільними від долі України, предківського обряду як вогнища, що висвітлювало йому не нагороди,

---

³⁹⁶Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах.* Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 480.

³⁹⁷Худанич В. І. Маргітич Іван Антонович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття.* Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 202-203.

не відзнаки, а радше, – натхнення ісповідника. Ще й сьогодні видається дочасним, аби подати всезагальну характеристику чи бодай цілісну оцінку всієї плідотворної й багатопланової діяльності владики Івана Маргітича – визначного церковного, громадського, культурно-освітнього діяча Закарпаття, а за межами краю – Української держави. У її становлення єпископ Іван Маргітич поклав і свою, ним зведену підвалину»³⁹⁸. М. Зимомря багато зробив для того, щоб про єпископа знали далеко за межами його рідного краю, він популяризував його духовну спадщину, виступаючи на численних наукових конференціях, публікуючи статті в престижних наукових виданнях, зокрема на сторінках багатотомної «Енциклопедії Сучасної України»³⁹⁹. Одним із перших учений зробив ґрунтовний аналіз наукових і теологічних праць єпископа: «Єдність віри і народу», «Великий Будитель. Олександр Духнович – священик і патріот», «Прислужитися народові», «Дух Духновича», «Екологія – це чистота і порядність», «Християнство і культура Українських Карпат», «Обов'язок християнський»⁴⁰⁰. Високу оцінку дав М. Зимомря науково-аналітичним доповідям Івана Маргітича «Церковна проблематика в Закарпатті» та «Берестейська й Ужгородська унії в долях України», виголошеним на різноманітних закордонних форумах. Цікаво, що думки, висловлені владикою про роль Берестейської унії, співзвучні з роздумами митрополита Андрея Шептицького⁴⁰¹.

Заслуговують на увагу наукові статті закарпатського історика національно-визвольних змагань Володимира Піпаша, присвячені найскладнішим етапам історії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті та ролі в них Івана Маргітича⁴⁰². Детально описавши жертвну діяльність єпископа упродовж 40-80-х років, В. Піпаш звернув увагу на той факт, що саме владика був першим, хто відслужив Службу Божу українською мовою на Закарпатті. Ця подія відбулася в

---

³⁹⁸Зимомря Микола. Світле протистояння вітрам: Владика Іван Маргітич. <http://dds.edu.ua/articles/2/slovo/2007/393-margitych.html>

³⁹⁹Зимомря М. І. Маргітич Іван Антонович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 19: Малиш – медицина. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України; Наукове товариство імені Шевченка, 2018. 688 с.

⁴⁰⁰ Зимомря М. Терпіння, праця – підмурівок життя (До 75-річчя від дня народження Івана Маргітича). *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 39-41; Зимомря М. У вінок 400-ліття Берестейської та 350-ліття Ужгородської уній. *Патріярхат*. Греко-католицьке аналітичне видання. 1995. № 9 (297). <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti>; Зимомря М. Життя, освячене працею / Про репресованого єпископа І. Маргітича. *Орбіта-логос*. 2001. 23 серпня.

⁴⁰¹Шептицький А. Як будувати рідну хату? Львів: Монастир монахів Студитського Уставу; Видавничий відділ «Свічадо», 1999. С. 43.

⁴⁰² Піпаш Володимир. Греко-католицька церква на Закарпатті у «катакомбний» період (1950-1989). *«Ви не вмире, єпископе Іване...»*. Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, возз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / Упорядник Володимир Піпаш. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 39-47.

1989 році⁴⁰³. Основний акцент В. Піпаш зробив на численні спроби Івана Маргітича досягти церковної єдності, впровадити богослужіння рідною мовою. Йдеться також про ініціативу владики створити «Греко-католицьку спілку ім. А. Шептицького». Велику справу зробив В. Піпаш як упорядник збірника статей «Ви не вмрете, єпископе Іване...», до якого, крім публікацій українських дослідників, увійшла ціла низка нарисів Івана Маргітича, які свого часу були видруковані на шпальтах газети «Карпатський голос». У цій же книжечці надруковано «Заповіт Маргітича», який, на наше глибоке переконання, не втратив своєї актуальності: «Важливо, аби в Україні християни об'єдналися в єдину Помісну Церкву, яка би була рівноправною Церквою – посестрою інших помісних церков і водночас – невід'ємною гілкою єдиної Божої Церкви. Бо Ісус Христос ясно казав: «Буде одно стадо і один пастир». Хай би процес загального єднання починався з України»⁴⁰⁴. До цих слів важко щось додати.

Для Володимира Кришеника Іван Маргітич – людина ґрунту і віри: «Кажуть – народний єпископ. Дехто пам'ятав Івана Маргітича людиною безмірної простоти і лагідності. Нехай правда, але мусимо про нього знати і щось інше, для нашого розуміння – суттєвіше. Поруч стрічаємо декого з обраних, хто близько спостерігав єпископа, спілкувався з ним, однак за марнотою буденних переживань так до кінця і не спромігся розгледіти його дійсну велич та разючу духовну силу. Смію казати, що Маргітич для нашої землі – насправді видатна історична постать, і не тільки визначний релігійний та громадсько-культурний діяч. Він саме з тих, що спроможні були змінити світ...»⁴⁰⁵. Має рацію, безперечно, В. Кришеник, коли зараховує Івана Маргітича до видатних представників нашої культури і науки, який залишив нам багату духовно-наукову спадщину, адже «було б добре, якби знайшовся, хто привів би до ладу залишений архів, а ще більше – здійснив би науково-академічне його опрацювання. Знати, розуміти й пам'ятати. Берегти пам'ять про Івана Маргітича – продовжувати головну справу його життя»⁴⁰⁶.

Найкращі спогади про Івана Маргітича залишилися в Заслуженого журналіста України початку 90-х років минулого століття

⁴⁰³ Піпаш Володимир. Іван Маргітич – невтомний релігійний, церковний та громадський діяч. «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, возз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / Упорядник Володимир Піпаш. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 108.

⁴⁰⁴ Піпаш Володимир. Іван Маргітич – невтомний релігійний, церковний та громадський діяч. С. 111.

⁴⁰⁵ Кришеник Володимир. Людина ґрунту і віри. <https://1939.in.ua/generaal/ljudyna-gruntu-i-viry/>

⁴⁰⁶ Там само. Також див.: Кришеник Володимир. Обраний. <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/173769-OBRANYI>

заступника головного редактора газети «За вільну Україну» Олександра Масляника. «Лише нещодавно віднайшов цей лист (І. Маргітича – Авт.) у своєму об'ємному архіві. Одразу пригадалися зустрічі з цим великим Українцем Срібної Землі, фізично німечим, але могутнім духом і чином, – говорили й не могли наговоритися – про Україну, Закарпаття, минуле й сучасне... Насамденці пам'яті – зустрічі з єпископом у Львові, його наддивовижу глибокі прогностичні дописи до газети; перечитуючи їх, не раз ловив себе на думці, що кир Іван володіє не лишень живим образним літературним словом, але й має глибокі пізнання і в теології, і в економіці, і в політиці... Згадав, як журналістські дороги двадцять п'ять літ тому повели мене зі Львова до Боржавського на зустріч з єпископом Іваном Маргітичем, який згодом стане духовним побратимом і щирим старшим приятелем-порадником»⁴⁰⁷. Цілком справедливо О. Масляник ставить постать Івана Маргітича в один ряд з такими яскравими особистостями як Йосип Тереля, Іван Гель, Володимир Стернюк, Павло Василик, Софрон Дмитерко, Петро Мадяр, Петро Зеленюх, Ярослав Лесів, які добре знали, якою дорогою треба йти. Необхідно також погодитись із твердженням знаного українського журналіста, що Іван Маргітич «усе своє священиче й єпископське життя був охоронцем нашої державності на найзахідніших землях України – Закарпатті, мудрим провідником й пастирем русинів-українців, твердо й несхитно стояв в обороні рідного слова й праатьківської віри. Подвижник Іван Маргітич був завжди зі своїм народом, проявив справжній подвиг священика і патріота, усе своє свідоме життя боровся за незалежну Україну й рідну Церкву»⁴⁰⁸.

Саме завдяки зусиллям О. Масляника побачила світ книга про життєвий шлях і подвижницьку діяльність І. Маргітича⁴⁰⁹. Серед авторів цього унікального дослідження – професор Микола Зимомря, доктор богослов'я Василь Зейкан, керівник Рахівської філії Інституту історії Церкви Мукачівської Греко-Католицької єпархії о. Василь Носа, брат владики Івана Маргітича – Юрій, письменник і журналіст Олександр Гаврош, декан Великоберезнянського деканату МГКЄ о. Василь Данилаш, історик і публіцист Володимир Піпаш, вікарій Хустської МГКЄ о. Тарас Ловска.

⁴⁰⁷ Масляник Олександр. Нам потрібні наші національні герої, а не призначені в Кремлі перекинчики й манкурти. https://zik.ua/news/2017/09/07/nam_potribni_nashi_natsionalni_geroi_a_ne_pryznacheni_v_kremli_perekinchyky_y_1163365

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Народний владики Іван Маргітич / За редакцією О. Масляника. Львів: Тиса, 2015.

Про підпільну священницьку діяльність упродовж 80-х років ХХ століття Івана Маргітича залишив спогади о. Іван Костак⁴¹⁰, а політичний в'язень сталінських таборів Іван Коршинський поділився своїми думками про участь єпископа в рядах юнацтва ОУН⁴¹¹. Голова Рахівської філії Інституту історії Церкви о. Василь Носа висвітлив проблему ставлення єпископа до рахівських гуцулів. До речі, саме Успенська громада м. Рахова виступила ініціатором початку беатифікації владики І. Маргітича та організувала низку заходів щодо увічнення його пам'яті⁴¹². Високу оцінку Івану Маргітичу дали Павло Федака, Юрій Шип, Василь Довгей⁴¹³, а Валерій Купчак висвітлив постать владики на сторінках своєї магістерської роботи⁴¹⁴. Роль і заслуги єпископа Маргітича в багаторічній боротьбі за легалізацію забороненої комуністами Української Греко-Католицької Церкви знайшли своє відображення на сторінках ґрунтовних монографічних досліджень вітчизняних істориків⁴¹⁵. Добрим словом варто згадати патріотичну родину Івана, Наталії та Андрія Ребриків, які вносять величезний вклад у вшанування світлої пам'яті владики Івана Маргітича, популяризацію його великої духовної спадщини. Маємо на увазі, перш за все численні книги видавництва «Гражда», публікації про єпископа на сторінках часопису «Екзиль», цілу низку змістовних телевізійних програм.

---

⁴¹⁰Костак Іван. Подяка Богу з нагоди перших свячень у Боржавській підпільній семінарії. <https://1939.in.ua/memoirs/o-ivan-kostak-podiaka-bohu-z-nahody-pershykh-sviachen-u-borzhavs-kiy-pidpil-niy-seminarii/>

⁴¹¹ Назустріч волі: Нариси історії визвольних змагань / Ужгородський національний університет; Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2004. 178 с.; Коршинський І. Про незабутнє / Передмова Миколи Вегеша; післяслово Івана та Наталії Ребриків. Ужгород: Гражда, 2019. 502 с.; Коршинський І. Скальпелем і пером: факти, події, роздуми у дзеркалі преси / Передмова Миколи Вегеша. Ужгород: ТИМРАНИ, 2011. 440 с.; Коршинський І. Сторінки життя. Мої гулагівські, лікарські, депутатські та громадські університети у спогадах, роздумах, бувальщинах, листах, публікаціях. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2010. 416 с.

⁴¹²Носа Василь. Владика Іван Маргітич – душпастир рахівських гуцулів. 1946-2003 р. http://oranta.org/index.php?option=com_content&view=article&id=3730:vladyka-ivan-margitych-dushpastyr-rahivskyyh-guculiv&catid=27:gk-v-ukrajini-cat&Itemid=0000000057

⁴¹³ Федака Павло. Визначний духовний, культурний і громадський діяч. До 90-річчя від дня народження єпископа Івана Маргітича. *Календар «Просвіти» на 2011 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2011. С. 21-22; Шип Юрій. Переказ у роздумах про село Великі Лази в соборній родині Христової Церкви. Ужгород: Патент, 2007. 584 с., іл.; Довгей Василь. Погляд за лаштунки. Збірник статей. Львів: ЛьВЦНТІЕ, 2006. 172 с.

⁴¹⁴ Купчак Валерій. Особливості формування греко-католицького духовенства у часи підпілля УГКЦ. Магістерська робота. Львів, 2019. 85 с.

⁴¹⁵ Концур-Карабінович Н. М. Греко-Католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ, 2011. 223 с.; Марчук В. Церква. Духовність. Нація. Українська Греко-Католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 2004. 464 с.; Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.; Марчук В. Українська Греко-Католицька церква. Історичний нарис. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 2001. 164 с.

На формування світогляду людини впливають різноманітні фактори. Та найперше – це родина і мала батьківщина. Майбутній Владика Іван Маргітич народився 4 лютого 1921 року в родині Терезії Костак (1900-1945) та Антона Маргітича (1890-1963), які «не тямали себе без землі – власного лану в урочищі над Великою Чингавою (в 1946 році перейменовано в с. Боржавське Виноградівського району Закарпатської області – Авт.). Це село дивним ключем розтягнулося побіля лагідної Боржави: пливають її води, як живиця з берези молодої, – так тихо й величаво... Тут минули короткі літа його дитинства. Короткі, бо не встиг надивитися на образ матері: відійшла молодою в кращі світи, полишивши газдівство без її невтомних рук»⁴¹⁶. Двоє перших дітей померли, а після народження Івана побачили світ ще шестеро його братів і сестер. Родина Маргітичів мало чим відрізнялася від інших подібних їм у часи Чехословацької Республіки. Батьки Івана намагалися змалку привчити своїх дітей до навчання, роботи по господарству та відноситися з повагою до релігії. Щонеділі вони разом з дітьми відвідували місцеву церкву.

Дар до навчання та перші знання Іван Маргітич здобув, навчаючись у місцевій народній (1928-1932) та севлюшській горожанській школах (1932-1935). «Особисто моя національна свідомість, – згадував він, – почала формуватися уже в третьому класі народної школи в селі Велика Чингава (Боржавське). Саме в той час прибув новий учитель Микола Медвідь, родом з Рахівщини. Він організував у селі товариство «Просвіта», а серед молоді, насамперед шкільної, молодіжну організацію «Пласт». Таким чином, я уже в третьому класі народної школи був пластуном. Ми залюбки вітались пластовим привітом «СКОБ!» і охоче відповідали: «Сильно, красно, обережно, бистро»⁴¹⁷. Вибравши собі пластунське псевдо «Муравель», Іван Маргітич гордо наспівував пластовий гімн, який був надрукований у 1923 році:

«Гей, юнаки! Гей, пластуни!
Народа рідного сини,
Сини краси, сини природи,
Не зложим ми своїх присяг,
Веде нас гордо вільний стяг,

---

⁴¹⁶Зимомря Микола. Світле протистояння вітрам: Владика Іван Маргітич.

⁴¹⁷ Маргітич Іван. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну (спомини). *Хустська гімназія / Упорядкування і передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 45.

До щастя, слави і свободи!»⁴¹⁸

Іван Маргітич у споминах про своє пластунське життя високо оцінив видатних діячів краю, які спричинилися до заснування закарпатського «Пласту». До них він зараховував А. Волошина, Д. Поповича, К. Феделеша, С. Папа-Пугача, А. Дідика, О. Вахнянина, Л. Бачинського, В. Бірчака, А. Алиськевича, Б. Алиськевича, І. Панькевича, А. Штефана, Ю. Ревая, Ю. Шерегія. Вони були найяскравішими представниками закарпатської політичної і культурної еліти у 20-30-х роках, що заклали підвалини для постання Карпато-Української держави. Завдяки їм, писав І. Маргітич, «ми вже добре знали, що русини – це українці, а українці – це русини, і нема жодних русинів-неукраїнців. Пласт утверджував у нас духовну культуру, живу християнську мораль. У пластових таборах день починався і кінчався спільною молитвою. І завжди були бажаними гостями священики і монахи, які проводили богослужіння, уділяли святі Тайни і проповідували Боже слово. Пластова молодь загартовувалася духовно і фізично. Пластовий синьо-жовтий прапор завжди освячувався урочисто і з великим духовним піднесенням...»⁴¹⁹. До речі, коли С. Пап-Пугач упорядковував свій ґрунтовний «Пластовий Альманах», саме Івану Маргітичу – старшому пластовому скобу під псевдо Муравель було доручено підготувати біографічний нарис про свого пластового вчителя. «Автор цих рядків, – писав І. Маргітич, – був курінним одного з пластових куренів, що належав до хустського коша під проводом Степана Пугача. З ним бував я у кількох таборах і під час першої української Лісової Школи. Я добре пізнав його працю і мав нагоду познайомитися з його ідеями, що їх він старався перевести в життя»⁴²⁰. Якщо уважно проаналізувати статтю І. Маргітича, то перед читачем не стільки біографічний нарис про засновника «Пласту», як ґрунтовне дослідження власне його концепції пластового руху на Закарпатті. Це твердження в черговий раз доводить, що в особі Владики ми маємо не тільки теолога, але й талановитого і справжнього науковця, чудового знавця історії України і рідного краю.

⁴¹⁸ Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесяти-річчя українського Пласту на Закарпатті. 1921-1971 / зложив: Степан Пап-Пугач. Рим: Видання Юг, 1976. С. 27.

⁴¹⁹ Єпископ Іван Маргітич – пластовий братчик Муравель / Публікація Андрія Ребрика. <https://100krokiv.info/2017/09/epyskop-ivan-margitych-plastovuj-bratchuk-muravel/>

⁴²⁰ Маргітич І. (Іван Муравель, ст. пл. скоб). Степан Пап-Пугач. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесяти-річчя українського Пласту на Закарпатті. 1921-1971 / зложив: Степан Пап-Пугач. Рим: Видання Юг, 1976. С. 153.

Протягом 1936 року хустські пластуни розпочали видавати для молоді середніх шкіл часопис «Скоб». Ось як про це писав Іван Маргітич: «Матеріали до нього друкували на машинці, розмножували на ротаторі Хустської гімназії – його редагування довірили четвертокласникові, авторові цих рядків, що мав пластове ім'я Муравель»⁴²¹. На сторінках цього видання публікувалися матеріали, які виховували молодь в українському патріотичному дусі: «Всі добре знаємо, що ми – молоде покоління – є цвітом народу. Нема молоді, не буде жити й народ у будуччині. А щоб народ завжди існував, то він повинен мати добре виховану молодь, щоб вона зуміла колись повести свій народ правильною дорогою. До того ми мусимо приготуватися. З нас виростають громадяни і колись на нас спаде багато обов'язків. А ті обов'язки зуміємо виконати тільки тоді, якщо замолоду до них приготуємося...»⁴²². На цей час І. Маргітич мав за спиною закінчену горожанську школу в Севлюші й навчався в Хустській гімназії, яку професор Василь Маркусь цілком справедливо назвав «твердиною освіти і національного освідомлення східного Закарпаття»⁴²³.

Хоча в гімназії викладали вчителі-москвофіли, однак її ядром були професори яскравого проукраїнського спрямування. У спогадах про навчання в Хустській гімназії Іван Маргітич скрупульозно назвав тих, хто найбільше вплинув на нього: «Незадовго я довідався, що в гімназії є й українські професори, що їх більше і що між ними уродженці Закарпаття, зокрема, М. Фушич, Чічура, Небесник і навіть один із сусідніх Великих Ком'ят – о. Дмитро Попович, професор-катехіт для гімназистів греко-католиків. Були й емігранти з Великої України, такі як д-р Михайло Гупаловський, Самійлович, Ростислава Бирчак (дочка професора і письменника д-ра Володимира Бирчака), Балицька (дочка директора Хустської горожанської школи) та інші. Пізніше з-поміж закарпатців працював ще професор Голіба»⁴²⁴. Серед вищеназваних особливо виділявся своєю чіткою українською позицією Дмитро Попович, який «утверджував не тільки релігійну християнську свідомість, але й потребу духовного самовдосконалення. Він сіяв добре зерно, і воно приносило добрий плід. Будучи ревним священиком й педагогом, щирим патріотом, відданим сином свого

---

⁴²¹Єпископ Іван Маргітич – пластовий братчик Муравель.

⁴²²Там само.

⁴²³Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції, Хуст, 27-28 червня, 1992 рік. Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 8-16.

⁴²⁴Маргітич Іван. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну (спомини). *Хустська гімназія / Упорядкування і передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 44-45.

народу...З-під його руки вийшов єпископ-ісповідник-мученик Теодор Ромжа, три єпископи, ціла плеяда священників та широко відомих представників закарпатської патріотичної інтелігенції. Це були ті кадри, які своєю духовністю й патріотизмом внесли вагому лепту в справу утвердження на закарпатській землі української державності, самостійної Української Держави – Карпатської України»⁴²⁵.

Дмитро Попович мав такий значний вплив на формування світогляду майбутнього єпископа, як, приміром, Микола Медвідь був еталоном викладача-патріота під час навчання І. Маргітича в початковій школі. На запитання під час одного з інтерв'ю О. Гавроша «що стало поштовхом для обрання ним фаху священника», владику відповів: «Будучи ще в Хустській гімназії, я вже мав думку, що продовжуватиму студії. Через брак своєї інтелігенції свідомість нашого народу була низькою. Не було кому її піднімати. Священники, наприклад, були переважно угорської національності. І вони, і їхні сім'ї говорили по-мадярськи. Тому й мала певний ґрунт агітація, що греко-католицька віра є мадярською. Священники мало старалися не тільки національно, а навіть духовно піднімати своїх вірників. І в мене виникла думка, що треба не на цивільні студії вступати, а на богословські...»⁴²⁶. Погодьтеся, що вплив Дмитра Поповича на формування серед своїх вихованців справжніх українських патріотів важко переоцінити. Це добре усвідомлювали майбутні «визволителі». У вирокі Закарпатського обласного суду засудженому за антирадянську пропаганду священнику Дмитру Поповичу інкримінували серед іншого, що «при Хустській гімназії протягом усього часу його роботи перебував керівником молодіжних профашистських організацій «Пласт» і «Марійської конгрегації»⁴²⁷. Необхідно також погодитись із твердженням В. Худанича, що неабиякий вплив на гімназиста Івана Маргітича мав також визначний закарпатський поет Зореслав, який працював вихователем у Хустській гімназії⁴²⁸. На той час Степан Сабол (Зореслав) уже був автором резонансних поетичних збірок «Зі серцем у руках» і «Сонце й

---

⁴²⁵Там само. С. 50-51.

⁴²⁶Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

⁴²⁷Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 134.

⁴²⁸Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах.* Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 474.

блакить»⁴²⁹. Можливо, саме своїх вихованців, до яких належав і Маргітич, мав на увазі Зореслав, коли писав:

«Грядуче покоління, мов граніт;
Залізні, грізні, дужі міліони,
Немов громовобурні електрони,
зілляті в всемогутній моноліт.

І карою покривджених століть,
Важким вироком батьківських прокльонів
Тягар цей грізно впаде на кордони
Із невмолимим прокляттям: Дрижіть!
Достиглим гнівом запалають очі,
І громи й бурі й блискавки в руках
Зіллються у палкий пеан розплати.

Підуть ряди окрилені, завзяті,
Нестримні, наче дух степовика,
Мов громовиця буряної ночі»⁴³⁰.

Після всього вищесказаного нам стане зрозуміло, що під час навчання в Хустській гімназії Іван Маргітич був цілком сформованою в українському дусі людиною, про що свідчать наступні рядки з його спогадів: «... Наведу один епізод, що торкався мене особисто. У четвертому класі в 1937-му році одного дня під час перерви, будучи черговим, я провітрював класне приміщення і витирав дошку. Без будь-якого конкретного наміру написав на дошці олівцем такі слова: «Слава Україні! Ми українці!» Після перерви слідував урок математики, який проводила професорка Соколовская. Вона, зайшовши в клас, одягнула окуляри, взяла крейду і хотіла писати на дошці. Коли побачила написані мною слова, припинила писати, зняла окуляри, повела очима по класу і вийшла. Через кілька хвилин повернулася з директором Трохтою, словаком за національністю. Він попросив зізнатися, хто написав, бо інакше приведе спеціаліста, який за почерком встановить автора. Я зізнався... В крайовий відділ освіти в Ужгороді було вислано домагання про моє виключення...». Але хлопця все ж не виключили, він продовжував навчатися. Після цього

⁴²⁹Хланта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик. Ужгород: Закарпаття, 1995. С. 269.

⁴³⁰ «Минулося, та незабулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. С. 150-151.

випадку один з викладачів гімназії називав Маргітича січовиком⁴³¹. А через незначний проміжок часу в Закарпатті відбулися події, завдяки яким наш край став відомим у всьому світі.

Утворення Карпатської України стало наслідком майже двадцятирічної боротьби закарпатських українців за здобуття бодай автономних прав у складі Чехословацької Республіки. Це сталося 8 жовтня, а вже через три дні перший автономний уряд краю очолив Андрій Бродій. Його правління виявилось не довготривалим. Маючи докази проугорської діяльності прем'єра, Прага його заарештувала і новим головою автономного уряду був призначений визначний педагог, політичний і культурний діяч краю о. Августин Волошин⁴³². Він почав проводити чітку українську політику, хоча й з орієнтацією на Німеччину – головного міжнародного гравця в тогочасній Європі. Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території⁴³³.

Призначення Августина Волошина прем'єр-міністром радо зустріли у Східній Галичині, про що, зокрема, свідчить вітальний лист на його адресу митрополита Андрея Шептицького: «Ваша Ексцеленціє, Високопреподобний Отче Прем'єре! Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священика і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола,

⁴³¹ Маргітич Іван. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну (спомини). С. 49-50.

⁴³² Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 480 с.

⁴³³ Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Видання друге. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 256 с.; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.; Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. 136 с.

християнського педагога дав тому народові, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання. Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Екссцеленцію і за відданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам нарід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту. Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»⁴³⁴.

Апостольська Столиця призначила адміністратором Карпатської України Крижевацького єпископа Діонісія Нярадї, який упродовж багатьох років перебував у дружніх відносинах з А. Шептицьким. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д. Нярадї, який приїхав з Ватикану через Югославію. 4 грудня 1938 р. він провів першу Службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро – щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом одні в житті і смерті!»⁴³⁵. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Д. Нярадї зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Угорський уряд Міклоша Горті не приховував свого бажання окупувати Закарпаття. Насувалися трагічні дні в історії молоді держави, яка 15 березня 1939 року проголосила свою повну незалежність. У той час, коли Августин Волошин зачитував вікопомні документи Союму, карпатські січовики у кровопролитних боях стримували наступ агресора. Хустському гімназисту Івану Маргітичу сповнилося 18 років і для нього не було сумнівів, що він зобов'язаний робити. «Загальна мобілізація, проголошена владою Карпатської України, пригадував владика, не стосувалась молодих хлопців-студентів, однак вони пішли добровільно захищати свою рідну молоду Державу – Карпатську Україну, ішли разом зі своїми галицькими братами та своїми старшими

---

⁴³⁴Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. С. 193.

⁴³⁵ Нова свобода. 1938. 4 грудня.

закарпатськими побратимами. Дух героїзму української молоді проявився не тільки під Крутами, але теж і тут, на Красному полі. Гореписакам, які базикають про те, що закарпатських студентів ніби хтось примушував іти воювати, ніколи не вдасться знеславити жертвний героїзм української молоді. Сам я є живим свідком того, з яким ентузіазмом мої ровесники домагалися зброї на збройному складі в Хусті, де я був тоді учнем 6 класу гімназії. Офіцер складу сказав: «Хлопці! Вам зброю вже давати не варто, бо окупанти вже під Хустом. Зіставайтеся живими на подальшу боротьбу з окупантами»⁴³⁶. Більш детально про цей випадок І. Маргітич розповів О. Гаврошу: «16 березня, коли біля Хуста проходив фронт, я з декількома хлопцями з гімназії дістався до січового складу зброї. Почали просити зброю, аби йти гамувати заїзд угорських окупантів. Надпоручник, який був на складі, з тривогою в очах відповів нам: «Хлопці, вам вже пізно туди йти. Мадяри сьогодні будуть у Хусті. Давати вам зброю – це приректи вас на смерть. Я цього на свою совість не візьму. Вам треба залишитися живими, бо як окупанти всіх виб'ють, то хто ж тоді залишиться?». Ось так ми не потрапили на фронт»⁴³⁷.

З думками про Карпатську Україну єпископ Іван Маргітич прожив усе своє життя. Його численні статті та виступи на різноманітних наукових і громадських форумах завжди відзначалися об'єктивністю та правдивістю викладу подій. Його перу належить ґрунтовне наукове дослідження «Пластуни в Хусті», у якому владику простежив трагічну долю своїх побратимів-пластунів Івана Костя, Михайла Козичара, Івана Поповича, Юрія Пекара, Осипа Шкіряка, Івана Андрейчика, Емериха Юди, Михайла Тегзи, Івана Рака, Івана Галаса, Василя Вайди та Івана Біловара. Зворушливими є рядки про долю легендарного Олександра Блистіва: «Після боїв на Красному Полі він залишився живий. Однак і йому судилася героїчна смерть. Він переховувався вдома, але один із сусідів зрадив його. Угорські жандарми зв'язаного поволокли його до Хустської в'язниці. Угорська Народна Рада міста Хуста засудила його до страти. Його помістили в

---

⁴³⁶Маргітич Іван. Виступ на Красному Полі. 1997 / Опублікував Андрій Ребрик. <https://1939.in.ua/genereal/ivan-margitych-vystup-na-krasnomu-poli-1997/>; Маргітич Іван. Із виступу біля пам'ятного Хреста загиблим карпатським січовикам на Красному полі 15 березня 1997 р. «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, возз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / Упорядник Володимир Піпаш. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 72-74.

⁴³⁷Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

камеру смертників. О. Блистів хотів довести до відома рідним, що з ним сталося, тому шпилькою довбає палець на руці і власною кров'ю пише на папірці: «Я, Олександр Блистів, 23-річний з Хуста, іду на смерть за те, що я любив свою рідну Україну». Папірець заховав під крісло і добра доля не дала папірцеві пропасти. Блистів розстріляли перед селом Стеблівкою. Коли виводили його з тюрми на розстріл, хустські пластуни і вовчєнята стежили за ним. Так ці найменші стали свідками історичної боротьби українського Закарпаття. Олександр Блистів, визначний закарпатський пластун, їх бачив, ідучи на смерть. У його серці блиснула надія, що з його смертю не закінчилась боротьба за волю рідного народу...»⁴³⁸.

Для Івана Маргітича та його побратимів по Хустській гімназії окупація Карпатської України угорськими військами перетворилася на особисту трагедія. Виникло навіть бажання емігрувати за кордон. Для цього він розшукав керівника евакуційної комісії В. Бірчака, щоб він посприям йому виїхати. Для цього необхідно було зареєструватися в німецькому консульстві, яке теж готувалося до евакуації. Пізніше І. Маргітич так розповідав про свою спробу покинути батьківщину: «У консулаті я зустрів професора університету з борідкою і пенсне, прізвище якого не знав. Я сказав, що Бірчак приймає мене до своєї сім'ї, аби разом виїхати. Той усміхнувся: «Знаєш, що, хлопчику? Ми, імігранти, мусимо виїжджати. Добре, що нам дають таку можливість, а не арештовують. Але якщо покинуть свою рідну землю такі, як ти, то хто тоді тут залишиться? Хто триматиме народ у свідомості?». Мені аж сльози на очах виступили: «Правду кажете». Більше тої думки в мене не було. Провидіння так керувало, щоб я не тільки не виїхав за кордон, а й залишився живим»⁴³⁹. З цього часу Іван Маргітич завжди залишався із своїм народом, пройшовши через голгофу в'язниць і таборів, але ніколи не зрадивши його.

Під час окупації угорськими військами Закарпаття Іван Маргітич закінчував навчання в Хустській гімназії. Окупаційна влада заборонила всі українські товариства, розвій яких припав на міжвоєнний період. Це стосувалося як «Пласту», так і «Просвіти». У навчальному процесі замість української мови використовували так звану «угро-руську». Усі ці заходи нової влади, мета яких полягала не тільки у повному викоріненні в пам'яті людей самої згадки про

⁴³⁸Маргітич Іван. Пластуни в Хусті. <https://100krokiv.info/2011/04/ivan-margitych-plastuny-v-husti/>

⁴³⁹Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

Карпатську Україну, але й знищенні української ідеї, все ж не змогли припинити рух опору. На заміну народовецьким організаціям прийшли більш радикальні. Так виникло підпільне «Юнацтво ОУН», членами якого стали молоді люди з чіткими українськими позиціями. Ідеологія цієї нелегальної структури ОУН була викладена в програмних документах, опублікованих на шпальтах газети «Чин», редактором якої був Степан Пап. У програмі «Юнацтва ОУН» було чітко зафіксовано: «Кожний закарпатський українець мусить бути переконаний, що Закарпаття має і мусить належати до України і всіма своїми працями мусить сприяти до найскорішого здійснення цього»⁴⁴⁰.

Члени закарпатського підпілля, йдучи на величезний ризик, вирішили провести акцію, яка б засвідчила непокору місцевого населення окупаційній владі й підняла дух краю. Йдеться про вивішування синьо-жовтого національного прапора на Замковій горі в Хусті та встановлення дубового хреста на могилі січовиків на Красному полі. Ця акція була приурочена до другої річниці проголошення незалежної Карпатської України 15 березня 1941 року. Через багато років після цієї події активні учасники українського підпілля Василь Маркусь і Василь Худанич уперше назвали імена організаторів і виконавців цього, хоч і нерозсудливого, але мужнього вчинку: «Організаторами вивішування прапора і встановлення хреста на Красному полі були Д. Бандусяк і М. Габовда, безпосередніми виконавцями – І. Романець, М. Кришка, М. Човган, Д. Обручар – вивісили прапор, а встановили 5-метровий дубовий хрест на полі Ю. Неймет, студент 7 класу Хустської гімназії, та А. Шеверя. М. Орос, який передав табличку з надписом на дубовий хрест, визнав, що він і Ю. Неймет не знали, що там написав Д. Обручар» (надпис «Борцям за волю України» – Авт.)⁴⁴¹. Членами «Юнацтва ОУН» були також священники Ю. Станинець і Б. Волошин та студенти Ужгородської духовної семінарії Петро Барничка, Йосип Андял, Михайло та Іван Маргітичі. Репресії не забарилися. 17, 22 і 24 липня 1942 року в м. Мукачеві відбулися три судові процеси угорського військового трибуналу. На першому процесі судили 98, на другому – 33 і на третьому 32 особи. Їх звинуватили в «антидержавній зраді, яка проявлялась в активній діяльності та відокремленні Закарпаття від Угорщини і приєднання Закарпаття до самостійної Української

---

⁴⁴⁰Український Чин Закарпаття: Архівні матеріали і документи. Дослідження. Спомини / Редактори-упорядники: Василь Худанич і Василь Маркусь. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2004. С. 4.

⁴⁴¹Там само. С. 5.

держави шляхом революційної боротьби, а при потребі і військовим переворотом»⁴⁴².

Серед ув'язнених опинився випускник Хустської гімназії Іван Маргітич, який за рекомендацією Д. Поповича став студентом Ужгородської духовної семінарії. За належність до ОУН 20 липня 1942 року під час літніх канікул його заарештували і ув'язнили в каштелі «Ковнер». Підставою для арешту стала підпільна робота, яку проводила ОУН у стінах семінарії через журнал «Наступ». Зрозуміло, що майбутній владики читав не тільки публікації цього часопису, але й інші націоналістичні видання того часу, зокрема брошуру «Звинувачую Мадярщину!». Хоча Іван Маргітич не залишив детальних спогадів про своє перебування під угорським слідством, проте, все ж таки, на запитання О. Гавроша «кажуть, що у Ковнері вас сильно били», дещо розповів: «Били всіх. Мене морально переслідували. Не давали спати, як пізніше кагебісти. Коли замахувалися на мене, я казав: «Посмійте вдарити священика!» На що відповідали: «Ти ще не піп!» Але трошки це їх стримувало. На військовому суді суддя волав: «Нам не треба таких священиків! Їм місце в тюрмі!» Мене засудили на два роки суворого ув'язнення, ще двох священнослужителів – на значно довший термін... Нас трьох повезли до Вацу, де ми відбували ув'язнення. 6 грудня там перебував регент Угорщини Горті. Греко-католицький єпископ Стойка був людиною гуманною і за нас поклопотав. Я отримав амністію. Олександр Стойка, хоч вважав себе угорцем і виступав охоронцем угорської держави, заступався навіть за колишніх комуністів. Казав: «То є мої вірні. Я не можу дивитися байдуже, як їх переслідують»⁴⁴³.

Більш детально про причини амністії не тільки щодо Івана Маргітича, але й інших ув'язнених, розказав С. Пугач. Він відтворив у своїх спогадах розмову єпископа Олександра Стойки з начальником штабу угорської армії генералом Сомботгелі. Наведемо цей фрагмент без скорочень: «... В розмові єпископ його запитав:

- Що вони зробили, ті молоді, що ви їх ув'язнили?
- Видали брошуру «Звинувачую Мадярщину!» – відповів генерал.
- І за це ви караєте роками в'язниці?

---

⁴⁴²Там само. С. 8.

⁴⁴³Гаврош О. Закарпатське століття: XX інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

– Так!

Єпископ: Я читав брошуру. У ній нема жодної брехні, вони не очорнили Мадярщину, вони написали правду історії. Треба б тих судити, що ті несправедливості в історії робили і тим відчужили русинів.

Генерал: Ні, ексцеленціє! Те все вже забулось. Цього народ не знав. А вони брошурою вказали народу на «злочини» мадярів. Тим вони викопали безодню між русинами й мадярами. За це їх убити мали! Про це говорить ціле Закарпаття. І та стара інтелігенція, що була з нами, і та вже не наша.

Єпископ: Ви маєте лише Бродія і Фенцика. Але ті прийшли до вас самі, вони з собою молодь не привели.

Генерал: Та молодь у в'язницях!

Єпископ: А це й біда! Я плачу, коли згадаю ту молодь. Генерале, ви не беріть легко цю справу. Багато з тої молоді поставились грудьми проти вашої армії. Парох з Вілок мені голосить, що на могилі Галаса квіти, постійно свіжі квіти... Це молодь, все одно, жива чи мертва...

Генерал: Зрозуміло, нам важко, бо й ваше священство мовчить.

Єпископ: Воно і більшості вас чекало. А подвиг молоді розбудив їх совість. На вашій стороні лише кілька одиниць: Марина, Ільницький, Ортутай і ще кілька...

Генерал: Навіть ви проти нас!

Єпископ: Пане генерале, я – патріарх русинів!

Настала мовчанка, яка говорила замість генерала: Відсторонити вас нам не вдалося. Зате ми терпеливо вичекаємо вашої смерті.

Єпископ: Коли так, генерале, моїм передсмертним бажанням є: випустіть ув'язнених на волю!»⁴⁴⁴

Після звільнення Івану Маргітичу вдалося успішно закінчити Ужгородську духовну семінарію. За цей проміжок часу на Закарпатті відбулася зміна політичних режимів: замість угорської влади в краї встановилися комуністичні порядки, які принесла з собою армія-визволителька. Починалася трагедія Української Греко-Католицької Церкви...

У липні 1944 року друга більшовицька окупація докотилася до Західної України. На той час митрополит Андрей Шептицький багато

---

⁴⁴⁴Пап Степан. В ім'я святої мадярської корони! Український Чин Закарпаття: Архівні матеріали і документи. Дослідження. Спомини / Редактори-упорядники: Василь Худанич і Василь Маркусь. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2004. С. 182.

хворів, майже не покидав своєї резиденції в Соборі Святого Юра. Хоча ще до приходу радянських військ у Східну Галичину за кожним кроком митрополита уважно стежили агенти НКВС-МДБ, але навіть комуністичне керівництво не наважувалося знищувати Греко-Католицьку Церкву при живому Шептицькому. Занадто значним був його авторитет серед місцевої еліти та пересічних громадян. Але Великий Митрополит, як величали Шептицького в народі, знав, що його церкву чекають важкі часи. Доказом такого твердження є спогади очевидців останніх годин його життя.

Ось як це передав у своїй книзі про Андрея Шептицького один з його учнів Василь Ленцик: «Митрополит лежав з замкненими очима та віддихав не так тяжко, як перед тим. Відтак знов почав молитися, відчинив очі та почав говорити до нас: «Наша Церква буде знищена, розгромлена більшовиками. Але держіться, не відступайте від віри, від св. Католицької Церкви. Тяжкий досвід, який впаде на нашу Церкву, є хвилевий. Я виджу відродження нашої Церкви. Вона буде гарніша, величавіша від давньої та буде обнімати цілий наш народ. Україна увільниться зі свого упадку та стане державою могутньою, з'єднаною, величавою, яка буде дорівнювати другим високо розвинутим державам. Мир, добробут, щастя, висока культура, взаємна любов і згода будуть панувати в ній. Все те буде, як я кажу, тільки треба молитися, щоби Господь Бог і Мати Божа опікувалися все нашим бідним замученим народом, який стільки витерпів, і щоб ця опіка тривала вічно. Прощаюся з вами. Будьте сильні і стійкі у вірі, витривалі і ревні в служінні Господу Богу! І більше мого голосу не почувете – аж на страшному суді». Після тих слів Митрополит замовк і хоч жив ще до год. 1:30 пополудні – 1-го листопада 1944-го р. не промовив більше ані одного слова...»⁴⁴⁵.

Невтішне пророцтво Андрея Шептицького про знищення Греко-Католицької Церкви радянська влада швидко провела в життя. Львівський собор, чи як справедливо його називають сучасні дослідники псевдособором, протягом 8-10 березня 1946 р. проголосив скасування Берестейської унії 1596 р. і «возз'єднання» з Російською православною церквою. На той час уже були заарештовані митрополит Йосиф Сліпий, єпископи Н. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І.

---

⁴⁴⁵Ленцик Василь. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий / Редактор Анна Ленцик Павлічко. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра; Видавничий Відділ «Свічадо», 2004. С. 111.

Латишевський, прелати О. Ковалевський і Л. Куницький, сотні рядових греко-католицьких священиків⁴⁴⁶.

З приходом радянських військ на Закарпаття відбувалися події, дуже подібні до тих, що мали місце в Галичині. Архівні документи свідчать, що Москва робила все від неї залежне, щоб протиставити греко-католикам православне духовенство Мукачевсько-Пряшівської єпархії. Так, 18 листопада 1944 р. ігумен Феофан Сабов та ще кілька підписантів звернулися з листом до Сталіна, у якому писали: «Виражаючи велику радість і глибоку вдячність з приводу визволення Великому вождеві і визволителю всього слав'янства і Європи товаришу Маршалу Сталіну і Червоній Армії, ми просимо прийняти Карпатську Русь до складу Радянського Союзу». Цей лист нічим не здивує сучасного читача, їх тоді писалося багато і саме в такому дусі. А ось 13 грудня 1944 р. делегація православного духовенства відвідала Москву і серед деяких прохань зафіксовані наступні: «Щоб руська православна церква, а також радянські громадські і військові власті сприяли їм в перерозподілі рухомого і нерухомого церковного майна (храми, приходські будинки, церковні землі, монастирі) між православними і греко-католицькими (уніатськими) приходами, при цьому вказуючи, що чехословацький уряд проводив заохочувальну політику по відношенню до уніатів»⁴⁴⁷. Так було закладено підвалини ліквідації Греко-Католицької Церкви на Закарпатті.

Єдиний, хто не погодився з рішенням Кремля ліквідувати Греко-Католицьку Церкву, був єпископ Теодор Ромжа:

«Коли зодяг Карпати Сталін
В фату репресій і терор,
Ніс на Голгофу хрест печалі
Владика Ромжа Теодор»⁴⁴⁸.

о. Юрій Сабов пригадував, що «уже з перших днів приходу радянських військ на Закарпаття органи держбезпеки намагались схилити єпископа Ромжу до співпраці з владою, а потім до підпорядкування Мукачівської Греко-Католицької єпархії Московському патріархату... Не маючи проти єпископа компрометуючих матеріалів, було вирішено його усунути. За санкцією

⁴⁴⁶ Львівський собор 1946 (Собор греко-католицької церкви). *Довідник з історії України (А – Я)*. Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 431.

⁴⁴⁷ Вегеш М. Єпископ Теодор Ромжа і Греко-католицька церква на Закарпатті. *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 72.

⁴⁴⁸ Шип Ю. *Із Небом на Землі: духовні вірші та пісні*. Ужгород: ТДВ «Патент», 2017. С. 176.

члена політбюро ЦК ВКП (б) і першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова було організовано підступне вбивство єпископа Ромжі. Виконання цього злочину було доручено керівнику спецслужби «ДР» (диверсія і терор) міністерства держбезпеки СРСР Павлу Судоплатову»⁴⁴⁹. До речі, він сам у цьому зізнався⁴⁵⁰.

Терористичний акт проти єпископа і останні дні його життя детально описала у своїх спогадах сестра Теофіла. «Коли виїхали на кареті з села, – пригадувала вона, – за нами повільно вирушила вантажівка. Перед селом Іванівці, коли карета спустилася з невисокої гірки, «Студебекер» набрав швидкість й з розгону вдарив у карету. Це було десь посеред схилу. Перед зіткненням водій вистрибнув. Слідом їхав «Бобик» з людьми, які пильно спостерігали за аварією. Картина була жахлива! Автомобіль, поки не зупинився в кюветі, штовхав перед собою все. Преосвященний Теодор потрапив між розбиту вщент карету й перше колесо вантажівки... Коні в передсмертній агонії моторошно іржали й тут же загинули»⁴⁵¹. У Мукачівську лікарню владику Теодора у важкому стані завезено в понеділок 27 жовтня 1947 року о 12 год. 30 хв. Важкі поранення одержали о. Даниїл Бачинський, о. Андрій Березнай, теологи Михаїл Бугір і Михаїл Маслей, які супроводжували єпископа. Потерпілим негайно була надана висококваліфікована медична допомога хірургів, яких очолював видатний закарпатський хірург професор Олександр Фединець. З часом здоров'я Т. Ромжі покращилось, і всі сподівалися на близьке одужання. 1 листопада 1947 р. сталося непоправне: єпископа було отруєно. «Доктор Фединець, – пригадувала сестра Теофіла, – припустив, що отрута могла потрапити через ніс (слизові оболонки), тим більше, що покійний став синіти від носа. Вони в Мішкольці визначили, що це мав бути ціанистий кальцій, від дії якого через певний інтервал наступала асфікція і смерть»⁴⁵². Так трагічно закінчилося життя вірного сподвижника Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, останнього її захисника Теодора Ромжі. 28 серпня 1949 р. на регіональному релігійному з'їзді в Мукачеві було проголошено про розрив унії з Римом і підпорядкування Греко-Католицької Церкви на Закарпатті Московському патріархові. За підрахунками сучасних дослідників станом на 5 квітня 1949 року із 277 чинних греко-

⁴⁴⁹Вегеш М. Названа праця. С. 73.

⁴⁵⁰Судоплатов Павел. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. 688 с.

⁴⁵¹Мукачево і мукачівці: науково-популярні нариси і статті. Ужгород: Гражда, 1994. С. 177-184.

⁴⁵²Там само.

католицьких священників 130 возз'єдналося з Московською православною церквою і серед них 16 благочинних із 32⁴⁵³. Ті, хто не підкорився, перейшли в підпілля.

Іван Маргітич у 1946 році закінчив Ужгородську духовну семінарію і 18 серпня був висвячений владикою Теодором Ромжею на ієрея. Це була визначна подія в житті молодого випускника духовної семінарії, якою він поділився у розмові з журналістом Олександром Гаврошем: «Для мене це жива картина і донині. Нас висвячувалося шестеро. Я був єдиний, неодружений, між однокурсниками. Я вважав, що то великий Божий дар. Після висвячення відбулася спільна трапеза зі святителем. Були присутні батьки й дружини молодих священників. На жаль, тато не зміг приїхати. Ходили розмови, що Ромжа був наймолодшим на той час єпископом у світі. Апостольська столиця таємно його висвятила за мадярів, аби не допустити угорського ставленика. Він був дуже коректною людиною, духовно багатою. Національно себе не ангажував. Владика добре знав, що я свідомого українського напрямку, але ніколи не давав відчутти, що це йому противно. Він був у першу чергу священником, інше для нього було побічним»⁴⁵⁴.

Після висвячення свою душпастирську роботу Іван Маргітич розпочав помічним священником у Севлюші, а в листопаді 1946 р. Теодор Ромжа його призначив у м. Рахів. Після арешту радянськими органами безпеки 21 жовтня рахівського пароха Стефана Уйгелі це місце було вакантним. На думку о. Василя Носи, який у своїй статті детально описав рахівський етап у житті Івана Маргітича, «за два роки і три місяці молодий і добре освічений священник, наповнений чеснотами мудрості та мужності і дарами Святого Духа, зумів не тільки повернути настрашених колишніх вірників до матірної громади в Рахові та її філії в с. Берлебаш, але й привернути нових, що було подиву гідне в умовах наростаючої репресії проти ГКЦ»⁴⁵⁵. Через деякий час ним теж зацікавилися співробітники МДБ. «Це був четвер, 10 лютого (1949 р. – Авт.). Я вінчав молодих і казав, що якби настав такий час, що не було би священника під руками, кожен християнин

---

⁴⁵³Довганич Омелян, Хланта Олексій. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації Греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття. Ужгород: «Карпати» – «Гражда», 1999. С. 32.

⁴⁵⁴Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

⁴⁵⁵Носа Василь. Владика Іван Маргітич – душпастир рахівських гуцулів. 1946-2003 р. http://oranta.org/index.php?option=com_content&view=article&id=3730:vladyka-ivan-margitych-dushpastyr-rahivskiyh-guculiv&catid=27:gk-v-ukrajini-cat&Itemid=0000000057

може похрестити дитину сам. Треба тільки знати як. Коли я це говорив, то ще не здогадувався, що за дверима мене вже чекає КДБ»⁴⁵⁶. Спочатку вони запропонували йому добровільно перейти у православну віру, але коли Маргітич її охарактеризував як «партійну», зрозуміли, що перед ними «твердий горішок». Переконавшись, що молодий священник не піддається на жодний шантаж і залякування, наказали у триденний термін покинути Рахівщину.

Повернувшись на малу батьківщину, Іван Маргітич сподівався, що тут за нього «забудуть», але, як з'ясувалося, він глибоко помилявся. Постійні виклики до органів державної безпеки у Виноградіві, психологічні «обробляння», тиск і погрози... Врешті-решт він вирішив переховуватись у різних людей і підпільно виконувати свій священничий обов'язок. На Великдень Іван Маргітич святив паски на полі між Боржавським, Ком'ятами, Завадкою і Оноком. Неодноразово здійснював хрещення, вінчання, похорони. Він став настільки обережним, а люди про це мовчали, що тривалий час йому вдалося уникати зустрічей з органами. Проте вони за нього не забули. «Арешт став повною несподіванкою. Запросили на вінчання, – пригадував І. Маргітич, – де молода була моєю родичкою. Наречений і гадки не мав з нею одружуватися, був завербований КДБ лише для того, аби в такий спосіб вистежити «ворога народу». І треба сказати, що це вдалося. Було вже темно, коли ми зійшлися на домовленому місці. Поки молода сповідалася, її наречений вийшов ніби перевірити чи все спокійно. А коли повернувся, у двері загрюкали: «Відкрийте, а то ми їх розіб'ємо!»⁴⁵⁷ Іван Маргітич був заарештований.

Слідство, яке проводив старший лейтенант Галкін, тривало впродовж року – від 2 серпня 1950 до 9 червня 1951 років. За цей час було допитано вісім свідків, які нічого суттєвого сказати по справі Маргітича, звісно, не могли. Та слідчого це не бентежило, доля затриманого для нього вже давно була вирішена. Один із побратимів майбутнього єпископа по членству в юнацтві ОУН професор Василь Худанич, свого часу досліджуючи «Особову справу Івана Маргітича», прийшов до висновку, що слідчий Галкін все зробив для перекваліфікації статті за ведення релігійної пропаганди у статтю про зв'язки священника з бандерівським рухом. А це вже було вкрай

---

⁴⁵⁶Гаврош О. Названа праця.

⁴⁵⁷Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах.* Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 476.

небезпечно. Закарпатський обласний суд, який проходив у закритому засіданні, 22 серпня 1951 року виніс вирок: «Маргітич І. А. з 1946 по лютий 1949 р. перебував священником уніатської церкви в с. Рахово. Підсудний весною 1949 р., коли віруючі уніатської церкви переходили в православ'я, будучи активним прихильником Ватикану і його реакційної уніатської церкви, став на шлях боротьби проти цього. У своїх проповідях підсудний закликав населення активно підтримувати католицизм і провідників уніатської церкви. У липні 1949 р. для здійснення більш активної боротьби проти православ'я він переходить на нелегальне становище»⁴⁵⁸. На підставі статей 54-10 і 54-12 Кримінального кодексу УРСР Івана Маргітича засудили до 25 років ув'язнення з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Зрозуміло, що касаційна заява засудженого була відхилена.

Сталінські табори були справжнім пеклом, після яких мало-хто виживав. Не був винятком і Омський виправно-трудоий табір, у якому опинився тридцятирічний закарпатський священник Іван Маргітич. Про його табірне життя найбільше дізнаємося із неопублікованих спогадів Михайла Коперльоса, які частково ввів до наукового обігу Володимир Кришеник: «Їжі – завжди мало, й така препаскудна. Звичайно виголоднілі в'язні спали у вихолоджених бараках не більше чотирьох годин. Згодом трохи полегшало, як почали працювати на цегельному заводі... Ще затемна виходили на роботу колоною, навкруг охоронці з вівчарками. Якщо ступив два кроки вбік, чи ж упав знесилений – стріляли в нещасного без попередження. Мертве тіло кидали на машину, що завжди їхала позаду колони. Верталися так само, коли вже стемніє... Важкою провиною вважалося, якщо в'язні розмовлятимуть про певні політичні речі. За таке враз могли продовжити табірний термін на 5 років. Маргітич був обережний і якщо розводив такі розмови, то тільки зі своїми найближчими друзями. Він єдиний поміж них, хто твердо був переконаний – це їх лихо довго не триватиме. А ще мовив до своїх: фальшива держава, побудована на обмані й насильстві, довго не протримається. Казав: «Хлопці, лиш молимося Богу, і все скоро зробиться для нас інакшим». І сам він багато молився. З певної пори прокидався досвіту, аби дістатися таємного місця своїх молитов. Десь там ховав маленького формату Біблію. По закінченню робочої зміни знову ставав до молитви. За тими молитвами кілька разів не чув, як

---

⁴⁵⁸Там само. С. 477.

вдаряли в рейку, бо мали вже вести в'язнів до табірних бараків. Наглядачі знаходили Маргітича, безжалісно били, довго копали ногами. Потім кидали в карцер – бетонну клітину розміром півтора на півтора метра, висотою 2 метри. Там одна лиш бетонна приступка для сидіння. Так тримали його кілька днів без їжі. Хоч у ту пору Маргітич часом перевиконував виробничу норму, жодних поблажок за це не мав»⁴⁵⁹.

Смерть Сталіна в березні 1953 року призвела до деякого полегшення табірної режиму. Замість ненормованої праці – восьмигодинна. Покращилося харчування в'язнів, навіть з'явилися постільні речі, додали другу ковдру в зимну пору. Дозволяли купляти їжу. З цим виручали раніше вільнонаймані працівники, приносили пшеницю (в зернах). З неї в цегельні таємно варилася каша та пеклися коржі. Іван Маргітич розповідав О. Гаврошу про пом'якшення вимог під час виконання табірної норми: «Я виконував 30%, а мені записували 153%. Бригадир просив: «Хлопці, тільки не сидіть, а рухайтесь. А на папері діло буде». Ніхто нічого не перевіряв. Для начальства головне, аби проценти були написані...»⁴⁶⁰. Про певне розслаблення табірних властей після кончини диктатора свідчив і епізод, про який згадав М. Коперльос: «Табірний Великдень. Зібралось в неділю близько трьохсот, усі українці. Великий коридор, шириною в два метри та сто метрів завдовжки, вщерть заповнений людьми. Взяли все, що мали з їжі, принесли пасочки, таємно випечені в робочому приміщенні. Тривала святкова молитва. Відправу служили єп. Хіра та о. Маргітич. Хоч в'язнями виставлено варту, але якимось чином до коридору проник начальник табору Громов. Коли ж увидів таку кількість людей, злякався і тільки спромігся сказати: «Тс..., потише»⁴⁶¹. 6 вересня 1955 року Іван Маргітич опинився на волі. В. Худанич притримувався думки, що цьому посприяв батько священника, який за порадою о. П. Мадяра почав клопотати, аби сина звільнили.

Повернувшись із таборів, знесилений і хворий, Іван Маргітич шукав собі роботу, аби якимось прожити. Єдиним місцем, де його прийняли, був колгосп у рідному селі. Виконувати свої душпастирські обов'язки міг тільки таємно і вночі. У цьому відношенні він не був якимось винятком, такою була доля всіх священників Української

⁴⁵⁹Кришеник Володимир. Людина ґрунту і віри. <https://1939.in.ua/genereal/ljudyna-gruntu-i-viry/>

⁴⁶⁰Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

⁴⁶¹Кришеник В. Названа праця.

Греко-Католицької Церкви, яка продовжувала діяти в підпіллі, залишаючись «Катакомбною церквою». В таких умовах Івану Маргітичу довелося діяти більше тридцяти років, щодня ризикуючи знову бути ув'язненим, а можливо (як це сталося з о. Петром Оросом) і втратити життя. Він не обмежувався душпастирською роботою в рідному селі, часто відвідував Рахівщину, Міжгірщину, Тячівщину, Хустщину, Мукачівщину та інші райони Закарпаття. Сьогодні важко навіть собі уявити, скільки Іван Маргітич провів хрещень, вінчань, похоронів. Будучи на чітких позиціях єдності Української Греко-Католицької Церкви, навів дружні відносини із священиками Івано-Франківської та Львівської областей. Не забуваймо й той факт, що КДБ нікуди не поділося, а його агенти уважно стежили за кожним кроком ревного священнослужителя.

Іван Маргітич, піклуючись про підготовку майбутніх священиків, відкрив у грудні 1981 р. в с. Боржавському підпільну Греко-Католицьку семінарію. Нерідко він чув на свою адресу песимістичні докори: навіщо це робити, якщо не пощастить дочекатися результату в державі войовничого атеїзму. Та він вірив, що такий час обов'язково настане: «Хлопці, прийде час – вас буде дуже треба». А коли бачив їхній страх, казав: «Нас не заарештують ніколи, от побачите»⁴⁶². Ці слова необхідно розцінювати не лише як інтуїцію І. Маргітича та віру в те, що Україна, а в ній і церква, стануть вільними. Такі висловлювання належали досвідченому конспіратору з величезним досвідом. До того ж він був обережним, щоб також не постраждали невинні віряни, якщо станеться провал.

Семінарія Івана Маргітича перебувала в центрі наукового дослідження магістра Валерія Купчака, який звернув увагу на той факт, що майбутній єпископ за час підпілля виховав 12 семінаристів: «Навчання проводилося переважно по буднях після робочого часу до півночі, оскільки наступного дня потрібно було йти на роботу і бути весь день на ногах. У святкові дні – зранку, коли ще темно було, всі кандидати збиралися у вибраному місці, а після зустрічі мали Службу Божу, після чого могли провести решту дня з отцем»⁴⁶³. Своїми спогадами про діяльність Боржавської підпільної семінарії поділився також о. Іван Костак: «Викладачі в цій семінарії були отець Іван

⁴⁶²Костак Іван. Подяка Богу з нагоди перших свячень у Боржавській підпільній семінарії. <https://1939.in.ua/memoirs/o-ivan-kostak-podiaka-bohu-z-nahody-pershykh-sviachen-u-borzhavs-kiy-pidpil-niy-seminarii/>

⁴⁶³Купчак Валерій. Особливості формування греко-католицького духовенства у часи підпілля УГКЦ. Магістерська робота. Львів, 2019. С. 41.

Маргітич, в основному він проводив всі заняття, іноді приходив на реколекції отець Павло Мадяр ЧСВВ і приймав іспити отець Антоній Мондик ЧСВВ. На початку всіх семінаристів було чотирнадцять, потім двоє відійшли, мали на то свої причини, але таємницю цієї семінарії тримали до кінця підпілля. Лекції проходили два-три рази в тиждень... Звечора розпочиналася Свята Літургія, після неї лекції десь до другої години, а іноді й до світанку, після чого кожен ішов на свою роботу. В неділі і свята збиралися ранком, коли ще було темно і до вечора. Вночі найкраще було збиратися і розходитися з огляду на таємничість цих сходинок. Про підпільну семінарію знали тільки жінки кандидатів до священства і дуже обмежене коло близьких, яким могли довіряти. Зустрічі відбувалися в приватних будинках самих кандидатів. Найчастіше зустрічалися в хаті Івана Бровді, батька п'ятьох семінаристів, а також, іноді в інших кандидатів, бо коли приходили сини до батька – було менше підозри. Як могли там переховувалися. Дуже часто обдумували як це робити, щоб менше привертати уваги до цих зустрічей»⁴⁶⁴. Ніколи не ховався тільки Іван Маргітич, який полюбляв у своє оправдання говорити: «Не бійтесь, мене не видять, мене Бог сокотить». За більш ніж тридцятирічний період душпастирської роботи в підпіллі його тільки один раз засікли органи безпеки, що дало право окремим історикам назвати Івана Маргітича невловимим.

Іван Маргітич ніколи не втрачав надії, завжди вірив, що настануть кращі часи. Він був одним із найбільших оптимістів серед закарпатських дисидентів. У тодішньому Радянському Союзі ситуація докорінно почала змінюватися лише в другій половині 80-х років, у часи так званої «горбачовської перебудови». Уперше заговорили про можливу легалізацію Греко-Католицької Церкви, хоча тодішній радянський режим не бажав йти на радикальні зміни. Незважаючи на нові віяння, КДБ продовжувало виконувати роль головного гальма на цьому шляху. Попри всі перепони органів державної безпеки Іван Маргітич став членом першої делегації УГКЦ, яка відвідала в 1987 році Москву та взяла участь у напівлегальній прес-конференції, на якій були присутні кореспонденти дев'яти країн. Завдяки Маргітичу та іншим членам української делегації світ почув правду про довгі роки поневіряння і боротьби греко-католицьких священників за свою віру.

---

⁴⁶⁴Костак І. Названа праця.

Надзвичайно важливим і пам'ятним для Івана Маргітича був день 10 вересня 1987 року, коли владика Софрон Дмитерко висвятив його на єпископа Мукачівської Греко-Католицької єпархії. У сані єпископа І. Маргітич 7 січня 1989 року першим серед греко-католицьких священників відправив угорське богослужіння в церкві в Шаланках. Врахуйте, що ця історична подія відбулася ще задовго до офіційної легалізації церкви. У червні 1990 року Іван Маргітич разом із І. Семедієм та Й. Головачем взяли участь у синоді ієрархії УКЦ в Римі, під час роботи якого відбулася зустріч з Папою Іоаном Павлом II. Святіший отець спеціальною буллою в січні 1991 року призначив І. Маргітичу титулярну єпископську столицю Скопеленську в Емімонті та іменував його єпископом-помічником Мукачівсько-Ужгородського єпископа Івана Семедія⁴⁶⁵.

Владика радо зустрів проголошення України незалежною державою. Про те, що це колись відбудеться, він вірив завжди. Вірив тоді, коли в березні 39-го просив зброю для захисту Карпатської України, терпів тортури в угорській катівні Ковнер, обрав важкий хрест священника Греко-Католицької Церкви проти якої комуністична система оголосила жорстоку війну. Але він не опустив руки, вистояв. Він ніколи не скаржився, що обрав цей тернистий шлях. З проголошенням Україною незалежності він не припинив боротьбу. Він до останнього подиху захищав рідну церкву й українську мову, ніколи не мирився з проявами сепаратизму серед окремих представників політичної та духовної еліти Закарпаття. Владика завжди був великим соборником і великим українцем. І по сьогодні актуальними залишаються його слова-настанови: «Єдність народу – це та велика сила, яку ніхто й ніщо не зможе перемогти. Тому нас стараються всіляко роздроблювати: і на різні, хоч і подібні між собою релігії, і на численні, хоч загалом дуже схожі партії тощо. Не можна вважати патріотами тих людей, які сьак-так сприяють роздробленню»⁴⁶⁶. Важко щось додати до цих настанов народного єпископа. Єдине, що спадає на думку – аналогічні розмисли митрополита Андрея Шептицького: «Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший. Як довго у національних справах більше пам'ятати будуть українці на власне

⁴⁶⁵Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семих томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах.* Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 478.

⁴⁶⁶Маргітич Іван. Християнство і культура українських Карпат. <https://1939.in.ua/generaal/khrystyanstvo-i-kultura-ukrains-kykh-karpat/>

індивідуальне добро, так довго загальна справа не буде могла успішно розвиватися»⁴⁶⁷.

У більш давні часи нашої історії роль поводитирів виконували підлітки, які супроводжували німечин, нерідко сліпих людей, частіше кобзарів. Часто-густо трапляється так, що цілому народу чи окремій його гілці, необхідна підтримка поводитирів. Вони постійно повинні супроводжувати і націлювати людей, які втрачають віру, впадають у паніку, опускають руки та не вірять у власні сили. Таким духовним поводитирем для закарпатських русинів-українців у ХІХ столітті був наш Будитель Олександр Духнович, а в 30-40-х роках ХХ століття Августин Волошин і Теодор Ромжа. Всі вони були духовними особистостями, яких любив і поважав український народ Закарпаття. До таких поводитирів у найскладніший період існування Греко-Католицької Церкви, коли йшлося про її життя і смерть, ми справедливо також зараховуємо Івана Маргітича, якого ще за життя закарпатці назвали Народним єпископом. Він навіть у кращі світи від нас відійшов так, як це личить духовному лідеру – під час Служби Божої у с. Пилипець на Міжгірщині.

Будучи людиною надзвичайно скромною, він за життя так і не був належним чином оцінений державою, за незалежність якої боровся впродовж всього свого життя. Першою державною нагородою – орденом «За мужність» – Україна його нагородила посмертно у лютому 2004 року. Незважаючи на визнання його церковних заслуг Апостольською Столицею, про що свідчить титул єпископа-синклера, Іван Маргітич скромно проживав у рідному селі Боржавському, де його всі знали і поважали. Сюди до нього навідувалися його побратими-дисиденти, відомі державні діячі, а найчастіше – прості односельчани, для яких він був незаперечним авторитетом. Він не побудував собі величного палацу, бо вважав це неприйнятним, зате

---

⁴⁶⁷Цит. за: Белей Л. Ще раз про *Sui Juris* Мукачівської Греко-Католицької Єпархії: примара чи надбання колоніального минулого. *«Ви не вмерте, єпископе Іване...»*. Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, воз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / Упорядник Володимир Піпаш. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 26. Більш детальніше див.: Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899-1914 рр. Т. I / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918-1939 рр. Т. II / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.

доклав чимало зусиль, щоб у рідному Боржавському була споруджена велика, гарна, в українському стилі церква, якій чудову поезію присвятив Карло Копинець:

«Ви не вмрете, єпископе Іване,
І не тому: що я цього не дам.
Бо ж я не Бог. І мій кінець настане,
А Вам не дасть таке зробити Храм
В Боржавському...
Хоч будуть Главосіки...
Як і були... О вірте, не тому!
Бо там душа залишиться навіки,
Яку вдихнули Ви натхненно в мур,
І він віки стояти буде й буде –
Для вічного не є в зашкодi час.
І помолитись Богу йтимуть люди,
І при добрі завжди згадають Вас.
Залишитись у просторі і часі
Не кожному на світі цім дано,
Але в селі стояти буде красень –
Святої віри й правди знамено.
Стояти буде, мов надійна зміна.
Що виросла з ласкавої руки,
І да святиться в ньому Україна!
І хай народу служить на віки!»⁴⁶⁸.

Нам пощастило, що ми бачили і мали можливість спілкуватися з цією Великою Людиною, жили в епоху єпископа Івана Маргітича. Він мав право давати поради, адже прожив довге і багатостраждальне життя. Владика радів і терпів разом із своїм народом, який упродовж віків торував шлях до свободи і незалежності. Разом з тим, ми у великому боргу перед єпископом Іваном Маргітичем. Його багатогранне і неординарне життя, служіння Богу і людям ще належним чином не вивчено і не досліджено. Прийшов час ґрунтовно висвітлити його життєвий шлях на основі численних документів, які розпорошені по різних архівах. Варто зібрати до купи і видати окремим виданням ті численні його статті, доповіді на різноманітних

⁴⁶⁸ Копинець Карло. Боржавське диво. «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, возз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / Упорядник Володимир Піпаш. Ужгород: Видавництво Олександрі Гаркуші, 2017. С. 88.

наукових і релігійних форумах, адже вони не втратили актуальності і по цей день. Можливо, сьогодні, коли Україна переживає не найкращі часи у своїй історії, нам варто вкотре перечитати його думки, вивчити їх, збагнути весь глибинний смисл його ідей. Вважаю, що до цієї благородної роботи мають долучитися як історики Ужгородського національного університету, так і дослідники-теологи. Чим більше ми дізнаємося про такі визначні постаті нашої епохи, тим кращу і демократичнішу збудуємо Українську державу, яку єпископ Іван Маргітич так любив, і за яку віддав найкращі роки свого праведного життя.

РОЗДІЛ 16. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЯК ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА ІНСТИТУЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Адекватно представити суспільне місце і державотворчу роль греко-католицизму в незалежній Україні на початку третього тисячоліття неможливо без ретельного аналізу глибинних трансформаційних процесів у релігійній сфері держави та західного регіону останніх десятиліть. Як відомо, до 1988 р. офіційна влада СРСР – УРСР здійснювала політику примусової секуляризації населення. У 1988 – 1991 рр. ознакою релігійної політики влади була релігійна фаворизація Російської православної церкви. Щоправда, в західних областях цей процес закінчився в 1989 р., його продовженням стала короткотривала фаворизація Української автокефальної православної церкви. Політична поразка прокомуністичних сил на виборах до місцевих рад 1990 р. у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях стала початком періоду релігійної плюралізації. В загальнодержавному масштабі релігійна плюралізація суспільства проголошена в 1991 р., час проголошення незалежності. Однак різкий відхід державної влади від традиційної донедавна церковно-релігійної політики був викликаний не стільки демократизмом її заяв, скільки реальною загрозою значних соціальних заворушень на етнорелігійному ґрунті.

Важливою складовою національно-визвольного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр. став широкий суспільний рух за відновлення діяльності Української Греко-Католицької церкви, який «за своїми масштабами вийшов за рамки суто релігійного питання, набувши політичного характеру»⁴⁶⁹. УГКЦ виявила виняткову життєздатність, а її духовенство і вірні – незламну віру у відновлення батьківської Церкви. Запорукою відродження Церкви було існування діючої підпільної організації. Згідно з даними Глави УГКЦ в Римі кардинала Мирослава Любачівського наприкінці 1980-х рр. її підпілля нараховувало десять ієрархів, близько тисячі священників, тисячу двісті ченців і черниць та 4,5 млн. віруючих⁴⁷⁰. Інші дані містять звіти офіційних органів влади: 1988 р. у Львівській, Тернопільській, Івано-

⁴⁶⁹ Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української Греко-Католицької Церкви (1987–1991). *Людина і політика*. 1999. № 3. С. 23.

⁴⁷⁰ Там само. С. 24.

Франківській та Закарпатській областях було 260 священників, 385 ченців і черниць та лише 100 тис. віруючих греко-католиків⁴⁷¹.

Рух за легалізацію УГКЦ особливого розмах набув з початком реформ Михайла Горбачова, який 1985 р. в умовах явної соціально-економічної кризи радянської тоталітарної системи розпочав радикальні зміни у політиці з метою її збереження. Було проголошено курс на демократизацію суспільства, гласність і плюралізм. Поворотним пунктом стала зустріч М. Горбачова з ієрархами РПЦ 29 квітня 1988 р., на якій генсек заявив про скасування дискримінаційних актів щодо релігії, повернення громадам узурпованих храмів, підготовку нового закону держави про свободу совісті. Він підкреслив, що перебудова, гласність і демократія цілком, без якихось обмежень, стосуються державно-церковних відносин⁴⁷². До такого рішення, крім всього, спонукало ще і відзначення на державному рівні 1000-ліття хрещення Русі-України. До речі, з цієї нагоди Папа Іван Павло II у липні 1988 р. у соборі св. Петра відправив Літургію українською мовою для 15 тис. присутніх греко-католиків Заходу⁴⁷³. Щоб уникнути загострення церковно-релігійної ситуації, керівники УГКЦ у Римі здійснили спроби нав'язати контакт і порозумітися з керівництвом РПЦ в СРСР. Зокрема, 6 листопада 1987 р. кардинал М. Любачівський звернувся до православних ієрархів з пропозицією про примирення. З аналогічним закликом виступив Синод єпископів УГКЦ, що проходив у Ватикані з 24 вересня до 8 жовтня 1988 р.⁴⁷⁴

Зрештою, ще у серпні 1987 р. група львівських священників вийшла з підпілля і подала колективну заяву до Москви щодо легалізації УГКЦ. Цей рух, підхоплений широким загальом греко-католиків очолив єпископ з м. Івано-Франківська Павло Василик⁴⁷⁵. Того ж таки 1987 р., посилаючись на декларовану Конституцією СРСР свободу совісті, два єпископи і 23 священники оприлюднили заяву-звернення до Папи Івана Павла II про вихід із підпілля і прохання сприяти «всіма можливими способами справі легалізації Української Католицької Церкви в СРСР»⁴⁷⁶. У жовтні 1988 р. делегація Івано-Франківської

⁴⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 3143, арк. 41; спр. 3330, арк. 9-20, 27.

⁴⁷² *Правда*. 1988. 30 апреля.

⁴⁷³ Слово Святішого Отця Івана Павла II до України. Львів, 2001. С. 86-92.

⁴⁷⁴ *Поступ*. 2000. 13 травня.

⁴⁷⁵ *Бюлетень релігійної інформації*. 1997. № 13-14; Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ*. 1999. 11 вересня.

⁴⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 330, арк. 9-20.

єпархії підпільної УГКЦ прибула до м. Москви і вела переговори у Раді в справах релігії при Раді Міністрів СРСР щодо легалізації Церкви. Але вони закінчилися безрезультатно, оскільки влада тоді розцінювала подібні заяви і факти виходу парафій із підпілля проявами релігійного екстремізму. Більше того, за вказівкою Москви, партійні органи України намагалися нейтралізувати активність вірних підпільної Церкви. Засоби масової інформації посилили пропагандистську кампанію, щоб дискредитувати УГКЦ, терміново видруковано праці антиунійного змісту⁴⁷⁷.

Суспільно-релігійний рух на західноукраїнських землях вливався у могутній потік загальноукраїнського національного відродження кінця 1980-х рр. Прагнення радянської влади до демократичного іміджу у світовому співтоваристві звужувало її можливості у боротьбі з ним. Москва була змушена у 1987 р. звільнити близько 300 українських політв'язнів з 350-ти, які користуючись формальними засадами гласності рішуче включалися у подальшу боротьбу з тоталітарною системою. Провідники Української Гельсінської групи, Ініціативного комітету за звільнення в'язнів сумління Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь, С. Хмара активно підтримали легалізацію УГКЦ. Наприкінці 1987 р. недавній політв'язень Іван Гель заснував Комітет захисту УГКЦ, до складу якого ввійшли й діячі церкви. З метою активізації суспільно-політичного руху за відродження Церкви він налагодив видання часопису «Християнський голос»⁴⁷⁸.

Каталізатором легалізації підпільної Церкви стали перешкоди владних структур у відзначенні віруючими тисячолітнього ювілею хрещення в 1988 р. Власне тоді греко-католикам вдалося провести несанкціоновані владою масові богослуження в с. Грушеві Львівської області і с. Зарваниці Тернопільської області. Це ще раз привернуло увагу антикомуністичної опозиції та широкої громадськості до проблеми дотримання прав віруючих на свободу віросповідання в СРСР. Відтак, хвиля нових богослужінь релігійно-політичного характеру прокотилася багатьма населеними пунктами Львівщини, Івано-Франківщини і Тернопільщини. Групи греко-католицьких ієрархів і священників неодноразово зверталися з вимогами легалізації Церкви у вищі інстанції держави і міжнародні організації. У січні

⁴⁷⁷ Ржезац Т., Цуркан В. Розшукуються... Київ, 1989. С. 20-113; Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 446.

⁴⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 3143, арк. 49.

1989 р. Івано-Франківський єпископ П. Василик знову звернувся до М. Горбачова з проханням про зустріч і переговори щодо «наболілих питань, пов'язаних із організацією нашої Церкви»⁴⁷⁹. У травні того ж року делегація єпископів і священників УГКЦ прибули до м. Москви з петицією для М. Горбачова про відновлення Церкви, а також вели переговори у Раді в справах релігії. Коли ж делегація не отримала позитивної відповіді, група греко-католиків почала у м. Москві голодування, яке тривало до кінця листопада 1989 р. Крім того, надіслано петиції до учасників Віденського і Паризького форумів держав-учасниць наради з питань безпеки і співпраці Європи. Особливої ваги набули акції на честь 1000-ліття хрещення Руси-України. Коли у м. Римі відбулася зустріч президента Горбачова з Папою Іваном Павлом II і встановилися дипломатичні відносини між СРСР і Ватиканом, стало можливим поставити питання про легалізацію УГКЦ і реєстрацію її громад на найвищому рівні. Внаслідок цих заходів Кремль погодився підготувати новий Закон про свободу совісті, який узгоджувався б із міжнародними правовими актами з проблем прав людини і релігійних свобод⁴⁸⁰.

Відродженню УГКЦ активно сприяли українські громадсько-політичні формування: Народний Рух України, Гельсінська спілка, Український Християнський демократичний фронт та ін. Перший збір Руху у вересні 1989 р., який об'єднав у своїх рядах близько 280 тис. членів, прийняв ухвалу «Про церкви в Україні». Вона декларувала свободу віросповідання, наповнювала реальним змістом закон про відділення Церкви від держави, звинувачувала РПЦ у прислужництві комуністичному режимові, вимагала легалізації УГКЦ та засуджувала Московський патріархат за перешкоди у відродженні національних церков⁴⁸¹. А втім, Другий збір Руху 1990 р., коли проблема легалізації вирішилась й розпочався процес відродження і розбудови Українських Греко-Католицької та Автокефальної Православної церков, відзначив важливу роль релігійних чинників у державному будівництві⁴⁸².

Усвідомлюючи небезпечний для системи розвиток подій в Україні, зокрема у західних областях, партійні та правоохоронні структури запобігали наростанню греко-католицького руху. Вони покладали великі надії на православну церкву, ієрархія якої відверто

⁴⁷⁹ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів: Свічадо, 1998. С. 26.

⁴⁸⁰ Історія релігії в Україні. Київ: Знання, 1999. С. 614.

⁴⁸¹ *Літературна Україна*. 1989. 19 жовтня; *Вістник Руху*. 1990. № 5. С. 20.

⁴⁸² Там само. 1990. 1 листопада.

виступала проти легалізації УГКЦ⁴⁸³. Отже, компартія, влада і РПЦ єдиним фронтом виступали проти відродження УГКЦ. Безперечно, верхівка РПЦ не бажала втратити свого впливу на західний регіон, адже в 1986 р. там було сконцентровано 1 852 з 6 747 (27%) релігійних громад РПЦ – половина із 4 418 (1988 р.) православних парафій в Україні. Повернення їх до УГКЦ могло завдати серйозного удару престижу та матеріальному становищу російського православ'я. Отож, антиунійна кампанія на державному рівні, до якої долучилися ієрархи РПЦ, тривала до кінця 1989 р. За цей час агонізуюча держава встигла передати РПЦ у Галичині близько 800 недіючих храмів, аби уникнути в майбутньому на них претензій з боку греко-католиків. Але й серед православної ієрархії не було єдності⁴⁸⁴.

У другій половині 1989 р. характерні масові виступи греко-католиків, скоординованих ієрархами на чолі з Місцєблюстителем Архієпископа Володимиром Стернюком багатолюдними релігійними акціями. Її апогей – 100-тисячна маніфестація 17 вересня у м. Львові під гаслами легалізації УГКЦ. Процес самочинного відродження греко-католицької віри переріс у захоплення батьківських храмів. Першими в регіоні перейшли у власність УГКЦ 29 жовтня Преображенський собор у м. Львові й церква Св. Трійці у м. Щирці на Львівщині. Усвідомлюючи, що процес відродження Церкви зупинити неможливо, партійно-державні чинники намагалися скерувати його під свій контроль. 21 листопада 1989 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР оприлюднила заяву, за якою дозволено реєструвати греко-католицькі громади, яким надавалися усі права, встановлені законом для релігійних об'єднань⁴⁸⁵.

Архієпископ В. Стернюк скликав 23 січня 1990 р. у м. Львові церковний собор УГКЦ за участю шести єпископів і 150 священників. Він проголосив легалізацію Церкви, визнав неканонічним Львівським псевдособором 1946 р., висловив вимоги реабілітувати репресованих представників греко-католицького духовенства, повернути Церкві її храми та визнати церковну організацію УГКЦ. Цей акт спричинив лавиноподібний процес масового переходу віруючих із православ'я та реєстрацію греко-католицьких громад. Вже у лютому 1990 р. понад 435 заяв щодо реєстрації відновлених парафій. А до кінця року

⁴⁸³ *Правда України*. 1989. 23 мая.

⁴⁸⁴ *Московский церковный вестник*. 1989. № 17. С. 3.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 32, спр. 2659, арк. 41.

відроджено 1677 греко-католицьких громад⁴⁸⁶. На початку 1989 р. легалізував душпастирську діяльність у Івано-Франківську єпископ Софрон Дмитерко, що за часи підпілля рукоположив понад 65 священиків⁴⁸⁷.

Вирішальне значення у процесі легалізації громад зіграла ініціатива демократично обраних місцевих рад, які попри невизначену політику Києва ухвалювали радикальні постанови й сміливо їх реалізовували. Зокрема, 4 травня 1990 р. Львівська обласна Рада народних депутатів прийняла постанову «По релігійні конфесії на Львівщині», в якій визначалося порядок передання храмів відновленим конфесіям, собор св. Юра – історична резиденція митрополита УГКЦ – повертався митрополії. Львівська обласна рада пропонувала Верховній Раді УРСР розглянути питання про відновлення у правах українських національних церков⁴⁸⁸. На час виходу УГКЦ із підпілля і у перший період відновлення вона мала в Україні лише три єпархії: Львівську, Івано-Франківську та Мукачівську, яка через Апостольського нунція в Україні підпорядковувалась Ватикану. Вони склали Львівську митрополію, якою керував архієпископ Володимир Стернюк, Глава УГКЦ – Верховний архієпископ і кардинал Мирослав-Іван Любачівський знаходився у Римі. 3-10 лютого 1991 р. у Ватикані зібрався останній поза Україною Синод усієї ієрархії Церкви за участю єпископів із Західної України. Він обговорив ситуацію в Україні і прийняв рішення про переїзд Глави УГКЦ до Львова⁴⁸⁹. Вже 30 березня митрополит М. Любачівський прибув до історичного центру УГКЦ в Україні й того ж дня провів архирейську Службу Божу в соборі св. Юра, а наступного дня був присутній на величній академії, де його вітали керівники області і тисячі греко-католиків⁴⁹⁰.

Приїзд до України Глави УГКЦ й утвердження його на святоюрському престолі позначив остаточну легалізацію Церкви, кінець катакомбного існування і початок нової епохи в її історії. Довголітня боротьба українського народу за відродження національної Церкви завершилася перемогою. 23 квітня того ж року Верховна Рада

⁴⁸⁶ Васьковський В. «Горячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання. *Людина і світ*. 1990. № 10. С. 31.

⁴⁸⁷ «Вірю, що усі з'єднаємося у Христі»: Інтерв'ю з Ординарієм Івано-Франківським Владикою Софроном Дмитерком ЧСВВ з нагоди його 80-літнього ювілею. *Нова зоря*. 1997. 27 травня.

⁴⁸⁸ Постанова Львівської обласної ради. *Людина і світ*. 1990. № 9. С. 13.

⁴⁸⁹ Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структурування православних і католицьких церков в Україні у 1988-1999 роках. *Київська Церква*. Київ; Львів, 1999. № 2-3. С. 54.

⁴⁹⁰ *За вільну Україну*. 1991. Червень. Спецвипуск.

УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», що регламентував одну з найважливіших проблем етнонаціонального розвитку суспільства. Нарешті відмінили всі заборони щодо релігії та церковних організацій і громадянам республіки законодавчо надавалися права на свободу совісті і віросповідання, інтереси віруючих та релігійних організацій поєднувалися з інтересами держави⁴⁹¹.

Отже, релігія набувала нового суспільного статусу, наповнювалася етнонаціональним змістом. Розпочалося докорінне переосмислення ролі й місця релігії в суспільстві і державі, повернення в побут народу обрядів, звичаїв та історичних традицій національної духовності. Низкою законодавчих актів в Україні визналися такі релігійні свята як Різдво Христове, Великдень, Трійця.

16 липня 1990 р. в умовах глибокої кризи тоталітарного режиму й розпаду СРСР, після запеклої боротьби між демократичним і комуністичним парламентськими блоками Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій проголосила «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах!»⁴⁹². Спроба кремлівської військово-партійної бюрократії шляхом державного перевороту 19-21 серпня 1991 р. врятувати комуністичну імперію закінчилася провалом і прискорила остаточний розпад СРСР. 24 серпня позачергова сесія Верховної Ради прийняла Постанову та Акт проголошення незалежності України. Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією з чинними лише власною Конституцією, законами та постановами уряду⁴⁹³.

Із проголошенням незалежності віруючі УГКЦ разом з вірними інших конфесій отримали можливість реалізації своїх прав, як релігійних, так і національно-державницьких. Однак у сфері церковних відносин незалежній українській державі від комуністичного режиму залишилися складні міжконфесійні стосунки. На шляху релігійного відродження взагалі, і відновлення й розбудови УГКЦ зокрема, з'явилося чимало перешкод. У ті дні в Україні діяли три головні, найчисельніші християнські церкви: Українська православна на чолі з митрополитом Філаретом (5031 релігійних

⁴⁹¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Ради УРСР*. 1991. № 25. С. 656–666.

⁴⁹² Зайцев О., Зайцев Ю. На шляху до незалежності. *Історія України*. Вид. 2-ге. Львів: Світ, 1998. С. 407.

⁴⁹³ *Ibid.* С. 433.

громад) підпорядкована Московському патріархатові на правах автономії, Українська Греко-Католицька (1912 громад) на чолі з патріархом і верховним архиєпископом Іваном Мирославом кардиналом Любачівським і Українська автокефальна православна на чолі з митрополитом Мстиславом (811 громад)⁴⁹⁴. Поява на арені релігійного життя українських національних церков УГКЦ і УАПЦ суттєво звужувала вплив Російської Православної церкви, тобто її екзархату УПЦ. Українізація релігійно-церковної сфери аж ніяк не влаштовувала Москву, й ієрархи РПЦ усіляко чинили перешкоди у розбудові національних церков. Крім того, не склалися відносини святоюрських ієрархів з УАПЦ, яка намагалася утвердитись на західноукраїнських землях й боролася за вплив з УГКЦ. Але у складних міжконфесійних процесах, часом через гострі міжконфесійні конфлікти УГКЦ продемонструвала дійсно рекордні темпи свого відродження і розбудови. Слід зауважити, що відродження етнонаціонального та релігійного життя в західному регіоні України відбувалось в умовах опанування владних структур національно-патріотичними силами. Зокрема, у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях виконавчі органи очолили представники Руху. На виборах до Верховної Ради України демократичний блок переміг у п'яти областях: Львівській (всі 24 кандидати від Руху), Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській⁴⁹⁵, які змушені були проводити свою політику в релігійній сфері на принципах релігійного плюралізму.

Розправа компартійної влади з Українською Греко-Католицькою церквою, ліквідація її організаційних структур, навчальних закладів, довголітня інформаційна блокада Церкви та інші репресивні заходи радянської влади, імперська діяльність московської РПЦ, породили цілу низку проблем, які постали перед ієрархами і кліром відродженої національної Церкви. Головними з них були загальні аспекти національно-духовного відродження, піднесення ролі релігії в духовному житті суспільства, утвердження місця мирян у державотворчому процесі, в консолідації етносу в умовах незалежної України. Насамперед необхідно було відновити й удосконалити організаційну структуру. Загалом УГКЦ вийшла з підпілля структурованою. Вона мала розгалужену мережу парафій, підпільних семінарій, які поповнювали ряди священництва, осередки монашого

⁴⁹⁴ Людина і світ. 1991. № 5. С. 41.

⁴⁹⁵ Зайцев О., Зайцев Ю. На шляху до незалежності... С. 406.

життя, згромаджень, а головне широкий загаль відданих мирян. На час легалізації УГКЦ мала три єпархії: Львівську, Івано-Франківську і Мукачівську, яка знаходилася у прямому підпорядкуванні Ватикану. Львівська та Івано-Франківська єпархія складала львівську митрополію УГКЦ, яку до приїзду з Риму Глави Церкви очолював архиєпископ Володимир Стернюк⁴⁹⁶.

За активною участю львівського, івано-франківського і тернопільського земляцтва розбудовувалися греко-католицькі структури на сході держави, зокрема й столиці. 1991 р. київська держадміністрація передала греко-католикам церкву св. Миколая на Аскольдовій могилі. Серед фундаторів громади були народна артистка України Ніна Бойко, професор архітектури Лариса Скорик та інші відомі науковці, політики, митці. На думку першого пароха Ігоря Онишкевича (Чин Святого Василя Великого), ця церква «має стати храмом молитви за всіх, хто віддав своє життя за волю України, жертвував себе за Церкву Христову» і тому «має перетворитися у престол християнських мучеників»⁴⁹⁷. Після прибуття в Україну Верховний архиєпископ кардинал Мирослав Іван Любачівський у травні 1992 р. скликав перший після 1946 р. Синод єпископів на українській землі. До Львова прибули 28 владик з України і діаспори, які обговорили нагальні проблеми розбудови Церкви. Як значне досягнення відзначено зростання греко-католицьких громад до 2700, відновлення діяльності 33 монастирів, п'яти духовних навчальних закладів⁴⁹⁸.

Однією з болісних проблем у процесі розбудови Церкви став брак підготовки священників високої кваліфікації. Дійсно, згідно статистичних даних за 1996 р. ситуація з наявним кліром, їх досвідом і освітою була складною. Зокрема, у Самбірсько-Дрогобицькій із 184 священників 108 були вихідцями з духовних закладів доби вже незалежної України, 65 перейшли з Руської православної церкви і лише 11 парохів, які вийшли з підпілля, здобули освіту і висвячення до 1946 р., або пройшли вишкіл у підпільних семінаріях⁴⁹⁹. Ще складніша ситуація була на цей час у Тернопільській єпархії, де із 226 священників було 160, тобто 70 %, молодих, які закінчили навчання у відроджених семінаріях. 53 парохі перейшли із православ'я і 13 вийшли з

⁴⁹⁶ Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структурування православних і католицьких церков в Україні у 1988–1999 роках. *Київська Церква*. 1999. № 2-3. С. 54.

⁴⁹⁷ Онишкевич Ігор Ілля «Ми молимося за єдність українських християн...». *Нова зоря*. 1993. Вересень. Ч. 35-36.

⁴⁹⁸ *Людина і світ*. 1992. № 11-12. С. 43.

⁴⁹⁹ Документи патріаршого собору... С. 11.

підпілля⁵⁰⁰. Розмаїття вишколу священництва, неоднорідність їх освіти і досвіду роботи негативно впливали на загальний стан Церкви.

Слід відзначити, що Консисторія митрополії спільно з ієрархами Церкви в Україні та діаспорі старались поліпшити ситуацію у цій сфері. 1994 р. у м. Львові відновили Богословську академію й набрали 127 перших її студентів. При академії функціонують п'ять інститутів⁵⁰¹. Серед них – історії Церкви, перший недержавний науковий заклад, що досліджував становище Церкви в умовах тоталітарного комуністичного режиму. В основу його діяльності покладено методика «живої історії», тобто збору усних свідчень та їх комп'ютерний аналіз. Інститут видає збірник з церковної історії «Ковчег» (Ч. 1, 1993; Ч. 2, 2000) організував цикл «Берестейських читань», готує до друку збірники документів⁵⁰². При академії також існує Інститут підвищення кваліфікації, у якому священослужителі поглиблюють релігійні знання.

1994 р. для греко-католиків відкрито Інститут вищої релігійної культури при Люблінському університеті (Польща), де 1996 р. навчалася 250 студентів – священників, монахів і монахинь, 45 з них закінчили дволітній курс і отримали дипломи⁵⁰³. Всі ці заходи безперечно змінили на краще ситуацію в кадровій проблемі за короткий час процесу розбудови Церкви. Загалом 1994 р. у восьми навчальних закладах УГКЦ здобувало освіту 1678 майбутніх священників⁵⁰⁴. Удосконалення цієї сфери діяльності продовжується. У рамках Церкви також діє шпиталь ім. Митрополита Андрея Шептицького, редакція радіо «Воскресіння», телевізійна служба ТВ «Собор», видавництво «Місіонер», «Свічадо», «Нова зоря» та ін. Потужним імпульсом для піднесення авторитету УГКЦ, її подальшої розбудови, стали урочистості з нагоди 400-ліття Берестейської Унії. Головні ювілейні заходи відбувалися у Римі, які очолив Папа Іван Павло II, за участю усіх греко-католицьких ієрархів та кардиналів, архиєпископів, єпископів Латинської Церкви. Під час відкриття 16 листопада 1995 р. Синоду єпископів УГКЦ у Апостольській Столиці оприлюднено Апостольський Лист Папи, присвячений цій

---

⁵⁰⁰ Там само. С. 15.

⁵⁰¹ *Людина і світ*. 1998. № 10. С. 27.

⁵⁰² Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

⁵⁰³ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів: Свічадо, 1998. С. 5.

⁵⁰⁴ Головащенко С. Історія християнства. Київ: Либідь, 1999. С. 300.

історичній даті⁵⁰⁵. У промові на Синоді єпископів УГКЦ, звертаючись до української ієрархії, Папа закликав: «Достойні Брати! Процес оновлення, – а Ви це добре знаєте, – буде довгим і вимагатиме терпеливості та стійкості, але з певністю принесе очікувані плоди. Ви йдете правильною дорогою. Продовжуйте вести до завершення те, що Ви почали»⁵⁰⁶.

Головні святкування Берестейського ювілею в Україні відбувалися у жовтні 1996 р. При вівтарі на площі біля Оперного театру у м. Львові кардинал Мирослав Іван Любачівський відслужив урочисту Святу Літургію. В оперному театрі на високому офіційному рівні відбулася урочиста академія, на якій оголошено вітання уряду України та почесних гостей. У них висловлювалися визнання історичних заслуг Греко-Католицької церкви перед українським народом та національно-патріотичну, державницьку спрямованість її діяльності у період становлення незалежної України, відродження й розбудови Церкви⁵⁰⁷. Тоді ж, у жовтні 1996 р., митрополит-кардинал М. Любачівський скликав Собор УГКЦ. У ньому взяли участь усі ієрархи України і діаспори, які звітували про діяльність єпархій і екзархатів. Головним гаслом Собору спочатку було: «Моральне і духовне відродження України і екуменізм»⁵⁰⁸. Від імені уряду України синод уперше привітав голова Держкомітету України в справах релігій А. Коваль⁵⁰⁹.

Патріарший Собор УГКЦ 1996 р. відзначив також поступ у відродженні й розвитку монаших Чинів, активна діяльність яких в Україні була традиційною до руїни 1940-х рр. Найчисленнішим і впливовим був Чин св. Василя Великого, який до 1939 р. складався з трьох провінцій (Галицька, Закарпатська та заокеанська Америко-Канадська), мав 49 монастирів і 650 ченців. На землях України комуністичний режим закрити і присвоїв всі монастирі (31), більшість із 350 монахів репресовані⁵¹⁰. Після легалізації УГКЦ Василянам в Україні повернули 17 монастирів, які повністю відновили свою душпастирську діяльність, і обслуговують 62 парафії, близько

---

⁵⁰⁵ *Католицький щорічник 1996*. Київ, 1996. С. 8-10; *Місіонар*. 1996. № 13. С. 8-9.

⁵⁰⁶ Там само. С. 30.

⁵⁰⁷ Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 212-213.

⁵⁰⁸ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів: Свічадо, 1998. С. XI-XII.

⁵⁰⁹ Там само. С. XXI.

⁵¹⁰ *Людина і світ*. 1998. № 10. С. 27; Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.

250 дочірніх церков та 9 місійних станиць у Східній Україні⁵¹¹. Величезне значення для Церкви мало відроджене Василянське видавництво, засноване зусиллями митрополита Андрея Шептицького у 1898 р. Завдяки західній діаспорі модернізована василянська друкарня у м. Жовкві, яка за короткий час видрукувала сотні книг релігійного змісту⁵¹².

Отже, за короткий період, вже в середині 1990-х рр. Греко-Католицька церква в цілому вирішила проблему структурування і постала перед християнським світом величною будовою з широкомасштабним релігійним життям, з напрацьованою національно-державницькою ідеологією. Вона, маючи великий вплив на мирян західного регіону України, поступово завойовувало прихильників на сході і зайняла поважне місце у суспільстві.

---

⁵¹¹ Інститут історії церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

⁵¹² Документи патріаршого собору... С. 29.

РОЗДІЛ 17. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

Відродження незалежності України викликало хвилю національного та релігійного піднесення, переосмислення ролі Церкви у формуванні національно-державницької ідеології суспільства, яке звільнилося від пут тоталітарної системи. Духовною основою державотворчого процесу є українська національна ідея, яка консолідує націю для вирішення складних проблем відродження. Саме у цій сфері в історії України протягом віків Церква відігравала визначальну роль. «Унікальність та універсальність Християнської церкви як чинника державотворчої діяльності українського народу, – наголошує архієпископ УАПЦ Ігор Ісіченко, – в період відродження держави забезпечує збереження етнонаціональної самобутності, сприяє консолідації суспільства, виступає гарантом присутності нації у світовій християнській цивілізації»⁵¹³. Розбудова суверенної держави нерозривно пов'язана з утвердженням ідеологічної єдності і національної свідомості українського народу як необхідних чинників досягнення державницьких прагнень.

Непохитну позицію УГКЦ у цій проблемі підтримав Другий Всесвітній форум українців, який відбувся в м. Києві в серпні 1997 р. за участю президента України Леоніда Кучми, делегатів української світової спільноти й представників національних Церков. У своєму виступі Л. Кучма наголошував: українському народу необхідно глибоко усвідомити національну ідею, сформувані й перейняті національно-державницькою ідеологією, щоб не звернути з обраного шляху незалежності⁵¹⁴. У документах Форуму відзначалося, що «відродження та зміцнення самостійної національної Української держави на давніх етнічних українських землях» вимагає, насамперед, «відродження національної, державницької свідомості українського народу... без цього українська самостійна держава – примара». У резолюції ще раз наголошувалося: «Загальноукраїнською національною ідеєю, що здатна об'єднати всіх громадян України,... услугувати збереженню і зміцненню української державності має стати цілеспрямоване формування громадянського суспільства в Україні»⁵¹⁵.

⁵¹³ Ісіченко Ігор, владика. Виступ на науковій конференції. *Визвольний шлях*. 1995. № 11. С. 1301.

⁵¹⁴ *Визвольний шлях*. 1997. № 10. С. 1169.

⁵¹⁵ *Визвольний шлях*. С. 1175.

З формуванням національно-державницької ідеології тісно пов'язана проблема взаємовідносин між Церквою і державою, яка має глибокі історичні коріння. У цьому плані слід відзначити позитивну роль Християнської церкви Володимира Великого у справі консолідації українського етносу і зміцнення держави Київської Русі-України. Православна церква часів козаччини й Хмельниччини брала участь у національно-визвольних рухах українського народу й розбудові держави. Але в умовах втрати державності, після 1686 р., коли Київська митрополія перейшла у підпорядкування Московського патріархату, вона стала знаряддям антиукраїнських сил й перестала бути носієм української національної ідеї. Отож, лише Греко-Католицькій церкві шляхом Берестейської унії вдалося в умовах бездержавності, експансії Західної і Східної Церков зберегти національну окремішність, втілювати у життя українську церковну політику, продовжувати боротьбу за реалізацію української національної ідеї і державності. Визначну роль вона зіграла в епоху національного відродження в Галичині в другій половині ХІХ ст., про що зазначалося в попередніх розділах праці. «В Галичині у ХІХ – на початку ХХ століть, – відзначала Любов Кияновська, – саме священники розбудили в українському народі свідомість своєї Нації, заклали такі важливі суспільні інституції, як школа, театри, наукові осередки – аналогів такого феномену немає у жодній країні Європи. На цьому загальному тлі найважливіше місце належить митрополиту Андрею Шептицькому»⁵¹⁶.

Національно-державницькі аспекти в діяльності українських Греко-Католицької і Православної (насамперед автокефальної) Церков у добу визвольних змагань 1917-1920 рр. спрямовувалися на реалізацію природного права українського народу на державність у формі УНР і ЗУНР, піднесення національної свідомості українського етносу і ролі Церкви у цих процесах. У своєму виступі у храмі св. Петра в Римі з нагоди 50-річчя Першолистопадового зриву 1918 р. у Галичині Верховний Архієпископ УГКЦ кардинал Йосиф Сліпий наголошував: «Призначення українського народу на землі є боротьба за українську державу, за християнську державу своєї нації». Згадуючи відновлення незалежної української держави – ЗУНР, він відзначав: «Це був могутній акт, яким ми нав'язали до славних попередніх часів Святослава, Володимира, Ярослава, Данила й інших і почали думати

---

⁵¹⁶ Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 1999. № 6. С. 133-134.

їх державницькими думками. Наш український народ став знову в ряди вольних народів і в сім'ї незалежних держав... Цей зрив благословила наша Церква, бо вона молилася за нього – за створення своєї держави, за її утвердження і розбудову... Ідея відновлення української держави мусить бути провідною у всіх наших думках, змаганнях, стражданнях і досягненнях. Піднесений державний стяг Соборної України нехай повіває над всіма нами на віки вічі!». Якщо в Галичині новоутворена держава в листопаді 1918 р. мала свою національну УГКЦ, то в УНР постало питання про незалежну від Москви Церкву. «Якими б успішними в майбутньому не були наші здобутки та досягнення в площині політичної боротьби, – писав С. Петлюра, – все ідею нашої державної незалежності «по руках і ногах» буде в'язати оця залежність в площині церковній, вражаючи й підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу»⁵¹⁷.

Взаємовідносини Української православної церкви з відновленою національною державою УНР цілком відповідали ситуації, тобто Церква підтримувала її всіма можливими суспільно-моральними заходами. У привітанні православного духовенства С. Петлюрі в березні 1921 р. наголошувалося, що тісне єднання Церкви і держави витікає з національно-державницької концепції УПЦ, яка спільно з народом бореться за волю України. «Тісне єднання держави і церкви, – підкреслено в привітанні, – єдина умова нашого національного та державного життя»⁵¹⁸. Слід відзначити, що тодішні ієрархи Православної церкви, і особливо міністр віросповідань УНР І. Огієнко, пізніше митрополит Іларіон, дотримувались концептуального погляду, що в умовах незалежної держави повинна бути незалежна національна церква, тобто автокефальна. Ця ідея найгрунтовніше викладена у листі Всеукраїнської православної церковної Ради до голови Директорії від 25 травня 1920 р. «Державність України матиме під собою лише тоді міцний ґрунт, коли український народ матиме свою власну, цілком незалежну національну церкву., – наголошували автори листа. – Мета цього руху завжди була і тепер є одна: утвердження автокефальної соборноправної, національної української церкви, яка разом з тим мусить бути однією з головних підвалин державності українського народу»⁵¹⁹.

⁵¹⁷ Петлюра С. Статті. Київ, 1993. С. 213.

⁵¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 159.

⁵¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1072, оп. 1, спр. 3, Арк. 12.

Отже, ієрархи УПЦ намагалися позбавитися залежності від Московського патріархату, російського церковного централізму, здійснити заходи щодо демократизації, впровадження за прикладом УГКЦ богослужінь рідною українською мовою, відродити національні обряди, звичаї, традиції, що декларував декрет УНР про автокефальність. Характерним явищем для того часу був виступ православних громад Вінниці влітку 1920 р., які просили С. Петлюру вислати до більшовицької Москви проросійських єпископів Амвросія і Пимена, оскільки вони видали наказ «за всяку ціну не допускати ніякої українізації церкви». Віруючі просили заснувати УАПЦ з тим, щоб «виховувати українську людність у національному дусі та прямувати до автокефалії української церкви»⁵²⁰. Зауважимо, що ці погляди єдності православної церкви і держави у державотворчому процесі УНР, а також Української держави гетьмана П. Скоропадського, поділяли далеко не всі ієрархи. Міністр віросповідань Гетьманського уряду О. Лотоцький, визнаючи ідеї автокефальності, наголошував на чіткому розмежуванні функцій держави і церкви у бік обмеження її втручання у світські справи. Першоієрарх УАПЦ В. Липківський вважав неможливою ідентифікацію нації з православною релігією, оскільки український народ – це поняття політичне, територіальне, державне але не віросповідне⁵²¹. Значний внесок у концепцію взаємовідносин між Церквою і державою зробив своєю глибокою працею «Релігія і церква в історії України» В. Липинський. Насамперед він відкидає цезареналізм і чітко визначає сфери діяльності Церкви (духовна) і держави (матеріальна), визначає важливу роль Церкви у боротьбі за державність, називає національною, українською ту, яка «зможе навчить своїх вірних в їх боротьбі за Українську державу виконувати вічні і загальнолюдські закони творчої громадянської моралі»⁵²². Взагалі ж концепції українського православ'я доби визвольних змагань щодо державотворення, участі Церкви у вирішенні економічної, культурної, виховної, просвітницької програм держави достатньою мірою не обґрунтовувалися і не впливали на державотворчий процес, у той час, коли УГКЦ, навіть в умовах бездержавності свою національно-державницьку доктрину не тільки опрацювала, але й творила матеріальну базу втілення у життя своїх

⁵²⁰ Рибачук М. Ф., Уткін О.І., Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія. Київ, 1995. С. 8.

⁵²¹ Там само. С. 9.

⁵²² Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ, 1995. С. 11.

ідей у вигляді національних, кооперативних, наукових, культурно-просвітницьких організацій, а головне – величній будові національної Церкви.

Розглянемо участь УГКЦ в процесі утвердження української державності. Характеризуючи значення Церкви у державотворчому процесі в Україні, слід пам'ятати, що соціально-політичні і економічні аспекти суспільного життя тісно пов'язані з релігійними. Спроба комуністичного режиму протягом 70-ти років усунути Церкву з суспільного життя, або ліквідувати взагалі, як це сталося з українськими національними Церквами, виявилася марною. Після проголошення незалежності України вплив Церкви на суспільство значно посилюється, її національно-державницька ідеологія отримала визнання, бо відповідає вимогам часу. Трансформуються церковно-державні відносини, оскільки провідні чинники держави усвідомили, що сучасні політичні, економічні та культурні процеси, як слушно зауважує київський політолог і релігієзнавець Сергій Здіорук, «не можуть бути вирішені без урахування релігійних рухів і церковних формувань... Україна не зможе ефективно організувати свою безпеку й реалізацію національних інтересів, допоки Українська Церква як Церква Національна, котра стоїть на сторожі духовності і моральності української нації, не займе належне їй місце»⁵²³.

Як уже зазначалося, релігійне життя українства народу в ХХ ст. зазнало нищівної руйнації. Першого удару після жовтневого 1917 р. більшовицького перевороту завдав декрет Леніна від 2 лютого 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи, який був засуджений Поміським собором РПЦ як початок гоніння на Церкву. VIII з'їзд більшовиків 1919 р. прийняв рішення про наступ на «релігійні забобони», а постанови партії і уряду СРСР 1929 р. розгорнули повний розгром церкви, зокрема ліквідацію УАПЦ, масові репресії духовенства. Відновлена за німецької окупації УАПЦ, як і УГКЦ – національні Церкви України ліквідувалися як колаборантські й ворожі радянському режимові. Незважаючи на лояльність тоталітарній системі, РПЦ постійно піддавалася утискам. КПРС як пануюча партія войовничого атеїзму вважала непорушним обов'язком кожного комуніста, діяча партноменклатури брати участь у боротьбі з релігією. І лише після 1985 р. у ході горбачовських реформ політичної влади, звільнення режиму від грубих спотворень і деформацій розпочалися

---

⁵²³ Здіорук С. Національна церква у контексті державотворення в Україні. *Розбудова держави*. 1994. № 1. С. 56.

позитивні зміни у церковно-державних стосунках. Найважливішими з них були відродження українських національних Церков УГКЦ і УАПЦ, які зробили вагомий внесок у здобуття Україною незалежності. Соціологічні дослідження Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України засвідчили, що напередодні історичного Всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. ідею незалежності української держави підтримували 97,4 відсотка греко-католиків, 96,9 відсотків представників УАПЦ⁵²⁴. «Слід відзначити, – писав голова Державного комітету у справах релігії В. Бондаренко, що УГКЦ з перших днів свого відродження знову стала важливим чинником суспільного розвитку. Відтак захід України як регіон розвиненої культури зіграв велику роль у відродженні і становленні молодій українській держави»⁵²⁵.

Зауважимо, що жорстоко переслідувана, після 40 років глибокого підпілля, Греко-Католицька церква продовжувала генерувати українство національно-державницькими ідеями, боролася за цивілізовані церковно-державницькі стосунки. У дискусіях Другого Ватиканського собору 1965 р. щодо «Заяви про релігійну свободу» кардинал Й. Сліпий, владика А. Роборецький та інші греко-католицькі ієрархи внесли низку пропозицій до цього документу. Він регулював стосунки між державою і Церквою, зокрема проголошував право особи на свободу релігії й обмеження втручання держави, рішуче засуджував заборону релігії, право батькам виховувати своїх дітей згідно релігійних переконань та ін.⁵²⁶.

Демократичні процеси, які розпочалися 1991 р. й продовжуються сьогодні в Україні, за висловом О. Шуби, «найбільшою мірою знайшли свій вияв у етнонаціональній та релігійно-церковній сферах. Бурхливе етнонаціональне та релігійне відродження вимагало спрямувати його у правове русло й потребувало розробки відповідних політико-правових засад»⁵²⁷. Головні зусилля держави і українського суспільства скеровувалися на подолання наслідків попередніх режимів, насамперед, стосовно релігії, Церкви та віруючих, відновлення релігійних інституцій у необхідних для церковного життя масштабах. «Прийняття Конституції України – відзначив президент Леонід Кучма у виступі на Всеукраїнському християнському форумі,

⁵²⁴ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ, 1999. С. 161.

⁵²⁵ Бондаренко В. Українська держава: співпраця на новому етапі. *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 26-27.

⁵²⁶ Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів, 1995. С. 162-163.

⁵²⁷ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ, 1999. С. 162-163.

1997 р. – закріпило високі стандарти в галузі прав людини, що стосуються свободи совісті та віросповідань. За роки незалежності держава довела своє неухильне прагнення до співпраці з Церквою, всіляко підтримує служіння, скероване на зміцнення морального здоров'я нації»⁵²⁸.

Дійсно, долаючи тяжку спадщину минулого, Україна у посттоталітарний період зробила багато для забезпечення правового статусу Церков, розвитку релігійного життя. Одним із перших прийнятих незалежно від Москви законів, був Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». У його основі лежить право людини на свободу совісті і віросповідань, право батьків виховувати своїх дітей у відповідності з власними переконаннями та ставленням до релігії. Держава взяла на себе обов'язки подолання негативних наслідків минулого, створення належних умов для функціонування Церкви. Проголошений принцип відділення Церкви від держави не відкидає їх тісної співпраці у всіх сферах суспільного життя, вимагає взаємної праці і відповідальності. Зауважимо, що у ході державного будівництва та у зв'язку з прийняттям Конституції означений закон вдосконалюється. Так, у серпні 1996 р. на засіданні Верховної Ради України розглядався законопроект про внесення змін до Закону. До цього, зокрема, спричинилися також Європейська конвенція прав людини, процес формування і структуризації самостійних релігійних організацій, унормування міжконфесійних стосунків та ін.⁵²⁹. З метою реалізації державної політики у релігійній сфері, при Кабінеті міністрів України засновано Державний комітет у справах релігії. Він співпрацює з релігійними організаціями в Україні, допомагає їм разом з місцевими органами влади вирішити складні питання міжконфесійних відносин, забезпечити функціонування церковних структур, забезпечити виконання відповідних державних законодавчих актів. Таким чином, держава зацікавлена у повноцінному відродженні релігійного життя в Україні. Вона розраховує, насамперед, на національні українські Церкви, зокрема, УГКЦ з її потужною структурою і національно-державницькою ідеологією. Адже історія свідчить, що етнонаціональне відродження і піднесення держави, політичне пробудження народу значною мірою залежить від ідеології і практики Церкви. Одним із таких позитивних прикладів стали вибори Президента України 1999 р., коли більшість

⁵²⁸ *Людина і світ*. 1997. № 5-6. С. 29.

⁵²⁹ *Людина і світ*. 1998. № 2. С. 28-30.

електорату, насамперед у західному регіоні з його високою релігійністю, підтримали кандидата – державника Леоніда Кучму.

Слід відзначити, що національно-державницька ідеологія УГКЦ підтримується українськими політичними партіями, які стали на позицію державності. Серед них партії правого, правоцентристського спрямування, а також ОУН. Всупереч деяких тверджень в українській політичній думці, що ідеологія українських націоналістів заперечує християнський вибір, не ґрунтується на християнських засадах, факти свідчать про протилежне. Ще у маніфесті від грудня 1940 р. ОУН наголошувала, що бореться «за гідність і свободу людини, за право визнавати одверто всі переконання за свободу всіх віросповідань, за повну свободу совісті»⁵³⁰. Її провід стверджував, що ідеологія українського націоналізму, боротьба за національно-політичне визволення України, побудову незалежної соборної української держави співпадає з християнською ідеологією, прагненнями УГКЦ, що Церква і релігія, на відміну від політики тоталітаризму, – абсолютно необхідні вартості нації і національної держави. До речі, ОУН виступала проти відділення церкви від держави, за впровадження релігії в навчальних закладах, визначаючи в Україні лише дві – Греко-Католицьку і Українську Православну церкви, виступає за їх об'єднання і подальше відмежування від Москви й зближення з Римом.

Державницька політика УГКЦ, УАПЦ і УПЦ Київського патріархату викликає обурення з боку Компартії України. Її провідник П. Симоненко з цього приводу у статті «Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України» в травні 1999 р. ствердив, що його партія не сприймає католицизму в будь-якій формі. «Католицький Захід, – пише він, – ворожий православному геокультурному просторові», що існуванню релігії наших предків загрожує католицизм, ще одним джерелом загрози є уніатство, тобто УГКЦ. Лідер комуністів високо оцінює Львівський псевдособор 1946 р., схвалює його рішення про ліквідацію УГКЦ і взагалі відмовляє греко-католикам у праві на існування. Компартія виступає за непорушну єдність Православних церков України і Росії, закликає до боротьби з силами, які відривають Українську церкву від Москви і вважають своїм союзником Українську Православну церкву Московського Патріархату⁵³¹.

⁵³⁰ Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 43.

⁵³¹ Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України. *Голос України*. 1999. 26 травня.

УГКЦ продовжує вважати формування національно-державницької ідеології важливим напрямом своєї суспільної роботи. У зверненні до вірних і громадськості України «Про завдання християнина в сучасному суспільстві» від 12 березня 1999 р. єпископи УГКЦ наголошували: «Нашу державу не врятують наймудріші, найсправедливіші закони чи укази, ринкові реформи чи інші засоби, якщо не буде належного числа громадян, які ті приписи та заходи будуть сумлінно сповнювати»⁵³². Цим ще раз стверджено суспільну важливість громадянського миру і громадянської відповідальності за зміцнення державності й становлення сучасної української нації. З розвитком людського суспільства соціальні проблеми постійно ускладнюються. З поглибленням різниці між багатими й бідними, містом і селом, з посиленням національних факторів виникли протиріччя, напруженість між спільнотами та суспільними верствами. Ієрархи Церкви, класики її соціальної науки задовго до К. Маркса і Ф. Енгельса на релігійних засадах створили вчення з соціальних проблем. Фундатори комуністичної ідеології К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники В. Ленін і Й. Сталін проголосили єдиний шлях вирішення проблем – поділ суспільства на ворожі класи і насильницькі революції в усьому світі.

Для розв'язання складних соціально-політичних проблем, які загострилися в епоху індустріальних революцій у Європі та на зламі ХІХ – ХХ ст., Церква проголосила інші шляхи, які викладалися Апостольським Престолом. Наприкінці ХІХ ст. у офіційно-моральному вченні Вселенської Церкви з'явилися перші соціальні енцикліки Папи Лева ХІІІ, у яких давалася відповідь на соціальні, політичні і економічні проблеми часу. У 1891 р. виникла велика соціальна Хартія Церкви «Нові речі», про яку сучасний історик Церкви о. Іван Музичка писав: «Лев ХІІІ своєю енциклікою почав сучасну проповідь Церкви щодо соціального питання. Він засудив комунізм, базуючи свої твердження на природному праві людини і на гідності людської особи, «до якої сам Бог ставиться з великою пошаною»⁵³³. Енциклік проголошувала, що лише на засадах справедливості, правди, свободи і любові можливе вирішення складних соціальних проблем. Зауважмо, що зазначена ця та ще п'ять соціальних енциклік Папи Лева ХІІІ були своєчасно перекладені і опубліковані у м. Львові серед

---

⁵³² *Людина і світ*. 1999. № 3-4. С. 33.

⁵³³ Музичка І., о. Вступне слово до збірника. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 7.

декретів Провінційного Собору 1891 р. й спричинилися ієрархам УГКЦ у їх діяльності в Галичині⁵³⁴.

У добу грандіозних воєнних і соціально-політичних катаклізмів ХХ ст. Апостольський Престол неодноразово відгукувався енцикліками з соціальних проблем в складних умовах, зокрема, після Першої світової війни і більшовицької революції в Росії. Зазначмо, що папське соціальне вчення розвивалося видатними ієрархами, серед яких чільне місце належить Главі УГКЦ митрополитові Андрею Шептицькому. Серед папських енциклік цієї тематики слід відзначити Івана ХХІІІ «*Rerum in terris*», у якій даються важливі аспекти церковного вчення щодо стосунків між державами, людиною і політичною спільнотою, пріоритет прав людини і особи взагалі. Важливим документом Церкви з цієї проблеми є Конституція Другого Ватиканського Собору 1965 р. «Радість і надія», вперше звернена до всіх людей світу. «Також і в економічно-соціальному житті, – писав, пізніше опираючись на текст Конституції папа Іван Павло ІІ, – треба пошанувати й розвивати достоїнство і повноту призначення людської особи, як теж добро цільної спільноти. Людина справді є центром і ціллю всього економічно-соціального життя»⁵³⁵.

У посланні «О квестії Соціальной» (1904) А. Шептицький попереджав, що у деяких питаннях доктрина соціалістична збігається з церковною й служить оманом для народу. Водночас він критикував соціалістів, які не визнають право людини на власність, «хотіли би відібрати і замінити на спільну власність все, що було набуто чи то легальним спадком, чи працею рук, чи працею інтелектуальною, чи вкінці ощадністю». Для цього вони «підбурюють убогих проти багатих і ставляють принцип, що треба знести всяке приватне посідане, установити вспільну власність, а заряд її віддати представителям громад, або начальникам держави», й таким чином «наміряють дійти до абсолютної рівності економічної і суспільної всіх людей через знесення приватної власності». Митрополит прозорливо називає комуністичну теорію утопічною, бо вона зробила працюючу людину «невольником суспільності, котрий не має права з своєї праці який-небудь хосен відносин, єсть змушений працювати на саме лиш

---

⁵³⁴ Додаток до Чинностей і Рішень руского провінціяльного Собору в Галичині, отбувшогося во Львові в р. 1891. Львів, 1897. С. 97-199.

⁵³⁵ Музичка І., о. Вступне слово до збірника. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Соций рік». Львів, 1993. С. 7-8.

утриманне»⁵³⁶. Піддано також гострій критиці соціалістичну доктрину, яка проголошує і здійснює «владу держави над родиною» і особою, тоді як держава «повинна лише опікуватися правами одиниць».

На противагу соціалістичній митрополит А. Шептицький виклав соціальну програму Церкви, яка охоплювала всі сторони економічного порядку й базувалася на християнських засадах. Однією з головних умов вирішення соціальних проблем він визначив не заклики до боротьби між класами, котрі проголошують марксистки, а необхідність усунути «братню борбу верств суспільних» й слідувати закону Божому, який «людей єднає, адже «Люди всі суть собі братами, природно мають жити не в борбі, але в згоді і любові ... Капітал і праця не стоять в суцній і природній суперечности». Митрополит відкидає марксову економічну теорію, за якою праця є товаром. Він вважає фальшивими твердження, яке «уважає працю за товар, котрої вартість означає пропорція попиту і продажі»⁵³⁷.

Розвитку соціально-економічної думки в Україні на зламі ХІХ і ХХ ст. сприяв взаємовплив світських і християнських доктрин. «Під впливом реальних соціально-економічних процесів, – зауважив Степан Злупко, – церковна ідеологія насичувалася економічними ідеями, а світські економічні доктрини, погляди і програми більше уваги приділяли етичним, моральним, загальнолюдським цінностям у трактуванні еволюції господарських форм і її перспективи»⁵³⁸. Отже, соціальна спрямованість Церкви, практична діяльність ієрархів і священства давала позитивні наслідки. Втім, крім митрополита А.Шептицького ці проблеми піднімали у своїх працях й інші діячі УГКЦ. Зокрема, на полеміку І. Франка з А. Шептицьким відгукнувся відомий теолог і філософ Гавриїл Костельник науковою працею «Границі демократизму», у якій розглянув аспекти рівності людей соціалізації майна, громадських свобод, взаємин держави і Церкви. Він обстоював думку, що приватна і суспільна власність взаємно доповнюються й мають право на існування. Більше того, він вважав можливим втручання держави у сферу власності, її обмеження і проведення земельних реформ. «Де, отже, переважаюча частина населення є нуждарями, там суспільний порядок відступив від

⁵³⁶ Шептицький Андрей, митрополит. О Квестіі Соціальной. *Церква і суспільне питання*. Кн. I. С. 147.

⁵³⁷ Шептицький Андрей, митрополит. О Квестіі Соціальной. *Церква і суспільне питання*. Кн. I. С. 167-176.

⁵³⁸ Злупко С. Вплив Енцикліки «Нові справи» на становлення і розвиток християнсько-демократичної економічної думки в Україні. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 50.

природного призначення землі зі згляду на піддержку людського життя»⁵³⁹. Таким чином, Г. Костельник, враховував реалії часу й радикальні зміни в суспільстві після першої світової війни.

З відновленням незалежності України і відродженням Греко-Католицької церкви в нашому суспільстві склалася нова ситуація. Після довголітнього перебування українських земель на становищі напівколонії в тоталітарній радянській системі розгорнуто процес формування повнокровного українського макросоціуму на національній основі з власною соціальною структурою, інституціями й самостійного вирішення соціальних проблем народу. Однак він виявився дуже складним і болісним. Адже «довголітня московська неволя, – зазначав колишній діяч УНР І. Мазепа, – скалічила український нарід: знищила його нормальну соціальну будову, і підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства»⁵⁴⁰. Реалізація могутніх суспільних потенцій українського народу, реформи на шляху України від тоталітарного режиму до правового демократичного громадянського суспільства, до країни розвиненої ринкової економіки гальмуються рештками старих інституцій та ідей, відсутністю чітких соціальних, політичних та економічних орієнтирів. У процесі відродження новітньої української державності ще недостатньо враховується потужний вплив духовних аспектів, моральних чинників, які складають основу християнської релігії і є одним із головних напрямків діяльності Церкви. Між тим, у період економічної кризи, падіння життєвого рівня народу, зниження моральності, байдужість певної частини суспільства до національно-державницьких прагнень як ніколи потребують використання ідеологічних і релігійних чинників.

Саме тому відроджена Греко-Католицька церква живе проблемами народу, впроваджує у життя свою соціальну доктрину в нових умовах. «Церква розвинула свою власну суспільну науку, – наголошує о. Іван Шевців, – яка є нічим іншим, як тільки кодифікацією і пристосуванням до питань часу вічних принципів права і Євангелії, щоб люди знали, як поступати у всіх пунктах, де соціальне життя входить у контакт – зустрічається з мораллю. І саме тому, а не з мотивів економічних або політичних, Церква засудила всі системи, що

---

⁵³⁹ Костельник Г. Границі демократизму. Львів, 1919. С. 63-64.

⁵⁴⁰ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. Мюнхен, 1965. С. 35-56.

йдуть у контрасті з цими моральними принципами»⁵⁴¹. Слід відзначити, що нинішнє керівництво України розуміє, що чимало вагомих проблем у ході розбудови української державності неможливо вирішити без участі Церкви, яка поширює вплив на українське суспільство. Як вже зазначалося, ядром соціальної доктрини УГКЦ є прагнення до гармонії індивідуальних і суспільних інтересів, що співпадає з концепцією відновленої держави. Тож Християнська концепція соціального устрою суспільства на принципах духовної сутності людини має стати надійним дороговказом самовдосконалення людини і суспільства у ХХІ ст.

---

⁵⁴¹ Шевців Іван, о. Збірник. Статті, доповіді і промови. Сідней, 1996. С. 41.

РОЗДІЛ 18. ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОЇ СИТУАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Проблема державно-церковних відносин в Україні досліджується багатьма дослідниками. В Україні церква та держава відокремлені одна від одної. Але розвиток державно-церковних відносин в країні був непростий. Особливо важким було становище церкви в радянський період. Проблема відносин між державною владою та релігійними організаціями відноситься до актуальних тем сучасної політичної науки. Вони завжди були надзвичайно важливими, але, мабуть, ніхто не заперечуватиме, що ці питання є стократ важливішими для теперішньої України та Закарпаття безпосередньо. Українська держава та українська церква у своїй історії нерозривні. З прийняттям Україною християнства вони здійснювали взаємний вплив одне на одного: держава на церкву, а церква – на державу.

Наш народ по-своєму сприйняв християнство після його хрещення князем Володимиром у 988 р. З прийняттям християнства в Україні постала й постійна організація церковного управління, яка називалася митрополією, з центром у Києві. Сюди прибув перший митрополит, тут перебували його наступники. На той час це була церква всієї княжої держави, але найтісніше вона була пов'язана з українською землею та нашими предками, які на ній жили. Київська митрополія стала церквою виключно українського і білоруського народів, коли московська церква самовільно (без згоди Царгороду) поставила в 1448 р. свого власного митрополита і тим самим відокремилася від церкви-матері в Києві. А 10 років по тому Московський Собор формалізував цей акт сепаратизму. Цей акт самовільного проголошення автокефалії був виразно неканонічний, але його не оспорювали з огляду на політичну силу тогочасної Московської держави.

Київська митрополія залишалася безперервно церквою українського народу впродовж усіх тисячі років її існування, і тому їй і тільки їй з повною підставою належить назва Українська православна церква. Київський Собор 1621 р., скликаний у добу тяжкої боротьби православних українців з унією, підтвердив цю думку і пішов ще далі, пов'язавши початки православної церкви в Україні з благовістям апостола Андрія Первозваного. «Святий апостол Андрій, – зазначено в постанові Собору, – перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і апостол Український; на Київських горах

стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував апостол»⁵⁴². У контексті цього дослідження особливо важливо наголосити на тому, що від самого початку утворення в Україні церкви з ініціативи державної влади існував тісний союз між церквою і державою. Держава надавала допомогу Христовій церкві, а церква, зі свого боку, дбала про авторитет державної влади серед народу і про моральний вплив на владу християнських ідеалів. Літопис зберіг слова одного з митрополитів до київського князя: «Княже! Ми поставлені в руській землі від Бога стримувати вас від кровопролиття»⁵⁴³.

Впродовж семи століть православна церква в Україні жила самостійним життям, пов'язана лише формальною підпорядкованістю церкві-матері в Царгороді, від якої вона прийняла Христову віру. Синодальний період історії російської церкви, що тягнувся довгих 197 років (1721-1918) і приніс українській церкві повне поневолення, був грубо неканонічний. Фахівці в галузі церковного права не один раз ставили питання, чи ця російська церква синодальної доби була канонічною, й вирішували його негативно – канонічною вона не була⁵⁴⁴. А коли так, то не була канонічною та законною й уся діяльність цієї церкви, в тому числі всі її насилля над українською церквою.

З незалежної, високорозвиненої, тісно зближеної з народом, самобутньої Київської митрополії московські царі та їхня церква швидко зробили «не-особу». Всупереч обіцянкам про широку автономію, які були дані православної церкві в Україні під час зміни юрисдикції, Москва швидко взялася ліквідувати її самостійність і самобутність. Київську митрополію було перетворено – спочатку практично, а потім і формально – на звичайну єпархію російської православної церкви. Споконвічну в Україні практику вибору митрополита та єпископів соборами було скасовано: кандидатів на вакантні єпископські кафедри призначав Святійший Синод і затверджував цар. З 1799 р. на Київському митрополичому престолі не було жодного українця⁵⁴⁵. В підсумку московський «цезарепапізм» завершився проголошенням царя головою церкви.

---

⁵⁴² Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х т. Т. 1. 147 с.; Т. 2. 418 с. К.: Україна, 1993. С. 8.

⁵⁴³ Слобідський Серафим, протоієрей. Закон Божий: Підручник для сім'ї та школи / Видання 3-є. К.: Видавничий відділ УПЦКП, 2004. С. 368.

⁵⁴⁴ Огієнко І. Названа праця. Т. 2. С. 203, 212.

⁵⁴⁵ Воронин О. О. Автокефалія Православної Церкви. Кенсінгтон: Воскресіння, 1990. С. 26.

В Україні було заборонено друкувати церковні книжки, відмінні від тих, що видавалися в Росії. У богослужінні було наказано вживати російську вимову; цієї русифікаційної практики російська православна церква тримається в Україні (за винятком Галичини) та Білорусі до наших днів. Було заборонено проповідувати українською мовою. До проповідництва Москва й надалі продовжувала ставитися з неприхильністю, а якщо священник хотів проповідувати, він міг робити це лише чужою народів російською мовою⁵⁴⁶.

У ХІХ ст. нівеляція православної церкви в Україні пришвидшилася. Священники, яких в Україні наприкінці ХІХ ст. налічувалося близько 12 тисяч, мали служити справі русифікації. Єпархіальні єпископи укомплектовували свою адміністрацію з росіян або зі зросійщених українців, близьких їм за духом. Священниками до більш значних та важливіших церков також призначали росіян. У багатьох українських парафіях опинилися люди з Росії, які ні за мовою, ні за культурою, ні за духом не мали нічого спільного з народом, якому вони мали служити. В той саме час талановитих священників з України висилали до завойованих царськими військами неросійських народів для співучасті в їхньому «обрусінні»⁵⁴⁷. Тобто, політика «приборкання» України йшла в парі з остаточним «приборканням» української національної церкви аж до її повного занепаду.

Вчені виокремлюють такі істотні риси, властиві державно-церковним відносинам в Україні впродовж ХVІІІ – початку ХХ століть: одержавлення церкви на всіх рівнях, перетворення її на складову державного виконавчого механізму зі статусом духовного міністерства; виконання церквою низки державних та інших невластивих церкві функцій; фактична втрата церквою незалежного від державних структур становища, її вимушено апологетична щодо самодержавних акцій роль; проголошення самодержавно-великоросійського варіанту православної церкви панівною; державна політика ототожнення православ'я та російської нації; правова меншовартість інших націй та релігій тощо⁵⁴⁸.

Питання про відновлення незалежної української православної церкви стало знову актуальним у 1917 р., коли було повалено царат і в Україні спалахнуло полум'я національного руху. Домагання унезалежнення церковно-релігійного життя, українізації церкви,

⁵⁴⁶ Слобідський Серафим, протоієрей. Названа праця. С. 411-413.

⁵⁴⁷ Там само. С. 413.

⁵⁴⁸ Академічне релігієзнавство: Підручник / Під редакцією А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. С. 607.

повернення їй соборного устрою і «недопущення на єпископські кафедри великоросів» висловлювалися на єпархіальних соборах та інших форумах по всій Україні. Наприкінці 1917 р. було створено Всеукраїнську церковну раду для скликання Всеукраїнського церковного собору. Що малося на меті, ясно і недвозначно сказано у зверненні до українського народу організаційного комітету ради: «Вільний народі український! ... Ти повинен негайно зібрати свій Всеукраїнський Православний Собор духовенства та мирян і відновити на ньому давню незалежність Української Церкви, стверджену Переяславським трактатом і незаконно знищену Московщиною!»⁵⁴⁹.

Усвідомлення потреби незалежності української православної церкви було настільки поширене до часу скликання в жовтні 1921 р. першого Всеукраїнського православного церковного собору, що на цьому історичному соборі питання автокефалії навіть не дискутувалося. У прийнятих собором канонах урочисто стверджується: «Українська православна церква, яку примусово і протиканонічно московська царська влада позбавила автокефалії, яка морально і канонічно завжди залишалася автокефальною, а ухвалою Всеукраїнської Православної Церковної Ради від 5 травня 1920 року фактично відновила свою автокефалію повністю, є автокефальна, ніякому духовному урядові інших православних Церков не підлегла і сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Святого Духа. Українська православна церква, як автокефальна, є вільним членом Всесвітньої Соборної Апостольської Православної Церкви і лишається в непорушному братерському єднанні зо всіма православними церквами»⁵⁵⁰. Собор постановив визнати аморальним і антиканонічним актом примусове підбиття української церкви під зверхність Московського патріархату, що знищило дух її вільної творчості. «Це було не тільки ґрунтовне порушення канонів..., але й порушення самого духу Христової науки про любов, рівність та братерство»⁵⁵¹ – заявила Всеукраїнська православна церковна рада у зверненні до духовенства України у грудні 1921 р. Єдиним можливим шляхом для української православної церкви було повністю

⁵⁴⁹ Історія релігій в Україні: в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. Київ – Дрогобич: Коло, 2003. С. 408-409.

⁵⁵⁰ ⁵⁵⁰ Історія релігій в Україні: в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. Київ – Дрогобич: Коло, 2003. С. 136-137.

⁵⁵¹ Там само. С. 137.

незалежне, вільне від будь-якого підпорядкування життя, і на цей шлях вона стала.

Комуністичний режим швидко усвідомив, що духовно-моральна сила і національно об'єднуючий вплив незалежної української церкви на народ становлять небезпеку для його мети – створення суспільства без Бога, християнської моралі, національної свідомості. Автокефалія стала в очах влади рівнозначною з крамольними в такому суспільстві націоналізмом і сепаратизмом, «контрреволюцією» та «петлюрівщиною». На сфабрикованому в 1930 р. процесі Спілки визволення України у причетності до нібито антирадянської діяльності цієї фактично неіснуючої організації було обвинувачено всю Українську автокефальну православну церкву. До 1937 р. єпископат церкви, майже все духовенство були знищені. Не обминули «караючого меча революції» й миряни, які активно виступали за автокефальну церкву в Україні. 27 листопада 1937 р. було розстріляно митрополита Василя Липківського⁵⁵². Зі сказаного випливає, що українська церква і релігія були для комуністів чи не найбільшим ворогом, більшим ніж християнство перших століть для тодішньої влади. Антицерковну істерію на просторах СРСР викликало проголошення у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) «безбожної п'ятирічки», упродовж якої з релігією та церквою мало бути «покінчено».

Знищена під час сталінського терору, українська автокефальна православна церква знову відродилася під час Другої світової війни. Відродилася спонтанно, волею народу, який, незважаючи на два десятиліття жорстоких гонінь, не втратив віри в Бога та відданості рідній церкві. За одне лише літо 1942 р. у Східній Україні було засновано понад тисячу українських православних парафій⁵⁵³. І зростання їх кількості, напевне, тривало би, якби не дедалі більші утиски з боку окупантів. Жертвами німецького терору впало понад 100 українських православних священиків і церковнослужителів. Німці спалили на самій лише Волині щонайменше 14 сіл і 17 церков, у деяких випадках із замкнутими в них людьми⁵⁵⁴. Після повернення в Україну радянської влади в 1943-1944 рр. в ній цілковито запанувала Російська православна церква, очолена Московським патріархатом.

⁵⁵² Гудима А. М. Релігієзнавство: Підручник. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С. 194.

⁵⁵³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: Саунд Баунд Брук, 1966. С. 234-235.

⁵⁵⁴ Власовський І. 10 літ тому. *Український православний календар на 1953 рік*. Видавництво Української Православної Церкви в США. С. 98-99.

Першою жертвою більшовицько-сталінського політичного геноциду стала Українська Греко-Католицька церква. Удар насамперед падав на єпископат, без якого церква існувати не може. 11 квітня 1945 р. у Львові було заарештовано митрополита Й. Сліпого, у Станіславові (нині Івано-Франківськ) – єпископа Г. Хомишина, у Перемишлі (нині Пшемисль, Польща) – єпископа Й. Коциловського, без жодного протесту польської влади і духовенства. Всі вони були засуджені. Крім митрополита Й. Сліпого, який мучився у в'язницях і на засланні 18 років, ніхто з них не повернувся на волю. Тепер настала черга самої церкви. Під безпосереднім тиском влади у Львові 8-10 березня 1946 р. було скликано так званий «собор», на який прибули задалегідь підібрані 214 священники та 19 світських осіб. Зміст його «роботи» зводився до термінового вирішення двох основних питань: розрив зв'язків із Римом і перехід церкви під владу Московського патріарха. З погляду канонічного права як католицької, так і православної церков, названий собор, а також синод православної церкви були повністю нелегальними актами. На синоді не було жодного католицького єпископа, адже всі вони були ув'язнені. Православна церква не мала жодного права скликати синод існуючої ще Української Греко-Католицької церкви. Але для московського патріархату і радянського режиму питання легальності не мало жодного значення, оскільки в них не було жодної пошани до канонічного права⁵⁵⁵. Отже, Львівський собор 1946 р – це не лише трагічна віха в історії Греко-Католицької церкви в Україні. Однаковою мірою це й трагедія Православної церкви взагалі, оскільки саме їй в особі Московської патріархії тоталітарним режимом було відведено роль могильника іншої церкви. У 1949 р. радянський уряд зліквідував Українську Греко-Католицьку (уніатську) церкву в Карпатській Україні, анулювавши Ужгородську унію від 1646 р. Карпатську Україну, яка була до війни у складі Чехо-Словаччини, в 1945 р. було включено до СРСР. Закарпатський єпископ Теодор Ромжа помер у листопаді 1947 р. за таємничих обставин. Більшовики імітували нещасний випадок, але коли єпископ залишився живим, його отруїли у шпиталі⁵⁵⁶.

⁵⁵⁵ Ленцик В. Українська Католицька Церква в Советському Союзі. *Російщення України: Науково-популярний збірник*. К.: Видання УККА, 1992. С. 19.

⁵⁵⁶ Ленцик В. Українська Католицька Церква в Советському Союзі. *Російщення України: Науково-популярний збірник*. К.: Видання УККА, 1992. С. 194.

Отже, після насильної ліквідації Греко-Католицької церкви в 1946-1947 рр. Московська патріархія підпорядкувала собі всі її єпархії та парафії в Західній Україні. Маючи в Україні повну монополію церковної діяльності, традиційно шовіністична Російська православна церква протягом десятиліть після Другої світової війни провадила послідовну політику тотальної денаціоналізації церковного життя. Православна церква в Україні була повністю підпорядкована Москві. Єпископів на єпархії в Україні призначав Священний Синод Московської патріаршої церкви. Всі рішення щодо церковного життя приймалися в Москві. Назва «екзархат України» практично означала лише територію, на якій знаходилися єпархії, що ні в чому не відрізнялися від подібних єпархій у решті Радянського Союзу. Митрополит Київський і Галицький не був першоієрархом і духовним керівником самобутньої церкви – він був, за словами українського діаспорного письменника і громадського діяча О. Воронина, – намісником церкви-поневолювача у церкві-колонії.

Ознаки ослаблення напруги в державно-церковних і особливо державно-православних відносинах з'явилися лише наприкінці 1980-х років. Релігійні спільноти поступово почали виходити з-під партійно-державного контролю й діяти у незалежному режимі. У 1989 р. в Україні було відроджено автокефальний рух. На початку 1990 р. Всеукраїнський собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що відбувся в Києві, затвердив факт відновлення УАПЦ та ухвалив рішення про створення її патріархату. Першим патріархом було обрано митрополита Української православної церкви в США Мстислава (Скрипника). Прагнучи обмежити поширення УАПЦ і враховуючи процеси національного та релігійного відродження в Україні, керівництво Російської Православної церкви (РПЦ) реорганізувало свої структури в Україні. Український екзархат РПЦ було перейменовано в Українську православну церкву на правах автономії. Внаслідок цього виникла Українська Православна церква, залишаючись складовою частиною Московського патріархату. Частина українського духовенства на чолі з митрополитом Філаретом після проголошення незалежності України поставила питання перед керівництвом РПЦ про повну автокефалію. Не одержавши, однак, згоди, у 1992 р. вона об'єдналася з УАПЦ та утворила Українську Православну церкву (УПЦ) Київського патріархату. Проте ряд єпископів УАПЦ не підтримали нового об'єднання і після смерті глави УПЦ Київського патріархату Мстислава в 1993 р. знову проголосили

УАПЦ, головою якої було обрано патріарха Димитрія. У свою чергу, собор УПЦ Київського патріархату обрав митрополита Володимира патріархом Київським і всієї Русі-України (1993-1995 рр.). Після його смерті УПЦ Київського патріархату очолив митрополит Філарет, якого було обрано патріархом. Таким чином, нині в Україні діють три православні церкви – УПЦ Київського патріархату, УАПЦ та УПЦ Московського патріархату⁵⁵⁷.

Тож в умовах масштабних суспільнополітичних перетворень, що відбувалися в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., тоталітарна радянська політика щодо релігії і церкви зазнала краху. 23 квітня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який суттєво вплинув на релігійну ситуацію в Україні. Цим законом визначалися основні засади і принципи державно церковних відносин, права та обов'язки держави щодо віруючих і релігійних організацій, а також віруючих і релігійних організацій щодо держави.

Важливе значення мало закріплення на законодавчому рівні таких положень і принципів як відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви, рівність усіх релігій, віросповідань і релігійних організацій перед законом, рівність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії, заборона надання привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних чи інших переконань, набуття релігійними організаціями права юридичної особи, захист державою законних прав та інтересів віруючих і релігійних організацій. Кожному громадянину гарантувалося право на свободу совісті, яке включало в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будьяку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання і діяти відповідно до них. Держава не втручалася у внутрішні справи та діяльність релігійних організацій. Релігійні організації, у свою чергу, не виконували державних функцій. Зважаючи на тяжку радянську релігійну спадщину, одним із завдань закону було «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви»⁵⁵⁸.

⁵⁵⁷ Стоцький Я. В. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988-1998). Тернопіль: Астон, 1999. С. 96.

⁵⁵⁸ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. № 25. ст. 10.

Релігійним організаціям надавалося право участі у громадському житті, провадження ними суспільно значимої діяльності, використання нарівні з громадськими об'єднаннями засобів масової інформації. На громадян, які працювали у релігійних організаціях та на створених ними підприємствах, поширювалася дія законодавства про працю, оподаткування, державне соціальне страхування⁵⁵⁹. Після проголошення 24 серпня в 1991 р. незалежності України у неї з'явилися нові можливості для визначення і втілення у життя власної релігійної політики, відродження та розвитку релігійно церковного життя, розбудови цивілізованих відносин між державою і церквою. Стратегія держави на повноцінне забезпечення релігійних прав і свобод в подальшому знайшла своє відображення в Конституції України (1996 р.). Деякі положення, що містилися у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (відокремлення церкви від держави і школи від церкви, право кожного на свободу совісті і віросповідання, випадки його обмеження та ін.), були закріплені на конституційному рівні. Релігійний плюралізм в українському суспільстві визначався конституційною формулою « жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»⁵⁶⁰. У разі, коли виконання військового обов'язку суперечило релігійним переконанням громадянина, Основний Закон надавав право заміни його альтернативною (невійськовою) службою⁵⁶¹. Порядок проходження цієї служби визначався Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу»⁵⁶².

З урахуванням поліетнічності та поліконфесійності українського суспільства, держава взяла на себе конституційний обов'язок щодо сприяння розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України. З метою уникнення етнонаціональних та міжконфесійних конфліктів, забезпечення миру і злагоди в українському суспільстві, Конституцією України заборонялося «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на... розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі»⁵⁶³. Таким чином, в Україні з'явилася правова база для формування такої моделі державно

---

⁵⁵⁹ Там само.

⁵⁶⁰ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 141.

⁵⁶¹ Там само.

⁵⁶² Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 15. ст. 188.

⁵⁶³ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 141.

церковних відносин, яка передбачала надання широких релігійних свобод. Обмеження права на свободу совісті і віросповідання, відправлення релігійних культів, релігійну діяльність встановлювалися лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей⁵⁶⁴.

В подальшому було прийнято ще низку галузевих законодавчих та інших нормативноправових актів, наслідком чого стало створення правової системи, яка всебічно регламентувала відносини держави і церкви, діяльність релігійних організацій у різних сферах суспільного життя.

Таким чином, із здобуттям Україною незалежності колишня конфронтаційна модель державно церковних відносин була зруйнована і закладені основи для формування партнерських відносин між державою і церквою. Кожна з релігій отримала можливість відкрито заявити про своє існування, безперешкодно здійснювати свою культову і поза культову діяльність, розбудовувати власну інфраструктуру, вільно спілкуватися з одновірцями за кордоном. Як бачимо, українське суспільство характеризується конфесійною багатоманітністю, яка є виявом реального забезпечення закріплених у Конституції України та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» права на свободу совісті та віросповідання, а також принципу релігійного плюралізму⁵⁶⁵.

Згідно з даних Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, які були представлені у Звіті про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. релігійна диференціація в Україні виглядає наступним чином: кількість релігійних громад: 35162; монастирі – 531, ченці і черниці – 6794, місії – 368, братства – 83; священнослужителі, у т.ч. іноземці – 32619/918; духовні навчальні заклади – 204, у т.ч. вищі/середні – 136/68, в них слухачів (денна/заочно) – 7939/9947; школи, у т.ч. загальноосв. /недільні – 13211 – 16/13195; масмедіа, у т.ч. друковані/ аудіовізуні/ електронні – 530 – 341/22/167⁵⁶⁶.

---

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Там само; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. № 25. ст. 10.

⁵⁶⁶ Релігійно – інформаційна служба України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

Разом з тим, поліконфесійність українського суспільства спричиняє конкуренцію між релігіями, яка в умовах відсутності належного рівня міжконфесійної толерантності здатна спричинити напругу у суспільстві. Нині протистояння має місце у відносинах православних церков між собою, православних, з одного боку, римо та грекокатоликів, з другого, традиційних релігій з неорелігіями. В цих умовах для України актуальним є діалог, спрямований на формування у віруючих міжконфесійної толерантності, досвід зарубіжних країн, де мирно уживаються між собою представники різних релігій. Рівень міжконфесійного протистояння могло б значно знизити належне забезпечення релігійних організацій культовими спорудами. Адже нині потреба у них задовольняється приблизно на 67 відсотків. Така ситуація не знімає з порядку денного питання про повернення релігійним організаціям у власність або у користування усіх культових споруд, які ще й досі використовуються не за призначенням. При цьому не втрачають актуальності й проблеми почергового використання храмів різними релігійними організаціями та нового культового будівництва.

То ж це зберігає певний потенціал конфліктності, основою якої є майнове питання, основною причиною чого є недостатня забезпеченість релігійних організацій культовими спорудами (лише 75,5 %). Їх активне будівництво та повернення колишніх храмів, що використовувалися не за призначенням, протягом останніх десятиліть значною мірою пом'якшили цю проблему. Слід наголосити, що Україна, вступаючи до Ради Європи, взяла на себе зобов'язання щодо реституції колишнього церковного майна. Згідно з п. XI висновку Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 190 (1995), Україні було рекомендовано врегулювати «правове розв'язання питання про повернення церковної власності»⁵⁶⁷. В рекомендаціях ПАРЄ від 24 квітня 2002 р. № 1556 (2002) Україні було нагадано про необхідність «гарантувати релігійним інституціям, власність яких було націоналізовано в минулому, реституцію цієї власності в належні строки або, якщо це неможливо, справедливу компенсацію»⁵⁶⁸.

Слід також відзначити, що в Україні в цьому напрямі вже зроблено чимало: до 2008 р. церкви було повернуто у власність або

---

⁵⁶⁷ Висновок ПАРЄ № 190 (1995) щодо вступу України до Ради Європи. Страсбург. 1995. 25 вересня. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*: збірник наукових матеріалів. К., 2007. С. 65.

⁵⁶⁸ Релігія та зміни в у Центральній та Східній Європі: Рекомендація ПАРЄ № 1556 (2002). *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*: збірник наукових матеріалів. К., 2007. С. 65.

передано в користування біля 3,6 тис. культових будівель та понад 12 тис. предметів церковного вжитку⁵⁶⁹. Церква залишається єдиним суб'єктом, по відношенню до якої застосовується реституція. Прийнято чимало нормативно-правових актів, що покликані завершити реституцію церковного майна. Розроблено проект Закону України «Про повернення культового майна релігійним організаціям»⁵⁷⁰.

Покажемо у цьому відношенні є досвід країн Центрально-Східної Європи, в яких цю проблему на державному рівні в основному вирішили. На відміну від пострадянських країн держави Центрально-Східної Європи чітко визначили коло об'єктів та способи їх повернення церкві. Кожна із країн постсоціалістичного простору виробила власну стратегію реституції церковного майна, що є зрозумілим в силу різних релігійних традицій та різних вихідних умов. Приклад країн Центрально-Східної Європи в питаннях повернення майна релігійним організаціям показує, що цей процес є болючим як для церкви, так і для держави. Важко встановити єдині правила для випадків, які вимагають нетипових рішень. Разом з тим, досвід країн Вишеградської четвірки засвідчує, що Україні для завершення реституції церковного майна необхідно провести повну інвентаризацію культових будівель, створити єдиний реєстр об'єктів, які належить повернути церкві. Важливо передбачити джерела та процедуру фінансових компенсацій для відшкодування збитків, завданих особам у зв'язку з проведенням процедур повернення майна.

На даному етапі розвитку однією із особливостей сучасної релігійної ситуації в Україні є конфесійний регіоналізм, який полягає у різній концентрації певних релігій в окремих регіонах. Хоча усі регіони України в основному є поліконфесійними, в деяких із них виразно домінують окремі релігійні організації. Боротьба за храми в окремих населених пунктах України нерідко переростає в відкриті конфлікти, сутичками між віруючими. Якщо Українська православна церква Київського патріархату вважає цей процес цілком закономірним і кваліфікує його як «об'єднання знизу», то Українська Православна церква Московського патріархату «захоплення храмів». За безпосередньої підтримки Російської православної церкви вона

---

⁵⁶⁹ Новиченко М. Р. Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та церкви. *Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації*. К.: Світ Знань, 2007. С. 69-70.

⁵⁷⁰ Про звернення культового майна релігійним організаціям: Проект Закону України. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*: збірник наукових матеріалів. К., 2007. С. 76-80.

намагається задіяти всі важелі для «захисту канонічного православ'я», недопущення відходу від неї парафій, храмів, майна.

Місцеві органи влади, посилаючись на відокремленість церкви від держави, намагаються не втручатися у цей процес. До того ж, як показало, Інтернетопитування, 74,7 відсотка респондентів заявили, що визначати конфесійну належність храму повинна парафіяльна рада разом з настоятелем та парафіянами. Важливим історичним процесом свідком, якого є Україна є надання автокефалії Українській Православній церкві. Цей процес є наслідком багатостолітньої боротьби українського народу за свою духовну незалежність, не залишилося осторонь цього процесу і Закарпаття. Закарпаття є особливою територією на якій в порозуміння проживають різні релігійні деномінації. Це історико – етнографічний регіон, де протягом століть взаємодіють представники різних народів і конфесій у смугі етнічного і політичного прикордоння з румунами, угорцями, словаками і поляками. Релігійно – церковне життя краю має свої особливості, адже тут переплітаються не лише політико – економічні інтереси, але і релігійні інтереси сусідніх країн. На території Закарпаття зареєстровано багато релігійних конфесій, напрямів, течій, серед них: 1. Українська Православна церква КП, МП; 2. Греко – Католицька церква; 3. Свідки Єгови (поділ на український, угорський, румунський округи); 4. Закарпатська реформатська церква (з'явилася у краї в XVI-XVII ст., діє автономно, центр – Берегово); 5. Римо-Католицька церква. (Поява у кінці XI ст., діє автономно, центр – Мукачево); 6. Церква Євангельських християн – баптистів; 7. Союз християн віри євангельської України (п'ятидесятники); 8. Союз євангельських християн (суботники) (Поява у 40-і роки XX ст., діє автономно); 9. Церква адвентистів сьомого дня (Поява у 1912 р.); 10. Церква християн сьомого дня (Поява на початку XX ст.); 11. Церква адвентистів – реформістів (Поява у 1914 р., центр – село Олександрівка); 12. Іудаїзм. (Автономна община, з'явилася у XVII ст.); 13. Союз вільних церков християн віри євангельської України; 14. Методистська церква (20-ті р. XX ст.); 15. Буддисти; 16. Церква Ісуса Христа останніх днів та інші.

Станом на 1 січня 2019 р. на Закарпатті 1977 релігійних організацій біля 37-и віросповідань, течій та напрямів, 1860 громад з них зареєстровано 1739 (не діючі 13), з яких 151 релігійних громад діють без реєстрації своїх статутів відповідно до частини третьої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», 7

духовних навчальних закладів, 1076 – шкіл, 1993 священнослужителів, серед яких 82 іноземці. В Закарпатті діють: 1977 релігійних організації 37-и віросповідань, течій та напрямів, з яких 151 релігійна громада діє згідно частини третьої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» – без реєстрації статуту; 61 монастир; 7 духовних навчальних закладів; 9 місіонерських товариств; 7 релігійних братств, 3 центри та 15 управлінь; при релігійних громадах функціонує 1076 недільних шкіл. Богослужбову діяльність здійснюють 1993 священнослужителі, серед яких 82 іноземці⁵⁷¹. Віруючі задовільняють свої молитовні потреби у 1602 культових спорудах та приміщеннях, пристосованих під молитовні, з яких у власності релігійних громад перебувають 1346 храмів та молитовних будинків, у користуванні – 101, ще 155 будівель пристосовано під молитовні. За період незалежності з 1991 по 2018 роки віруючими збудовано 733 культові споруди. Упродовж 1992 - 2018 років з 281 виявленого об'єкта колишньої церковної власності релігійним організаціям області повернуто 127⁵⁷².

Найбільшою за кількістю релігійних організацій залишається Українська Православна церква – 670 релігійних організацій. Другу позицію займає Мукачівська Греко-Католицька єпархія – 466 організацій. Закарпатська реформатська церква – 117, а Мукачівська дієцезія Римо-Католицької церкви – 102 релігійні організації. До складу Закарпатської єпархії Української Православної церкви Київського патріархату входять 54 релігійні громади та один монастир. Українська Автокефальна Православна церква в області об'єднує 24 релігійні громади та єпархіальне управління. Кількість зареєстрованих протестантських релігійних об'єднань за станом на 1 січня цього року складає 531 релігійну організацію. Відповідно до зареєстрованих статутів діють 14 іудейських релігійних громад, 6 інших православних релігійних громад, 2 громади язичників, по одній – буддистів, мусульман, Товариства Свідомості Крішни та Вірменської апостольської церкви.

Що ж стосується загальної релігійної диференціації краю. Найвпливовішими за авторитетом, рівнем впливу і найбільшими за конфесійним складом в області є УПЦ та УПЦ КП. УПЦ є домінуючою

---

⁵⁷¹ Релігійно – інформаційна служба України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

⁵⁷² Там само.

у всіх районах області, за виключенням Березівського району (де вона становить приблизно 17% від загальної кількості зареєстрованих в районі). За часів СРСР православна церква в Україні була під тотальний контроль комуністів. А вже після 22 січня 1946 р. коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено подання Президії Верховної Ради УРСР про утворення Закарпатської області у складі УРСР. Було прийнято постанову про введення з 25 січня 1946 року на території Закарпатської області законодавства Української Радянської Соціалістичної Республіки.

І відповідно «... в Закарпатті набували чинності Конституція СРСР 1936 року та Конституція УРСР 1937 року»⁵⁷³. І згідно із законодавством СРСР відповідно Декрету Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 29 січня 1918 р. – в Радянському Союзі церква була відокремлена від держави. Але не зважаючи на це радянське керівництво намагалося контролювати діяльність церков та втручалося в церковне життя (прямим свідченням цього є вбивство єпископа Т. Ромжі і ліквідація греко-католицької церкви.). Варто відмітити, що в особливо складних умовах була православна церква на Закарпатті в часи сталінщини 1946-1953 рр. А вже православним християнам довелося пристосуватися до існування в атеїстичному СРСР. Діяльність церкви була під тотальним контролем, адже за діяльністю релігійних організацій контроль здійснювали на Закарпатті дві структури: рада у справах Руської православної церкви; рада у справах релігійних культур⁵⁷⁴.

Католицизм представлений в області – Греко-Католицькою церквою і Римо-Католицькою церквою. Українська Греко-Католицька церква після православ'я займає друге місце за поширеністю в області. Заснована 1596 р. представлена в Закарпатті Мукачівською єпархією. У кінці XI ст. на Закарпатті з'явилася римо – католицька церква, наразі представлена в області та Мукачівською дієцезією.

Гострі конфліктні ситуації між православними та греко-католиками наразі не виникають, як це було за часи комуністичної влади, коли державотворці намагалися використати давні суперечки православних та греко – католиків, в справі ліквідації ГКЦ на західноукраїнських землях, конфлікти між ними були спровоковані

---

⁵⁷³ Макара М. П. Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946-1991). Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ у справах преси та інформації, 2003. С. 37.

⁵⁷⁴ Данилець Ю.В., Міщанин В.В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини (1946 – 1953 рр.). [Електронний ресурс] / Режим доступу: file:///C:/Users/home/Downloads/Nvuuist_2013_1_9%20(1).pdf

центральною комуністичною владою, але здебільшого вони стосувалося майна (1945-1946 рр.)⁵⁷⁵. Найчастіше конфлікти відбувалися в селах, де не було вирішено релігійні питання. «Кожний державнополітичний режим для свого утвердження на Закарпатті проводив вигідну для пануючої держави церковну політику. Для цього поряд з використанням міжетнічних суперечностей, ставка робилася і на міжконфесійні відмінності...»⁵⁷⁶.

Протестантські громади також набувають значного поширення на Закарпатті, проте їхня частка в різних районах області неоднакова. Незважаючи на те, що в радянські часи після створення в 1944 р. Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР на чолі з І. В. Полянським радянське керівництво розпорядилося встановити контроль за протестантськими громадами, а для більшого контролю й маніпулювання радянське керівництво сприяло об'єднанню протестантських конфесій, наслідком було утворення Співдружності християн баптистів на чолі з Всесоюзною Радою євангельських християн і баптистів (ВР ЄХіБ). Приєднання до цієї організації і реєстрація, давали практично єдину можливість цим громадам існувати⁵⁷⁷. Наразі в час сьогодення, всі протестантські течії вільно функціонують на теренах Закарпаття і ведуть помірний релігійний діалог з іншими релігійними громадами краю.

Також в краї поширена реформаторська церква, яка з'явилася ще в XVI – XVII ст. – одна з представлених на території України церков кальвіністського напрямку, абсолютну більшість віруючих на Закарпатті цього напрямку складають угорці, а церква діє у 8 районах⁵⁷⁸. У Берегівському, Виноградівському, Мукачівському, Ужгородському і Хустському р-нах Закарпатської обл. Входить до Співдружності реформаторських Церков Карпатського басейну. Але обласною державною адміністрацією, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування докладаються зусилля щодо повернення колишніх культових будівель греко-католицьким

---

⁵⁷⁵ Доповідні записки уповноваженого Ради у справах релігійних культів Петра Лінтура про релігійну політику на Закарпатті (1945 – 1946 рр.). [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kocvar8/subor/05_Miscanin.pdf

⁵⁷⁶ Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (XI. 1944-I.1946 рр.). *Ужгородській унії – 350 років: Матеріали міжнародних наукових конференцій* (Ужгород, квітень 1996 р.). Ужгород, 1996. С. 127.

⁵⁷⁷ Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки / І. В. Шерстюк. *Історична пам'ять*. 2012. Вип. 28. С. 86.

⁵⁷⁸ Костащук І., Синько М. Релігійна сфера Закарпатської області. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2015/02/696_024_Kostaschuk_2.pdf

релігійним громадам, релігійним громадам римо-католицької церкви, Закарпатської реформатської церкви, євангельських християн-баптистів та ін.. Релігійні організації національних меншин майже на 90 % забезпечені культовими спорудами. Їм надається допомога та сприяння у здійсненні зв'язків з одновірцями за кордоном⁵⁷⁹.

В Закарпатті спостерігається високий ступінь довіри до релігійних організацій, в області і надалі забезпечуватиметься проведення державної політики щодо релігії й церкви, дотримання прав і свобод та забезпечення громадянам права на вільне задоволення своїх потреб. Проаналізувавши міжконфесійні відносини на Закарпатті можна стверджувати про міжконфесійну злагоду між різними церквами, конфесіями та течіями, які існують на Закарпатті. На території краю є багато екуменічних церков, приміщень, де по черзі священнослужителі різних конфесій проводять богослужіння. І це не приводить до виникнення гострих суперечок та дискусій між конфесійними громадами.

---

⁵⁷⁹ Резеш Й.Й. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно – церковних відносин в Закарпатській обл. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://centerkylytr.pp.ua/2018/05/05/1649/>

ВИСНОВКИ

Отже, греко-католицизм як суспільний продукт внутрішнього розвитку українського християнства органічно синтезував східну і західну християнські традиції й досить рельєфно проявив українську національно-культурну індивідуальність у Центрально-Східній Європі. Він дав можливість західним українцям упродовж п'яти століть залишатися православними у вірі й традиціях, католиками – в любові й богоспасенними – в надії на етнодуховне визволення та соборність земель. Відродження Української церкви на національно-культурних засадах відбувалося не через реформу християнського вчення і церковний сепаратизм, як це було в Німеччині, Англії та Росії, а шляхом примирення східного і західного християнства, на основі синтезу всіх головних церковних традицій, засвоєння європейського суспільно-історичного досвіду.

У першій половині ХІХ ст. Греко-Католицька церква заініціювала і найбільше спричинилася до прискорення національної ідентичності західних українців. Завдяки духовенству, його патріотичній агітації з вітваря та просвітницькій праці, у другій половині століття було досягнуто національного «пробудження» на західноукраїнських землях. На рубежі ХІХ – ХХ ст. греко-католицьке духовенство Галичини поступилося провідною роллю у національному русі світській еліті. Однак це загалом позитивно вплинуло на церковну структуру, оскільки змусила ієрархів зайнятися зміцненням власних духовно-організаційних підвалин, що потребували очищення як від польсько-латинських так і москвофільських впливів.

Прихід станіславівського єпископа Андрея Шептицького на митрополичий престіл 1901 р. урівноважив і навіть зміцнив роль духовенства. Разом з тим, на зламі століть почала формуватися нова генерація священнослужителів – громадських діячів, яка усвідомила необхідність боротьби за національно-політичний суверенітет України, а відтак відокремлення українських земель від польських, запровадження загального виборного права, рівноправності української мови. Цілком закономірно, що священство було представлене у Галицькому сеймі та Віденському парламенті.

Завдяки особистій заангажованості митрополита Андрея Шептицького у Визвольні змагання 1914-1923 рр. Церква змогла відновити свій суспільний авторитет. У складі представницького революційного парламенту – Української національної ради

церковнослужителі-депутати стали творцями Західно-Української Народної Республіки.

У міжвоєнний період Греко-Католицька церква відновила статус незалежної морально-духовної та суспільної сили, котра була тісно пов'язана з національно-визвольним рухом – насамперед центристським УНДО. Проаналізований документальний матеріал ще раз підтверджує те, що у міжвоєнний період Греко-Католицька церква, зокрема її наукові, навчальні та видавничі структури, три тисячі парафій були центрами національно-патріотичної діяльності, ставши духовним фундаментом національно-визвольного руху в Західній Україні.

У роки Другої світової війни політика німецької окупаційної влади щодо Греко-Католицької церкви на території Галицької митрополії та частині Перемиської єпархії зумовлювалася необхідністю проведення позитивного впливу на західноукраїнське населення з метою проведення практичних заходів щодо експлуатації багатих природно-матеріальних і трудових ресурсів Карпатського краю. Діяльність церков на території України не заборонялася. Проте митрополичий ординаріат (не рахуючи окремих заяв тактичного характеру) сприйняв гітлерівську окупацію, зокрема масові розстріли українців, поляків і євреїв краю, як світову загрозу й Греко-Католицькій церкві зокрема.

Політика «радянзації» західного регіону України в 1940-і рр. спричинила нові етноконфесійні трансформації, розвал усталеного релігійно-церковного комплексу. У відповідь на рішення Львівського «собору» 1946 р. УГКЦ переходить у підпілля і в нових умовах продовжує душпастирську діяльність.

До 1988 р. офіційна влада СРСР – УРСР здійснювала політику примусової секуляризації населення. Політична поразка прокомуністичних сил на виборах до місцевих рад 1990 р. у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях стала початком періоду релігійної плюралізації. В загальнодержавному масштабі релігійна плюралізація суспільства проголошена в 1991 р., час проголошення незалежності. Однак різкий відхід державної влади від традиційної донедавна церковно-релігійної політики був викликаний не стільки демократизмом її заяв, скільки реальною загрозою значних соціальних заворушень на етнорелігійному ґрунті.

Сучасне керівництво церкви вважає, що метою екуменічного руху є створення Патріархату Української Церкви, основою якого мали б стати національні церкви – Православна та Греко-Католицька. УГКЦ,

спираючись на вивірені століттями християнські цінності та моральні засади, прагне виховати не лише багату духовно, але й національно свідому особистість шляхом формування системи ідей і вартостей, які можуть бути прийняті суспільством як засадничі умови його відродження. Велика увага приділяється відродженню традиційних вартостей української родини, яка потребує особливої уваги як церкви, так і держави. Загалом українська Греко-Католицька церква використовує всі наявні в її арсеналі засоби з метою піднесення національної гідності українців, відродження історичної пам'яті, утвердження духовної соборності та державності незалежної України.

У ХХ столітті одною із найпомітніших постатей української історії, безсумнівно, був Галицький митрополит Андрей Шептицький. Видатний релігійний діяч того часу, він відіграв неабияку роль у зростанні самосвідомості українського народу. Важко переоцінити внесок митрополита в освіту, науку, культурний поступ українців. Незважаючи на те, що його діяльність розповсюджувалась, у першу чергу, на Західній Україні, однак зробила величезний резонанс на решту українських земель.

Андрей Шептицький – видатний політичний діяч свого часу. Незважаючи на те, що виховувався у спольщеній сім'ї, він стояв на чітких українсько-національних позиціях. Однак, його ставлення до різних політичних партій, організацій було неоднозначним. Він, з одного боку, підтримав утворення дивізії «Галичина», яка знаходилася в складі німецького вермахту, а з другого боку, рішуче засудив терористичний акт членів ОУН проти польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. Неоднозначним було його ставлення до ОУН, УПА загалом. Митрополит одним із перших закликав вояків УПА припинити боротьбу проти радянських військ, адже розумів, що ця боротьба прискорить і посилить репресії проти українського народу. Неоднозначним було його ставлення до різноманітних політичних режимів (австро-угорського, польського, радянського, німецького), які в різні часи панували в Галичині. Історичні документи свідчать, що митрополит Андрей Шептицький знаходився в опозиції до всіх, жодна влада не вважала його своїм прихильником. Однак, ні один з окупаційних урядів не наважився його репресувати, адже надзвичайно популярним і авторитетним був Шептицький не тільки в Україні, але і в усьому світі.

Греко-Католицька церква в Закарпатті, особливо після призначення апостольським адміністратором Д. Няраді, продовжувала

виконувати роль захисника української державності. Між Закарпаттям і Галичиною протягом всього міжвоєнного періоду не припинялися культурні взаємовідносини. Велика заслуга в цьому, безперечно, належить митрополиту Андрею Шептицькому, якого добре знали в нашому краї; він неодноразово тут бував. Саме Шептицький одним із перших серед політичних діячів Галичини привітав утворення автономного уряду, який очолив А. Волошин. Встановилися тісні стосунки між двома визначними політичними, культурними і релігійними діячами ХХ століття.

У своїй культурно-освітній, виховній, церковній і науковій діяльності Андрей Шептицький спирався на добре обмірковану, логічно-аргументовану, струнку богословську філософську систему переконань, яку він намагався втілити в життя. Велику зацікавленість митрополита викликали також проблеми церковної і загальної історії. Він багато зробив у галузі архівознавства, музеєзнавства, особисто їх фінансуючи. Однак, необхідно відзначити, що незважаючи на всю значимість для церкви і для нього особисто культурно-освітньої, виховної, наукової, суспільно-політичної діяльності, вона все-таки не була головною. Андрей Шептицький перш за все був митрополитом, людиною релігійною, а не світською, і навіть якщо в своїх вчинках виходив за рамки суто церковних справ, то і так діяв як Князь Церкви.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

1. Базилевич М. Анатоль. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. Праці Українського Богословського Наукового Товариства. Т. XV. Торонто, 1965. 237 с.
2. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Том другий. Частина третя та четверта / Упорядник Альбіна Шацька; редактори Любомир Винар, Микола Жулинський. Нью-Йорк – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. 1120 с.
3. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упорядники Альбіна Шацька, Олеся Федорук; редактори Любомир Винар, Ігор Гирич. Нью-Йорк – Київ: Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.
4. Блаженний архімандрит Климентій (Казимир граф Шептицький). Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881-1945 рр. / Видання друге. Львів: Видавництво «Свічадо», 2018. 224 с.
5. Висоцький Роман. Пацифікація Галичини 1930 року. Документи. Том 1. Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 696 с. (Серія «Україна. Європа. 1921-1939»).
6. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. 80 с.
7. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 1. 751 с.
8. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 2. 537 с.
9. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 3. 418 с.

10. Для інформативного процесу беатифікації й канонізації Слуги Божого Андрея Шептицького Архієпископа Львівського українців Митрополита Галицького Єпископа Кам'янця-Подільського для започаткування процесу. Рим, 1958. 73 с.
11. Документи свідчать. Вид. друге, доп. / Упор. А. Гайдаш. Ужгород, 1985. 160 с.
12. Західна Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 / Збірник під редакцією М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
13. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 684 с.
14. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 712 с.
15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 644 с.
16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 680 с.
17. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 4. Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. 886 с.
18. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 1. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918-1919 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. 944 с.
19. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920-1921 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011.

- 948 с.
20. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 3. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1922-1923 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2013. 992 с.
  21. Історія Львова в документах і матеріалах / Упорядники: У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Кучинський, О. А. Кірсакова та ін. К.: Наукова думка, 1986. 426 с.
  22. Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2021. 688 с. + 16 іл. (Серія «Україна. Європа: 1921–1939»).
  23. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. 748 с.
  24. Листи Василя Стефаника до митрополита Андрея Шептицького / передмова Олега Купчинського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХХІ. Праці філологічної секції. Львів, 1990. С. 308-325.
  25. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Іларіона Свенціцького з архіву Національного музею у Львові / Упорядник Соломія Дяків. Львів: Українські технології, 2005. 108 с. + іл.
  26. Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т. 1. К.: Смолоскип, 2003. 960 с. («Архів»).
  27. Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти; Головні редактори: Ярослав Грицак, Франк Сисин; Упорядники: Ярослав Глистюк (головний упорядник), Галина Вітвіцька, Ліліана Гентош, Оксана Дмитерко, Мирослава Думич, Ксенія Кебузинська, Тарас Романюк. Київ: Дух і Літера, 2019. 696 с. (Бібліотека «України модерної», серія «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Ч. 6).
  28. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. І. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.

29. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 804 с.
30. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.
31. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1995. 752 с.
32. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша. 1944-1945. Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1980. 319 с.
33. Мартирологія українських церков. Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1987. 1209 с.
34. Мартирологія українських церков. Т. II. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1985. 841 с.
35. Митрополит Андрей Шептицький. Вибране: 365 днів з Великим митрополитом. Роздуми на щодень / Упорядники: Оксана Гайова, Володимир Кіт. Жовква: Місіонер, 2014. 568 с.
36. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.) / Упорядники Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; загальна редакція В. Сергійчук. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 480 с.
37. Митрополит Андрей Шептицький. Канадйским русинам. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1911. 49 с.
38. Митрополит Андрей Шептицький. Промова на святочному відкритті Греко-католицької Богословської Академії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 1-4. С. 1-4.
39. Митрополит Андрей Шептицький. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. Вінніпег, 1984. 138 с.
40. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). Праці Греко-Католицької Богословської Академії. Т.

- XLV-XLVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1978. 517 с.
41. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (морально-пасторальні). На тисячоліття християнської України. Т. LVI-LVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1983. 560 с.
42. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
43. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571-1096 с.
44. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899-1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.
45. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.
46. Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі і матеріали О. Сухого; заг. ред. С. Макарчука. Львів, 2001. 236 с.
47. Памятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1955). Том другий / головний редактор Ляхоцький В. Г. Київ, 2001. 478 с.
48. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 1. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 656 с.
49. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 2. / За загальною

- редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 480 с.
50. Радянські органи державної безпеки у 1939-червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упорядники: В. Даниленко, С. Кокін. К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1307 с.
  51. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.
  52. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.
  53. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 1. Торонто – Чікаго, 1973. 715 с.
  54. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 2. Торонто – Чікаго, 1976. 663 с.
  55. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 3. Торонто – Чікаго, 1983. 960 с.
  56. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1996. 496 с.
  57. Сергійчук В. Український здвиг. Прикарпаття. 1939-1955. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.
  58. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 680 с.
  59. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 640 с.
  60. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 3. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 648 с.
  61. Твори Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. Т. І. Репринтне видання. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 282 с.

62. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.
63. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). Т. 2 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 384 с.
64. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943). Т. 3 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. 384 с.
65. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944-1945). Т. 4 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. 368 с.
66. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. 605 с.
67. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 1. Книга 1 (1919-1929). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2012. 600 с.
68. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 1. Книга 2 (1919-1929). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2014. 600 с.
69. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 2. Книга 1 (1939-1945). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. 600 с.
70. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор

- професор Микола Кугутяк. Том 2. Книга 2 (1945-1946). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. 696 с.
71. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм: Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького «О квестії соціальной». *Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка* / Упоряд. Д. Павличко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 498-522.
  72. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 1. 514 с.
  73. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 2. 468 с.
  74. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 3. 576 с.
  75. Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. 292 с.
  76. Шептицький А. Послання любови. Брустури: Дискурсус, 2015. 224 с.
  77. Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? Львів: Свічадо, 1999. 48 с.
  78. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899-1914 рр. Т. I / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.
  79. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918-1939 рр. Т. II / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.
  80. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.
  81. Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман

- Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.
82. Шептицький Андрей. Письма-послання (1939-1944 рр.). Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. 457 с.
83. 150 думок Митрополита Андрея Шептицького / Упор. Тереза Ференц. Львів: Свічадо, 2015. 144 с.

Монографії, брошури, статті

84. Аввакумов Ю. Митрополит Андрій (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії. *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Число 4. Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. С. 101-114.
85. Августин Р. Економічний персоналізм митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник НЛТУ України*. Випуск 23. 4. 2013. С. 385-393.
86. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редакційна колегія: Іван Ставничий, Осип Левицький, о. Володимир Клодницький, Осип Гайський, Михайло Демянчук, Микола Климишин; редактор-упорядник: Богдан Кравців. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXVIII. (Том I). Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. 972 с.
87. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редакційна колегія: Дарія Бойчук, Осип Бойчук, Роман Хрохмалюк, Оксана Лемеха-Луцька, Михайло Логаза, Володимир Макар, Осип НОвицький, Юрій Фединський, Василь Щербій; редактор-упорядник: Микола Климишин. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXIX (Том II). Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Видання Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. 898 с.
88. Альчук М. Людиновимірність творчості Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 55-61.
89. Альчук М. Людиновимірність творчості Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р.

- Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 6-8.
90. Андрей-Роман Шептицький: «Колишні землевласники-аристократи схожі з українською меншиною». *Український журнал*. 2008. № 11. С. 10-12.
91. Андрієнко О. З історії Української церкви. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 124-137.
92. Андріїв Емілія. Організація духовної опіки УГКЦ над примусовими робітниками з Галичини на території III Райху. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 355-361.
93. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.
94. Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині вкінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.
95. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславівська (Івано-Франківська) Єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 500 с.
96. Андрухів І. О., Француз А. Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939-1959 рр. (Історико-правовий аспект. Документи і матеріали). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 448 с.
97. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): Суспільно-політичний та правовий аналіз. Рівне – Івано-Франківськ: Фірма «Талія», 2001. 335 с.
98. Андрушків А. Митрополит Андрей Шептицький і українсько-польські відносини міжвоєнного періоду. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 286-301.
99. Андрушко В., Лучків М., Волошин Л. Вчення Андрея Шептицького про божу любов і милосердя – основа оновлення

- суспільства. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 78-86.
100. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів, 1997. 232 с.
101. Апостольський лист Папи Лева XIII «Про реформу Чину св. Василя Великого Української нації в Галичині». *Записки ЧСВВ*. С. 2. Т. 11. Рим, 1982. С. 351.
102. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. 174 с.
103. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Олександр Барвінський. 1847-1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 2001. 207 с.
104. Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 231-268.
105. Бабенко Людмила. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянської західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 165-171.
106. Бабяк Августин. Подвиг Митрополита Андрея Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920-1923) і його взаємини з урядом Польщі. Тренто: Больцано, 2013. 238 с.
107. Байло Н. Музичне мистецтво в житті і діяльності Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 7-15.
108. Байса Г. Монахи Студитського уставу. *Поступ*. 2000. 22 січня.
109. Бала О. Перший український єпископ Канади Кир Никита Будка. Вінніпег, 1952. 59 с.
110. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології. *Берестейська унія (1596-1996)*. Львів, 1996. С. 204-207.
111. Бандрівський М. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX

– ХХ ст.). Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Львів, 2001. 20 с.

112. андрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Андрея Шептицького. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника*. Л., 2006. Вип.7/8. С. 459-467. Б
113. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії досліджень Успенського собору в Галичі. *Записки НТШ*. Т. ССХХV. Львів, 1993. С. 393-405.
114. Баран О. Впливи Київської і Галицької митрополій на Закарпатті. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 49-60.
115. Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1-4 (120-123). Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994.
116. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка. В 36-ті роковини з дня смерті. Видання «Українських вістей», 1952. 63 с.
117. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.
118. Баран С. Церковна унія з Римом. В 350-ліття Берестейської Унії. Мюнхен – Міттенвальд, 1946. 28 с.
119. Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А.Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91-97.
120. Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930-1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285-295.
121. Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(40). Ужгород: «Говерла», 2019. С. 10-16.
122. Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців*. Історія. Збірник наукових статей. НАН України,

- ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145- 157.
123. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.
124. Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-20.
125. Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-18.
126. Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму*. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26-27 червня 2015 р. / Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16-27.
127. Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А.Шептицького до «Пасторського послання еспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGINSS 2016), 28-29 липня 2016 року, м. Київ*. Київ, КНЛУ, 2016. С. 22-24.
128. Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А.Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 квітня 2018 року)*. Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355-359.
129. Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕΙΚΩΝ, 2017. С. 27-34.

130. Басараб В. Революційні процеси 1917-1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130-140.
131. Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129-140.
132. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.
133. Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.
134. Б
атіг М. Болюча рана минувшини: (Доля пам'ятника Андрееві Шептицькому тісно пов'язана з долею самого Національного музею у м. Львові. *Молода Галичина*. 1998. 22 серп.
135. Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків: Фоліо, 2018. 120 с. + іл. (Знамениті українці).
136. Беген О. Релігійний реформатор. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 15.
137. Беген Олег. Українська Греко-Католицька Церква і молодіжний католицький рух у Галичині в міжвоєнний період. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 515-520.
138. Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 41-43.
139. Безпалько У. Греко-Католицька Церква в східній Галичині на початку ХХ ст.: особливості духовно-культурної ідентичності крізь призму унійної діяльності Л. Федорова. *Українське релігієзнавство*. № 73. Україна і Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник / За редакцією Л. Филипович і П. Яроцького. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2015. С. 129-136.

140. Безпалько У. Деякі аспекти унійної діяльності митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2013. Випуск 1. Ч. 1. С. 104-109.
141. Безпалько У. І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901-1917 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 20 с.
142. Безпалько У. Листування митрополита Андрея (Шептицького) та єпископа Житомирського Антонія (Храповицького): пошуки діалогу. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Кн. 1. Львів: Логос, 2011. С. 461-469.
143. Безпалько У. Митрополит Андрей Шептицький та російські греко-католики: тенденції і особливості взаємин на прикладі співпраці з Іваном Дейбнером (1902-1907 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2011. Випуск 2. С. 137-142.
144. Безпалько У. Особливості співпраці А. Шептицького та Л. Федорова у поширенні католицизму східного обряду в Росії початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2010. Випуск 1. С. 173-181.
145. Безпалько У. Східні церкви у богословській спадщині Лева XIII. *Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.)*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 21-22 квітня 2016. Тернопіль. Україна / За загальною редакцією Е. Бистрицької, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль – Київ, 2016. С. 195-200.
146. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті Східної політики Ватикану (1901-1917 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 66. Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2013. С. 228-238.
147. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького: теоретично-методологічні аспекти. *Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та*

- суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Андрея Шептицького та 70-ліття ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24-25 квітня 2014. Тернопіль. Україна / За загальною редакцією Е. Бистрицької, І. Зуляка, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль – Київ, 2015. С. 24-27.*
148. Безпалько У. Унійний рух в Російській імперії на початку ХХ ст. як чинник подолання стереотипних підходів до міжконфесійного діалогу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. 2018. Випуск 1. С. 72-77.*
149. Бендас Д. Священники мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. 412 с
150. Береславський М.З. З історії Української греко-католицької церкви. Львів, 1992. 80 с.
151. Берест О. Освітньо-виховна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки «Актуальні проблеми української освіти» / Відповідальний за випуск Д. Герцюк, упорядник О. Караманов. Випуск 6. Львів: Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 21-27.*
152. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964). Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 09. 00. 11. К., 2009. 40 с.
153. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
154. Бистрицька Е. Державницька позиція А. Шептицького напередодні і під час Першої світової війни. *Державник, мислитель, богослов. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті митрополита А. Шептицького (Київ, 2 листопада 2004 р.). К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 22-44.*
155. Бистрицька Е. До питання екуменізму в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Ідея національної церкви в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 17-18 жовтня 1997 р.). Тернопіль, 1997. С. 184-191.*

156. Бистрицька Е. До питання про екуменічну діяльність А. Шептицького в роки Другої світової війни. *Розстріляна і відроджена церква. Матеріали науково-практичної конференції до 55-річчя ліквідації УГКЦ радянським режимом*. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2001. С. 106-111.
157. Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні. *Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот*. Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 року, м. Київ). К., 2003. С. 106-115.
158. Бистрицька Е. Питання ліквідації греко-католицької церкви в контексті радянсько-ватиканського протистояння. *Мандрівець*. 2009. № 4. С. 26-32.
159. Бистрицька Е. Проблеми співіснування християнських конфесій в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Тези другої звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1991 р.* Тернопіль, 1992. С. 118.
160. Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45-56.
161. Бистрицька Е. Участь Греко-католицької церкви в унійних проектах Ватикану першої третини ХХ ст. *Гілея*. Науковий вісник. К.: ВІР УАН, 2011. Вип. 47 (5). С. 105-112.
162. Бистрицька Е. Участь митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ ст. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2005. Випуск 4. С. 69-74.
163. Бистрицька Е. Формування доктрини уніонізму в період понтифікату Лева XIII (1878-1903 рр.): тенденції її відображення в Росії та вплив на становище Греко-католицької церкви Галичини. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2011. Випуск 1. С. 213-218.
164. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького на території Російської імперії в контексті уніоні стичних проектів та російсько-ватиканських відносин початку ХХ ст. *Збірник наукових праць науково-дослідного інституту Українознавства*. К., 2009. Т. XXIV. С. 410-416.

165. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького в контексті уніоні стичних проектів та російсько-ватиканських відносин поч. ХХ ст. *Україна і Ватикан в контексті культури цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. Серія наукових збірників. Збірник 3 / За загальною редакцією П. Яроцького, Л. Филинович, С. Кияка. К., 2009. С. 218-223.
166. Бистрицька Елла. Питання єдності церков у російсько-ватиканських дипломатичних відносинах 1914-1917 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 452-460.
167. Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. Крем'янець, 1931. 20 с.
168. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881-1939). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 208 с.
169. Біланич І. Еволюція Української Православної церкви 1917-1942 рр. Л.: Астролябія, 2004. 392 с.
170. Білас І. Органи НКВД-НКГВ і трагедія греко-католицької церкви. *Визвольний шлях*. 1992. № 12. С. 1436-1447.
171. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Кн. 1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 686 с.
172. Білас Я. І. Боротьба Митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 22. Київ, 2002. С. 107–113.
173. Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48.
174. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 09.00.11 – Релігієзнавство. К., 2003. 20 с.
175. Білас Я. І. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького. *Українське релігієзнавство*. № 23. Київ, 2002. С. 67–75.
176. Білас Я. І. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до теорії та практики українського національно-визвольного руху

- (20 – 30 – ті роки ХХ ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки Вип. 2. Львів, 2000. С. 131–139.
177. Білас Я. І. Християнство в етнокультурні та національному відродженні українців. *Християнство і культура*. Київ – Тернопіль, 1998. С. 8-11.
178. Білий Б. Митра Перемиських владик або так звана «Корона Данила»: міфи і факти. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 245-248.
179. Благословення на життя. Син рабина домагається беатифікації Андрея Шептицького. *Мета*. Часопис Львівської архієпархії Української Греко-католицької Церкви. 2010. Ч. 9 / 68. С. 6-7.
180. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. Т. 2. Київська Вселенська Церква у діаспорі (1751-1988). Львів: Каменяр, 1999. 1335 с.
181. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1966). Львів: Каменяр, 1996. 567 с.
182. Блажейовський Дмитро. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів: Україну краще треба нам самим будувати (Збірка особистих спостережень автора). Львів: Видавництво «Каменяр», 2007. 640 с.
183. Блажен той муж ...: життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького. 29.07. 1865 – 1. 11. 1944: Фотоальбом / упорядник: сестра Дарія (Світлана) Турків; автор тексту Уляна Стеців-Тимчук. Львів: Манускрипт – Львів, 2014. 169 с.
184. Бліхар В. Онтологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Людинознавчі студії*. Збірник наукових праць ДППУ. Дрогобич: «Вимір», 2005. Випуск 12. С. 96-105.
185. Бліхар В. Гносеологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності*. Альманах. К., 2005. Випуск 16. С. 232-237.
186. Бліхар В. С. Соціально-філософська проблематика у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького. Львів: Край, 2009. 271 с.
187. Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. Львів, 2006.
188. Бліхар В. Соціально-філософський дискурс формування громадянського суспільства в Україні: науково-творчий доробок

- Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 3-20.
189. Бліхар В. Хримтиянські принципи суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мультиверсум*. Філософський альманах. Збірник наукових праць / Головний редактор В. В. Лях. Випуск 50. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 94-101.
190. Бліхар В. Християнські принципи розвитку суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 69-73.
191. Богословське наукове товариство. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 323-325.
192. Боднарук Іван. Великий чернець і народодлюбєць: у п'яти роковини смерті Митрополита Андрея Шептицького. В Прудентополі: Друкарня Видавництва ОО. Василян, 1949. 151 с.
193. Божик П. 25-ліття нашої діє цезії в Канаді. Йорктон: Печатня Голосу Спасителя, 1938. 31 с.
194. Божик П. Церков українців в Канаді: Причинки до історії українського церковного життя в Бритійській домінії Канаді, за час від 1890-1927. Вінніпег, 1927. 338 с.
195. Божко Н., Цубов Л. Благодійницька та меценатська діяльність Андрея Шептицького у царині культурно-мистецької спадщини. *Historical and Cultural*. No 1. Vol. 2. 2015. S. 25-29.
196. Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець організованого націоналізму. *Організація Українських Націоналістів. 1929-1954*. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Париж: На чужині, 1955. С. 49-68.
197. Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець. Львів, 1997. 92 с.
198. Бойко М. Владика Діонісій Нярадї. *Католицький щорічник*. Київ, 1996. С. 107-110.
199. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.
200. Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр.: від формальної лояльності до критики

- і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. К., 2016. С. 7-70.
201. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 68-119.
202. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Матеріали науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»*. К., 2012. С. 66-90.
203. Боляновський А. Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив німецької східної політики у 1941-1944 рр. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 3-14.
204. Боляновський А. Проблема колабораціонізму в умовах нацистського окупаційного режиму в Генеральній губернії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 120-142.
205. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 681 с.
206. Боруцька О. Перебування митрополита Андрея Шептицького в російському ув'язненні (вересень 1914 – березень 1917 рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*, 2004 рік. Львів, 2004. Книга 1. С. 89-101.
207. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії* / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 123-164.
208. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Іловецьке, 1998. С. 93-118.
209. Боцюрків Богдан. Греко-Католицька Церква і Радянська

- держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. xx + 268 с.
210. Боцян Йосиф. Пастирські листи Митрополита Андрея Шептицького (літературний огляд). *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 94-149.
211. Бродик З. Андрей Шептицький – «Мойсей Українського духа й культури»: огляд виставки. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 151-159.
212. Бублик Т. Т. Митрополит Андрей Шептицький та духовенство Львівської архієпархії в умовах радянської влади (1939-1941). *Збірник наукових статей за матеріалами V наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України»* (19-20 листопада 2015 р.). Полтава: «АСМІ», 2015. С. 117-126.
213. Буджак М. До першовитоків духовності. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 56-61.
214. Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 640 с.
215. Будник Олена. Митрополит Андрей Шептицький про християнське виховання дітей і молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 70-80.
216. Бура І., Паскевич О. Андрей Шептицький: сповнення блаженств. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу «Свічадо», 1994. 48 с.
217. Бурко В. Отці Василяни у Бразилії. Прудентопіль, 1984. 123 с.
218. Бусганг Юліян. Митрополит Шептицький: Ще один погляд на життя й діяльність. Львів: Друкарня Куншти, 2009. 91 с.
219. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. *Записки ЧСВВ*. Серія 2. Секція 1. Праці. Т. 52. Рим, 2006. 227 с.

220. Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. 232 с.
221. Ваврик М. Бібліографічний огляд історії Василянського чина за 1950-1970 рр. Рим, 1971. 95 с.
222. Ваврик М. По Василянських монастирях. Торонто: Видавництво й друкарня оо. Василян, 1958. 291 с.
223. Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина. XVII – XX ст. Рим, 1979. 219 с.
224. Вайда М. Уривки зі щоденника (В річницю смерті Митрополита Шептицького). *Інформаційний листок зв'язку*. 1963. Ч. 13. С. 20.
225. Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 464 с.
226. Василишин Лариса. Християнське виховання крізь призму вчення Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 6-10.
227. Васянович Г. Емпатійність як провідна цінність у духовній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 55-69.
228. Васьків А. Бібліотека і архів Митрополичого ординаріату Греко-католицької церкви після Першої світової війни. *Республіканець*. 1994. № 5-9. С. 85-88.
229. Васьків А. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 8-11.
230. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про проблеми політичної теорії та практики. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 198-204.
231. Васьків А. Перші митрополичі листи Андрея Шептицького: історична ретроспектива (До 100-ліття митрополита). *Історія*

- релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів, 2001. Книга 1. С. 121-129.
232. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про політичний радикалізм. *Історія релігій в Україні*. Матеріали X-ї Міжнародної конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Львів, 2000. Книга 1. С. 73-76.
233. Васьків А., Васьків Л. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 41-48.
234. Васьків Л. Засади сімейно-родинного виховання у спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 5-6.
235. Васьків Л., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький про цінність та гідність людського життя. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 11-14.
236. Васьків Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 155-156.
237. Вдовичин І. Відповідальний реформатор. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 14-17.
238. Вегеш М. М. Андрей Шептицький (1865–1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.2. С.59–85.
239. Вегеш М. М. Митрополит Андрей Шептицький: історіографічні аспекти. *Проблеми української історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-*

- річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик» (2 березня 1996 р.). Мукачево: Елара, 1996. С.80–88.
240. Вегеш М. М. Провідник українського національного відродження [Рец. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.]. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т, Ф-т історії та міжнародних відносин»; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.)]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 1 (40). С. 235-237.*
241. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Рецензія на монографію В. Басараба: Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Випуск 28: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відповідальний редактор С. В. Віднянський. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 398-410.*
242. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Роль митрополита Андрея Шептицького у налагодженні громадсько-культурних взаємин Закарпаття і Галичини в міжвоєнний період. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.1. С.12–14.*
243. Вегеш М. М., Остапець Ю. О., Хоменко О. В. Громадсько-політична, церковна і культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 1998. 149 с.
244. Вегеш М. М., Палінчак М. М. Митрополит Андрей Шептицький у джерелах. *Регіональні студії. 2019. № 18. Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 126-135.*
245. Вегеш М. М., Росак В. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Carpatica–Карпатика: Історія і культура Карпат: (До 10-річчя утворення НДІ Карпатознавства) / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства. Ужгород, 2002. С.239–271.*
246. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ*

- століттях. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.278–312.
247. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Sarpatica–Карпатика*: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.250–277.
248. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Філософія освіти у спадщині А.Шептицького і сучасність. *Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, 25–27 травня 1998 р.)* / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т, Академія Наук Вищої Школи України, Українська Академія Політичних Наук, Закарп. обл. держ. адміністр. Ужгород: МПП «Гражда», 1999. 191–197.
249. Вегеш М. Митрополит Шептицький і Закарпаття. *Радянська Верховина*. 1992. 13 черв.
250. Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрея Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака, Й.Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С.142–144.
251. Вегеш М. Могутня постать української історії: До 130-річчя митрополита Андрея Шептицького. *Карпатська Україна*. 1995. 1 серп.
252. Вегеш М., Басараб В. Андрей Шептицький і Закарпаття: Кілька маловідомих фактів із життя видатного митрополита [Між Богом і кесарем]. *Срібна Земля-фест*. 2003. 25 вересня – 1 жовтня.
253. Вегеш М., Басараб В. Тяжкий хрест Митрополита (До 138-річчя від дня народження А.Шептицького). *Карпатська Україна*. 2003. 24 липня.
254. Вегеш М., Задорожний В. Андрей Шептицький: просвітитель, політик, людина. *Срібна Земля*. 1993. 6 квіт.
255. Вегеш М., Концур-Карабінович Н. Українська Греко-Католицька Церква в портретах. Ужгород: Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2021. 347 с.

256. Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я. Українська Греко-Католицька Церква: минуле і сучасне. Fairmont, 2020. 380 с.
257. Вегеш М., Фенич В. Сходження на святоюрську гору: (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Карпатська Україна*. 1999. 3 серп.
258. Вегеш М., Фенич В. У храмі святого Юра (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Верховина*. 1994. 26 квіт.
259. Великий А. Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василян, 1976. 275 с.
260. Великий А. З літопису християнської України. IX-XX ст. Рим: Видавництво оо. Василян, 1977. 304 с.
261. Великий А. Світла і тіні Української історії: причинки до історії Української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василян, 1969. 219 с.
262. Великий А. Українське християнство: причинки до історії Української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василян, 1969. 223 с.
263. Великі Українці: митрополит Андрей Шептицький, патріарх Йосиф Сліпий. *Музейний провулок*. 2009. №3. С. 176-178.
264. Великочий В. С. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія). Івано-Франківськ: Кушнір Г. М., 2014. 180 с.
265. Великочий В. Сучасна українська історіографія про репресії щодо Української Греко-католицької церкви в Галичині за доби Першої світової війни. *Мандрівець*. 2011. № 3. С. 52-56.
266. Великочий В. Українська історіографія про життєдіяльність митрополита Андрея Шептицького за доби визвольних змагань 1914-1919 рр. *Схід: аналітико-інформаційний журнал*. 2008. № 5. С. 95-102.
267. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 1. Жовква: Видавництво Отців Василян «Місіонер», 1998. 524 с.
268. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 2. Жовква: Видавництво Отців Василян «Місіонер», 1998. 504 с.

269. Верига В. Дорогами Другої світової війни: Дивізія «Галичина». Торонто, 1998. 345 с.
270. Верига В. За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійними? К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 288 с.
271. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Видавництво «Світ», 1996. 448 с.
272. «Ви не вмрете, єпископе Іване...»: збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. 128 с.
273. Вивезене росіянами українське духовенство. Нива. Львів, 1916. Цвітень. Ч. 4. С. 262-264.
274. Винник Н. Постать Андрея Шептицького в оцінці сучасних істориків. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 71-73.
275. Винник Н. Постать Андрея Шептицького в оцінці сучасних українських істориків. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 40-46.
276. Винник Н., Гладка Г. Станиславівська (Івано-Франківська) Єпархія Греко-католицької церкви в сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богословя*. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 75-80.
277. Винниченко І. Україна 1920-1980-х рр.: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. 126 с.
278. Вихрущ А. В. Розумове виховання і педагогічних системсахм Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого. *Проблеми Всеукраїнської науково-практичної конференції (До 125-річчя від дня народження Йосифа Сліпого)*. Місто Тернопіль, 23 лютого 2017 р. / укладачі: В. С. Мисик, І. Ф. Янюк, Т. Г. Дідух та ін. Тернопіль: ТОКШПО, 2017. С. 140-142.
279. Вихрущ В., Антонюк Т. Право на безсмертя: (Культурно-освітня діяльність Андрея Шептицького). *Рідна школа*. 1997. № 9. С. 9-11.

280. Від рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / Під загальною редакцією Яни Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
281. Війтишин В. Душпастирська праця митрополита Андрея. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 6-12.
282. Він був великим українцем: (Патріарх Йосиф Сліпий про Митрополита Андрея Шептицького). *За вільну Україну*. 2002. 1-2 лист.
283. Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955-1939. Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1944. 222 с.
284. Вінцковський Т. С. Політичні діячі України: 1917-2004. К., 2005. С. 48-52.
285. Вовк Р., Литвяк О. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) та пошуки порозуміння з православними в контексті ідеї «візантизації» Греко-католицької церкви. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 1 (36). 2017. С. 7-14.
286. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
287. Войтович Л. В. Шептицькі. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 633-634.
288. Войтюк О. Місійні станиці студитського чернецтва на українсько-польському пограниччі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 17. 2008. С. 501-507.
289. Волинець О. Митрополит Андрей Шептицький про ідеології комунізму, фашизму та екстремального націоналізму. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1. Num. 1. S. 7-12.
290. Волинець О.О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.
291. Волинець Оксана. Екуменічні ініціативи митрополита Андрея Шептицького. *Політичні науки*. Т. 3. №. 1. 2017. С. 13-18.

292. Волік Н. Вплив Митрополита Галицького Андрея Шептицького на становлення Української Греко-Католицької Церкви в Канаді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій*. 2015. С. 117-123.
293. Волошин Л. Княжий дарунок великого мецената: Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу; Видавничий дім «Свічадо», 2001. 200 с.
294. Волошин Л. Митрополит Андрей Шептицький у творчих долях українських художників. Ч. 1. Львів: Арклас, 2016. 280 с.
295. Вороний Микола. Портрети Митрополита Андрея. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. ІV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 198-205.
296. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Видавництво «Воскресіння», 1992. 136 с.
297. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станиславова): перша половина ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 216 с.
298. Вятрович В. Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Видавництво «Мс», 2006. 144 с.
299. Гаврилів І., Стефанів В. Українська Греко-Католицька церква й Організація Українських Націоналістів: проблема взаємин (на прикладі життєвого шляху Степана Бандери). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 235-239.
300. Гаврилів М. Героїзм чеснот Слуги Божого митрополита Андрея як підстава його беатифікації. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 17-21.
301. Гаврилів М. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як підстава його беатифікації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 95-104.
302. Гавриш І. В. Релігійно-політичні процеси на теренах Станиславівської єпархії УГКЦ напередодні та під час проведення Львівського собору. *Гілея*. 2017. Випуск 120. С. 63-67.
303. Гайдукевич О. Митрополит Андрей Шептицький –

- природоохоронний діяч Галичини. *Схід*. № 1 (141). Січень-лютий 2016. С. 35-39.
304. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність Греко-католицької церкви як складова національного відродження галичан (20-30-ті роки ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 297-304.
305. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 47-51.
306. Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. Митрополит Андрей Шептицький та охорона природи Галичини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 2. С. 20-26.
307. Гайдукевич Олена. Українська Греко-Католицька церква (УГКЦ): туризм і охорона природи в Карпатах (30-ті роки ХХ ст.). *Схід*. № 4 (144). Липень-серпень 2016. С. 52-56.
308. Гайке Вольф-Дітріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-1945 роках / за заг. ред. В. Кубійовича. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 208 с.
309. Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941). *Київська церква*. 1999. № 5. С. 25-30.
310. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу. *Берестейська унія (1596-1996)*. Статті і матеріали. Львів: Логос, 1996. С. 198-204.
311. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії. *Богословія*. Рим, 1991. Т. 55. С. 144-156.
312. Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і знаряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви. *Київська Церква*. 2000. № 2. С. 14-20.
313. Гайковський М. Похорон Митрополита Андрея Шептицького у світлі нових документів. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2005. Кн. 1. С. 173-181.

314. Гайковський М. Похорон митрополита Андрея Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 10. С. 16-24.
315. Гайковський М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2000. № 1. С. 43-46.
316. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 2001. № 1-3. С. 32-48.
317. Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С.19-90.*
318. Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939-1941 та 1944-1947 рр.). Львів: Місіонер, 2007. 136 с.
319. Гайковський М., Гайова О. Велична дорога у вічність. Хроніка похорону А. Шептицького. *Збірник популярно-наукових доповідей і статей*. Філадельфія, 1994.
320. Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. 650 с.
321. Гайова О. «З Росії досі не повернуто частини вивезеного після ліквідації УГКЦ архіву». Записала Надія Пастернак. *Український тиждень*. 2011. № 14 (179). 8 квітня.
322. Гайова О. Андрей Шептицький – праведник-реформатор, якого боїться світ?! Розмовляла Марія Всяка. *Християнин і світ*. 2015.
323. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103.
324. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром. Розмовляла Оксана Мельник. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 липня.
325. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром: 150 років від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 липня (№ 136). С. 1, 6.
326. Гайова О. Сироти називали його «найкращий мій татусь». Розмовляла Оксана Климончук. *День*. 2015. 19 лютого.

327. Гайова О. Християнські засади суспільної діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 1999. № 4. С. 47-52.
328. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103.
329. Галик Володимир. Андрей Шептицький та Іван Франко: до проблеми аналізу та оцінки взаємин між митрополитом і вченим. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 12. 2015. С. 5-14.
330. Галицькі митрополити. Біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. 94 с.
331. Галицькі митрополити: біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. 94 с.
332. Гаркуша В. О. Внесок Андрея Шептицького у суспільно-політичний та культурний розвиток України. *Перспективи розвитку сучасної України*. К., 2017. С. 61-64.
333. Гах І. Епоха Митрополита: українське образотворче мистецтво першої половини ХХ ст. Львів: Манускрипт, 2017. 191 с.
334. Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листопад-грудень. № 11-12. С. 11-13.
335. Гелитович М. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні українського іконопису. *Пам'ятки України*. 2013. № 12. С. 14-23.
336. Гель І. Великий Митрополит і велика ідея. *Альманах Українського Народного Союзу 2000*. Парсипанні – Нью-Йорк: Видавництво Свобода, 2000. С. 20-27.
337. Гель І. Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея. *Молода Галичина*. 2000. 8 серп.
338. Генік Л. Виховання української молоді у Львівській Богословській Академії УГКЦ (1928-1944). *Вісник Прикарпатського університету*. Випуск VII. Педагогіка. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 157-166.
339. Генік Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Аип. 4. С. 129-136.
340. Генік Л. Ідеї Андрея Шептицького в історичних реаліях Станіславівщини та Івано-Франківщини в ХІХ-ХХ століттях. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*.

- Богосліва*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 100-116.
341. Генік Л. Основні богословські питання в екуменічній діяльності єпископа і митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 14-27.
342. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання у навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 272 с.
343. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 272 с.
344. Гентош Л. Історія вибору Романа Шептицького. *Україна модерна*. Випуск 27. С. 172-182.
345. Гентош Л. Митрополит Андрей Шептицький як засновник та меценат Національного музею у Львові: засади діяльності, пріоритети розвитку та історична спадщина. *Краєзнавство*. 2016. № 1-2. С. 212-220.
346. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923-1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 596 с.
347. Гентош Л. Постать митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. *Україна модерна* / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179-210.
348. Гентош Л. Р. Апостольська столиця і питання державно-правового статусу Східної Галичини. Автореферат дисертації ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 1997. 23 с.
349. Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською Столицею в 1919-1921 роках у контексті східної політики Римської курії. *Україна модерна*. 2000. Ч. 4-5. С. 163-186.
350. Гентош Л. Роль митрополита Андрея Шептицького в укладенні конкордату між Апостольським престолом і Польщею (1925). *Poznanskie studia Slawistyczne PSS*. Nr 10. 2016. S. 115-128.

351. Гентош Л. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до «пацифікації» 1930 о. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2015. С. 91-112.
352. Гентош Л. Ставлення римського престолу до виникнення польсько-українського збройного конфлікту в 1918 р. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 30-42.
353. Гентош Л. Україна в східній політиці Ватикану в роки Першої світової та повоєнного врегулювання (1914-1921 рр.). *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 56-64.
354. Гентош Ліліана. Ватикан та виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914-1923). Серія: монографії № 3 / Науковий редактор Ігор Гирич. Львів: Критика, 2006. 456 с.
355. Герасимович І., Терлецький О. Шкільництво в Галичині в другій пол. XIX і на поч. XX ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. С. 928-931.
356. Герасимчук В. «Не убий». 1942 р. *Літературна Україна*. 2002. 4 квітня. С. 5.
357. Герман Сергій. *Via Романа*. Життя митрополита Андрея Шептицького: роман. К.: Ярославів вал, 2017. 360 с.
358. Герцюк Дмитро. «... Мав велике довіря і признання за працю від митрополита Шептицького» (Штрихи до портрета священника, педагога о. Василя Лициняка). *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 191-201.
359. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 47-62.
360. Гирич І. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів. К.: Либідь, 1994. С. 521-544.

361. Гірняк С. Лексичні особливості пастирських послань Митрополита Андрея Шептицького. *Парадигми sacrum / profanum у літературі та культурі*. 2012. Випуск 6. С. 115-121.
362. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899-1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2000. 20 с.
363. Гладка Г. Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Й. Сліпий – великі поборники єднання Української та Вселенської Церков. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 469-475.
364. Гладка Г. Станіславівська єпархія в період єпископства Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 28-31.
365. Гладка Г. Українізація духовного життя в Станіславській єпархії в період єпископства Андрея Шептицького (1899-1900 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богосліва. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 47-53.
366. Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за церкву, націю й державу. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. 1998. № 1. С.67-92.
367. Гладка Г.Л. Антикомуністична діяльність А.Шептицького напередодні II світової війни. *Історія України*. 1999. Київ. № 19. С.5.
368. Гладка Г.Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А.Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. №1(3). С.43-47.
369. Гладка Г.Л. Державотворча концепція митрополита А.Шептицького в період Першої світової війни. *Нова політика*. 1999. № 2. С.56-59.

370. Гладка Г.Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий пастир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. С. 99-101.
371. Гладка Г.Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-екуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім.В.Гнатюка*, Серія: Історія. Тернопіль, 1999. Вип.ІХ. С. 37-40.
372. Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнар.наук.-практ.конф. "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.". Івано-Франківськ, 1997. С.148-151.
373. Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941-1942 років. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 507-510.
374. Гнатюк О. Pro domo sua. Польсько-українські відносини в політичній публіцистиці польських консерватистів та неоконсерватистів 1930-х років. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2017. С. 22-57.
375. Гнип Юрій. Роль Греко-Католицької церкви у процесі виховання української молоді Східної Галичини у 20-30-х рр.. ХХ ст. (На матеріалах галицької преси). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 288-295.
376. Гнідик І. І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія.
377. Гнідик Ірина. Митрополит Андрей Шептицький та Греко-Католицька Церква у США. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. № 11. С. 13-21.
378. Гнот С. Греко-католицька церква і мистецтво Західної України 20- 30-рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія – історичні науки. Луцьк: Вид.-во ВДУ, 2001. С. 44-48.

379. Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентові України. Львів: Вид.-во ЛФ УАДУ, 2001. Вип. 6. С. 299-309.
380. Гнот С. Греко-католицька церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період. *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 126-135.
381. Гнот С. До питання про діяльність Греко-католицької церкви у створенні захистів та захоронок у Галичині в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів: «Логос», 2001. Кн. 1. С. 179-183.
382. Гнот С. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 20- 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5-6. С. 211-219.
383. Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.
384. Гнот С. Митрополит Андрей Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). Львів: «Логос», 2002. Кн. 1. С. 113-117.
385. Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія – гуманітарні науки. Львів: Вид.-во ЛКА, 2002. Вип. 4. С. 54-66.
386. Гнот С. Роль Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30-х років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 року. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 1. С. 107-109.

387. Гнот С. Співпраця Греко-католицької церкви Львівської архієпархії з українським шкільництвом у період між двома світовими війнами. *Мандрівець* / Видання Національного університету «Києво-Могилянська академія». Тернопіль, 2002. №3 (38). С. 13-19.
388. Гнот С. І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 299-309.
389. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
390. Головин Б. Митрополит Андрей Шептицький – благодійник «Просвіти». Збірник праць. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 98-100.
391. Головин Р. Владика Андрей. *Україна*. 1990. № 40. С. 8-11.
392. Голомідова Христина (Марія). Заснування мирянського чину Святого Василя Великого в УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким та віднова його діяльності в підпіллі в Галичині: на прикладі осередку МЧСВВ у Івано-Франківську. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 194-211.
393. Голубко В. Львів і львівяни в 1939 році: перші воєнні будні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 225-243.
394. Голянич Михайло. Християнська сутність «соціальної квестії» митрополита Андрея Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 189-197.
395. Горак Р. Андрей Шептицький. Біографія. Львів: Априорі, 2020. 896 с.
396. Горак Р. Кров на чорній ріллі: Есе-біографія Василя Стефаника. К.: ВЦ «Академія», 2010. 608 с.

397. Гординський В. , Гординський Б. Ретроспективна спроба діагнозу хвороби Митрополита Андрея Шептицького (1865-1944). *Лікарський вісник*. 1992. Т. XXXIX. Ч. 2. С. 35-36.
398. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква. *Матеріали наук. конференції*. Львів, 1990. С. 41-51.
399. Горинь В. Віра серця його не померкне. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 244-249.
400. Горникевич Мирон. О. Др. Йосиф Боцян – в'язень царської Росії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 109-120.
401. Горняткевич Д. Апостол правди. *Визвольний шлях*. 1960. № 1. С. 7-10.
402. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 12. С. 5-19.
403. Городецький І. Тернистим шляхом (Мартирологія Української Католицької Церкви в образках). Мюнхен – Регенсбург, 1948. 39 с.
404. Горошко М. П. Екологічне подвижництво митрополита Андрея Шептицького у справі захисту та збереження лісів (До 150-річчя від дня народження митрополита Української Греко-Католицької церкви). *Наукові праці Лісівничої академії наук України: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 13. С. 289-293.
405. Гостина Митрополита Андрея Шептицького в Америці. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1923. С. 118-121.
406. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Прикарпаття. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному і духовному відродженні України*. Івано-Франківськ, 2000. С. 19-26.
407. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
408. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. До 50-річчя смерті Блаженної пам'яті Кир Андрея. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.

409. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. Т. 3. Видання друге, доповнене. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2004. 464 с.
410. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 1999. 304 с.
411. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Частина 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 304 с.
412. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 1999. 88 с.
413. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2001. 180 с.
414. Греченюк Н. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 272-275.
415. Гринчишин Н. Публікації Андрея Шептицького на сторінках часопису «Христос Наша Сила». *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 100-110.
416. Гриньох І. Греко-католицька Богословська Академія (1929-1979). *Богословія*. Т. XLIII. Кн. 1-4. 1979. С. 5-13.
417. Гриньох І. Дві версії про смерть Слуги Божого Андрея Шептицького. *Літопис Голготи України*. Т. 2: Репресована церква. Дрогобич, 1994. С. 53-58.
418. Гриньох І. Послання патріарха Йосифа про поєднання в Христі. *Богословія*. Т. XLI. Кн. 1-4. 1977. С. 11-72.
419. Гриньох І. Послання Патріярха Йосифа про поєднання в Христі. Рим, 1977. 73 с.
420. Гриньох Іван. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності. Мюнхен, 1961. 220 с.
421. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії ХІХ-ХХ ст. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня

- 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.).
Львів, 1999. С. 98-130.
422. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
423. Грицак Я. Подвійна ідентичність УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 13.
424. Грицак Я. Українці в анти єврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 1996. № 8. С. 60-68.
425. Грицак Ярослав. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. 632 с.
426. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. К.: Критика, 2004. 344 с.
427. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 129-187.
428. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут історії церкви ЛБА, 2000. 426 с.
429. Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. 496 с.
430. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея Шептицького. *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 2 Львів, 2000. С. 189-212.
431. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 189-212.
432. Гузар Л. Митрополит Андрей Шептицький та екуменізм. *Богословіє*. Т. 15. Кн. 1-4. С. 34-51.
433. Гузар Л. У пошуках гармонії. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління* : матеріали Перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / ред. Б. Гудзяк. Львів: Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1995. С. 1-6.
434. Гунчак Т. Україна: XX століття. К.: Дніпро, 2005. 384 с.
435. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. С. 556-565.

436. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 563-565.
437. Гусаков І. Соціальні візії митрополита Андрея Шептицького: крізь призму Пастирських послань. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 10-12.
438. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К.: Либідь, 1993. 408 с.
439. Гучко Г. Андрей Шептицький як меценат української культури. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 87-94.
440. Данилець Ю. В. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Наряді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошицях). *Historia Radu bazilianov sv. Yozafata*. Presov, 2017. С. 167-173.
441. Даниляк О. З історії заснування «Народної лічниці» у Львові (до 150-річчя з дня народження А. Шептицького). *Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини»*, Львів, 16-17 квітня 2015 р. Львів, 2015. С. 257.
442. Дарморіз О. Питання співвідношення віри і розуму в богословсько-філософській концепції митрополита Андрея Шептицького. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2009. Кн. 2. С. 64-68.
443. Дацько І. Митрополит Андрей і патріарх Йосиф. *Ковчег*. Науковий збірник з церковної історії. Львів, 2015. № 7. С. 302-309.
444. Дашкевич Я. Андрей Шептицький: три епізоди. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 143-147.
445. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправлене й доповнене. Львів: Піраміда, 2007. 807 с.
446. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики,

- культури. З творчої спадщини / Упорядники Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Галина Сварник, Ігор Скочиляс. Львів: Піраміда, 2016. 924 с.
447. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі й соціокультурні студії / Упорядники Лілія Моравська, Ірина Скочиляс. Львів: Український Католицький Університет; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 656 с.
448. Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / перекл. з англ. Петра Таращука. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. + іл.
449. Делятинський Р. І. Історія Станіславівської Єпархії (1885-1900). Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2001. 102 с.
450. Делятинський Р. І. Станіславівська єпархія Греко-Католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. 07. 00. 01 – історія України. Івано-Франківськ, 2017. 390 с.
451. Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства станіславівської єпархії УГКЦ в 1919-1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. VII.* Івано-Франківськ, 2003. С. 69-77.
452. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен, 1969. 144 с.
453. Демчевська І. Історія першого українського шпиталю у Львові. *Лікарський вісник.* 1958. Ч. 2 (8). С. 18-20.
454. Демянчук Тетяна. Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939-1941 рр. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери.* № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 318-321.
455. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. Львів, 1998. 132 с.
456. Деревяний І. Польська окупація Західної України в 1918-1939 роках. Як це було. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті.* Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2017. С. 73-82.

457. Держко І., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький – гуманістичний лідер планетарного масштабу. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 21-23.
458. Дзерович Юліан. Митрополит – Меценат. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 66-77.
459. Дзерович Юліан. Війна а наша Церков. *Нива*. 1916. Ч. 1. С. 3-16.
460. Дзерович Юліан. Огляд письменської діяльності Єп. Йосифа Боцяна. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 121-136.
461. Дзерович Юліан. Царський в'язень. 1914-1917. Львів, 1918. 194 с.
462. Дзьобан О. Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові. Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 141-151.
463. Дзьобан О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль; Львів, 2003. С. 260-272.
464. Димид М. Натхненник сучасної УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 14-16.
465. Диміцький М. З поучень Митрополита Андрея про мораль і культуру як основних чинників у побуті держави. *Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996*. С. 146-151.
466. Диякон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. 861 с.
467. Дмитрук Севастіян. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу. Львів: Свічадо, 2002. 132 с.
468. Добосевич Уляна. «Треба би якоїсь сонячної чи ангельської мови ...»: теорія і практика рідного слова Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету. Серія Філологічна*. Вип. 63. 2016. С. 84-94.
469. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939-

- 1944 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 15. С. 285-316.
470. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1921-1939 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 14. С. 239-257.
471. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1901-1921 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 13. С. 45-55.
472. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: період становлення і сходження на митрополичий престол (1865-1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 12. С. 154-161.
473. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: Період становлення і сходження на митрополичий престол (1865-1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 14. С. 154-161.
474. Добромильська реформа і відродження Української церкви: доповіді та матеріали конференції. Львів: Місіонер, 2003. 304 с.
475. Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк – Торонто, 1979. 622 с.
476. Домбровський О. Церковна тематика в досліджах Олександра Оглоблина. *Український Історик*. 2000. № 1-3 (144-146). С. 201-211.
477. Дороговкази лідеру: думки митрополита Андрея Шептицького / Упорядкування: Мирослав Маринович, Наталія Бордун, Катерина Ридош, Віталій Руденський. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 120 с.
478. Дорошенко В. Великий митрополит (пам'яті Митрополита Шептицького): спогади і нариси. Йорктон: Друкарня «Голосу Спасителя», 1958. 56 с.
479. Дорошенко В. Митрополит Андрей Шептицький і об'єднання Церков. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 137-143.
480. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Вып. XII. С. 160-166.
481. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита Андрея Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Кн. XIII. С. 160-166.
482. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег, 1949. 104 с.

483. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. 542 с.
484. Дорошенко Д. Перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни. *Мета*. 1931. 14 червня.
485. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному українського народу. Берлін, 1940. 71 с.
486. Дорошенко Д. Словянський світ у його минулому й сучасному. Т. I-III. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. 404 с.
487. Дорошенко Д. Спомини про перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 56-65.
488. Драбчук І. Блаженний мученик Климентій Шептицький. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 27-28.
489. Драбчук С. «Андрей Шептицький, слухаю вас!». *Український журнал*. 2015. № 5. С. 32.
490. Дрогобицький І. Значення, зміст та особливості навчально-виховної діяльності у пастирському посланні єпископа Андрея Шептицького до вірних Станиславівської єпархії «Перше слово Пастиря». *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 12-14.
491. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920-1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. VII. Історія. С. 77-89.
492. Дутчак П. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Питання історії України*. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 154-157.
493. Дутчак П. Митрополит Андрей Шептицький – духовний пастир свого народу. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С.31-34.
494. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. 1020 с.
495. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина*.

- Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. 2001. № 5-6. С. 315-321.
496. Єгрешій О. Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України: Зб. наук, статей*. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101-104.
497. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин в умовах українсько-польських стосунків: спроба історичного екстраполювання. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 242-252.
498. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і Миколай Чарнецький: проблема взаємовпливу. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 261-266.
499. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 71 с.
500. Єгрешій О. Католицька Акція: світське апостольство у Галичині початку 1930-х рр. (спроба історичної екстраполяції). *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 65-68.
501. Єгрешій О. Митрополит Андрей Шептицький в релігійно-церковному і громадсько-культурному житті України. *Галичина*. 2015. Випуск 27. С. 363-367.
502. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.) Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
503. Єгрешій О., Москалюк М. Український клерикалізм та націоналізм у міжвоєнні роки: ідейні розходження, взаємовпливи, пошуки компромісу. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 225-229.

504. Єгрешій Олег. Історія конфлікту польського посла Броніслава Войцеховського і митрополита Андрея Шептицького в 1938 р. *Галичина*. С. 148-154.
505. Єпископ Василь Такач про митрополита Шептицького. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 64.
506. Єпископ Петро Гебей і митрополит А. Шептицький. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 65.
507. Єремеева І. А., Миропольський В. В. Проблеми визнання праведниками народів світу (на прикладі митрополита Андрея Шептицького). *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 393-397.
508. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). Подєбради, 1937. 116 с.
509. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989-90. 335 с.
510. Жовківщина. Історичний нарис. Т. 1 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1994. 325 с.
511. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 349 с.
512. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 3 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 328 с.
513. Жук С. Чистий серцем: (Пам'яті митрополита Андрея Шептицького). *Визвольний шлях*. 1960. № 2/74. С. 223-224.
514. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен. 1992. Т. 15. С. 37-57.
515. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. 230 с.
516. Жулинський М. Україна і Польща міжвоєнного двадцятиліття: пошуки шляхів порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 308-318.
517. Забитівська А. Основник і добродій Національного музею у Львові: До 150-річчя Митрополита Андрея Шептицького. *Дзвін*.

2015. № 1. С. 100-110.
518. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 31-41.
519. Заборовський Я. В. Соловійов і А. Шептицький. *Добрий Пастир*. Івано-Франківськ, 1990. С. 12-16.
520. Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. 63 с.
521. Завадка Б. Переслідування греко-католицької церкви в Галичині в 1938-1939 роках за участь у процесі національної непокори. *Церква і соціальні проблеми*. Львів, 1993. С. 270-277.
522. Завидовський І. О. Україна у Другій світовій війні. Історичний портрет. *Історія та правознавство*. 2010. № 2. С. 8-11.
523. Загачевський Є. Спогади фронтовика: Одисея сірого «коляборанта». Тернопіль: Мандрівець, 2019. 256 с.
524. Задорожний М. П. Бізнес-школа Митрополита Андрея Шептицького. *Географія та економіка в рідній школі*. 2016. № 2. С. 2-5.
525. Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії. *Записки ЧСВВ*. Львів, 1927. Т. 2. Вип. 1-2. С. 425-431.
526. Заїкіни А. і В. Матеріали до бібліографії української історії 1930-1931. *Записки ЧСВВ*. Львів; Жовква, 1936. Т. 6. Вип. 1-2. С. 338-394.
527. Захара І. Боротьба філософських течій у Галичині на початку ХХ ст. Філософські розмисли митрополита Андрея Шептицького та Івана Франка про соціальне питання. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 71-77.
528. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія / Автор ідеї, головний редактор і керівник авторського колективу Микола Кугутяк; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Максим Гон, Володимир Грабовецький, Дмитро Данилюк, Олександр Добржанський, Олег Жерноклеєв, Олександр Карпенко та ін. 524 с., іл.
529. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.

530. Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 / за редакцією Мілени Рудницької. Нью-Йорк: НТШ ім. Шевченка в Америці. 484 с.
531. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
532. Заячківська Надія. Андрей Шептицький – вихователь та опікун української молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 152-160.
533. Збитівська А. Союз прихильників Національного музею. *Дзвін*. 2017. № 8. С. 181-191.
534. Земан М. Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 38-43.
535. Зінченко А. Л. Благовісти національного духу: Українська церква на Поділлі в першій ретині ХХ ст. К.: Освіта, 1993. 256 с.
536. Золоті слова Екск. Митрополита до Вірних. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1923. С. 122-126.
537. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 331-338.
538. І просвітителю, і борцю: (До 55-х роковин від дня смерті митрополита Андрея Шептицького. *Учитель*. 1998. № 9. С. 32-33.
539. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. 960 с.
540. Іваник О. Митрополити Андрей Шептицький і розвиток освіти в Галичині першої половини ХХ століття. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Випуск 1. С. 112-117.

541. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ століття). *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Випуск 2. С. 81-85.
542. Івасів Р. Капітал митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 61-66.
543. Івасюк В. Слуга Божий Андрей: «Наша рідна всенациональна Хата-Батьківщина». *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 36-38.
544. Івах Оксана. Благодійність та меценатство митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 302-312.
545. Ігнатюк О. Діяльність Галицького митрополита Андрея Шептицького в джерелах. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 74-89.
546. Ідзьо В. Митрополит Андрей Шептицький у Росії: курське ув'язнення. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 195-197.
547. Ідзьо В. С. Митрополит Андрій Шептицький та шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская жизнь» у 1914-1917 роках. Львів: Сполон, 2007. 50 с.
548. Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ*. 1999. 11 вересня.
549. Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.
550. Ісаєї П. Митрополит Андрей Шептицький. *Яворівська земля: Яворівщина і Краковеччина*. 1984. Нью-Йорк, 1984. С. 624-642.

551. Ісаїв П. Історія церкви. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 611-623.
552. Ісаїв П. Меморандум митрополита Андрея Шептицького до Урядів Центральних Держав 3-15 серпня 1914. *Богословія*. Т. XXXII. Кн. 1-4. 1968. С. 30-76.
553. Ісаїв Петро. Митрополит Андрей Шептицький. Мюнхен, 1946. 15 с.
554. Ісіченко І. Історія Христової церкви в Україні. Харків, 1999. 264 с.
555. Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. 735 с.
556. Історія релігії в Україні : В 10 томах. Т. 4. Католицизм / редактори А. Колодний, П. Яроцький. К.: Світ знань, 2001. 598 с.
557. Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С. Гелей. Львів, 1996. 384 с.
558. Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). Жовква: Місіонер, 1932. 182 с.
559. Й. Г. Відвідини Америки митр. Андрієм Шептицьким в 1910 році. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 170-197.
560. Йосиф С. Николай Чарнецький Ч. Н. І. Єпископ-Ісповідник. Йорктон: Друкарня Голосу Спасителя, 1980. 331 с.
561. Кабацький Р. Християнське виховання у вченні Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 14-15.
562. Кавацюк Д. Греко-католицькі священники в Австрійському парламенті (1867-1907 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богословія*. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 127-133.
563. Кавацюк Д. Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького про участь духовенства і вірних у виборах до австрійського парламенту і Галицького сейму на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ,

2015. С. 130-135.
564. Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці. *Пропам'ятна книга оо. Василян у Канаді*. Торонто, 1953. С. 97–149.
565. Калинець І. Митрополит Андрей – духовний будівничий нації. *Матеріали конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького*. Львів, 1990. С. 51-56.
566. Кальба М. «Нахтігаль» (Курінь ДУН). У світлі фактів і документів. Денвер, 1984. 160 с.
567. Камінецький Я. Роль митрополита Андрея Шептицького в розвитку українського фахового шкільництва Галичини. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 40-54.
568. Кам'янський П. Митрополит А. Шептицький на владичому престолі в Станіславові 1899-1900 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 52. С. 137-143.
569. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький і суспільно-політичні рухи в Галичині на початку ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56. С. 21-26.
570. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький та єпископ Григорій Хомишин в боротьбі за українську церкву і державність у першій половині ХХ століття. *Схід*. 2006. № 4. С. 66-70.
571. Кам'янський П. Станіславська Єпархія за єпископства Андрея Шептицького (1899-1900 рр.). *Схід*. 2006. № 2. С. 54-58.
572. Кам'янський П. Організаційно-кадрове зміцнення Станіславської єпархії УГКЦ у міжвоєнний період (1919-1939). *Інтелігенція і влада*. 2007. № 9. С. 111-123.
573. Кам'янський П. Утворення Станіславської Греко-Католицької єпархії та відкриття кафедрального собору Святого Воскресіння. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 46. С. 141-147.
574. Канчалаба О. Релігійно-церковна періодика ХІХ – першої половини ХХ ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 189-193.
575. Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині. *Католицький щорічник*. 1996. Київ, 1996. С. 78-80.

576. Кардинал Йосип Сліпий і сучасність. Збірник матеріалів конференції. Івано-Франківськ, 2002. 216 с.
577. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). К., 1998. 352 с.
578. Касьянов Г. Шептицький Андрей (1865-1944). Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 451.
579. Качараба С. Греко-Католицька церква у США наприкінці XIX – на початку XX ст.: проблеми становлення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 361-368.
580. Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополичих палат. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 21-70.
581. Кашіба М. Більшовизм у трактуванні Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 16-24.
582. Кацак І. Митрополит Андрей Шептицький і повстання Української Католицької Церкви в Сполучених Штатах Америки. Дисертація на здобуття наукового ступеня магістра богослов'я. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра; Видавничий відділ «Свічадо», 2004. 92 с.
583. Кедрин І. Українські лікарі будували колись шпиталь. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 10. С. 29-33.
584. Кекош О. М. Виховання молоді крізь призму педагогічних поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 112. С. 53-59.
585. Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль: ТНПУ, 2013. № 1. С. 25-30.
586. Кекош О. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Молодь і ринок*. 2012. № 1 (84). С. 62-66.
587. Кенс А.-М. Цінність та гідність людського життя у морально-пасторальній спадщині митрополита Андрея Шептицького.

- Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р. Львів, 2015. С. 281-282.*
588. Киридон Алла. Перша Апостольська візитація в Україну. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 68-75.*
589. Киричук О. Кардинал Сліпий. Харків: ХКФ «Глобус», 2018. 128 с.
590. Киричук О.С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Львів, 2001. 19 с.
591. Кисельов О. С. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія, Політологія. 2003. Випуск 54-55. С. 47-48.*
592. Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України. *Нова зоря. 1996. Ч. 21.*
593. Кияк С. Архипастирська діяльність митрополита Андрея Шептицького в першій половині ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 10-17.*
594. Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква. 1999. № 6. С. 133-134.*
595. Кіндій О. Галицький паломник. *Український журнал. 2015. № 5. С. 31.*
596. Кіндрат В. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали конференції. Острог, 1996. Кн. 2. С. 183-188.
597. Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття: зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31.*
598. Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31.*

599. Кісь Назар. Греко-Католицька церква та дискусія про національну ідентичність у міжвоєнний період. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 229-235.
600. Кіт В. Роль української Греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932-1933 рр. *Архіви України*. 2008. № 5-6. С. 33-43.
601. Кіт Я. Верховний рабин українців. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 29-31.
602. Кіт Я. Через церковну до національної єдності. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 25-26.
603. Кіцера О. «Нехай навчається за мій кошт». Митрополит Андрей Шептицький у спогадах моїх батьків та архівних документах. *Львівська газета*. 2008. 10 квітня.
604. Кіцера О. Його благословення – моє найбільше багатство. Митрополит Андрей у спогадах і архівних документах. *Народне здоров'я*. 2015. № 5. С. 6.
605. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «Народна лічниця». *Лікарський збірник. Нова серія*. Львів – Чикаго, 2004. Т. 13. С. 66-74.
606. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «народна лічниця». *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васільєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. С. 8-17.
607. Климчак М. Листи Митрополита Андрея Шептицького та його подорожі до Америки. *Визвольний шлях*. 2006. № 11. С. 122-127.
608. Кліш А. Суспільно-політичні орієнтації Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 18-27.
609. Ключень Р. Діяльність митрополита Андрея Шептицького часів Другої світової війни в українській історіографії. *Інтелегенція і влада*. Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції. Одеса, 2009. Ч. 3. С. 99-106.

610. Клюнь Роман. Сучасна українська історіографія про переслідування та утиски Греко-Католицького духовенства Радянською репресивно-каральною системою в 1944-1946 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній красназавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 609-617.
611. Ковалик В. Василяни в Аргентині. Буенос-Айрес, 1988. 228 с.
612. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941). *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 3-17.
613. Ковальчук Лариса. Розвиток духовної культури студентської молоді у світлі просвітницьких поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 173-183.
614. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного вирішення єврейського питання». К.: Дух і Літера, 2009. 296 с.
615. Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. *Митрополит Пндрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність*. Збірник наукових праць / головний редактор В. М. Хмарський. Одеса – Львів, 2007. С. 52-67.
616. Ковражних Марія. Діяльність митрополита Андрея Шептицького у Галичині під час нацистської окупації 1941-1944 рр. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 267-285.
617. Кожушко Т. В. Соціальні ідеї митрополита Андрея Шептицького: спроба філософського аналізу. *Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. Випуск 33 (46). 2015. С. 49-54.
618. Козицький А. Львівські замахы. Львів: Видавництво «Апріорі», 2021. 468 с.
619. Колб Наталія. Від Шашкевича до Шептицького: церковно-релігійне життя у Габсбурзькій Галичині. *Проект «Україна». Австрійська Галичина / автор-упорядник М. Р. Литвин*. Хврків: Фоліо, 2016. С. 298–317.

620. Колб Наталія. Національно-просвітницька і культурна діяльність Греко-Католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 90-х роках ХІХ століття. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 177-181.
621. Колісник Р., Маців Б., Муха Л. Дивізія «Галичина» в запитаннях і відповідях ветеранів. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2009. 86 с.
622. Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую. *Історична правда*. 2019. 30 листопада.
623. Колодний А. Андрей Шептицький про будівництво рідної хати. *Християнство і національна ідея* (Науковий збірник). Київ – Тернопіль – Краків: Укрмедкнига, 1999. С. 17-23.
624. Колосовська О. М. Книжкові пам'ятки у меценатсько-бібліофільських пріоритетах Митрополита Андрея Шептицького (1865-1944). *Друга науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»*. 23 вересня 2010 р. Львів, Україна. Львів, 2010. С. 160-168.
625. Комариця М. «Апостольський дух»: митрополити Андрей Шептицький та Йосиф Сліпий про Маркіяна Шашкевича. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 135-142.
626. Кондратюк К. К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002. 240 с.
627. Концур Н. Ліквідація греко-католицької церкви на Станіславівщині. *Краєзнавець Прикарпаття*. Івано-Франківськ, 2007. №10. С. 59-61.
628. Концур Н. Львівський собор 1946 року і проблеми виживання греко-католиків. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 3. Тернопіль, 2008. С.268-271.
629. Концур Н. Львівський собор 1946 року та його місце в історії УГКЦ. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2006. С.55-59.
630. Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч.2. С.93-100.

631. Концур Н. Патріарх Йосиф Сліпий: штрихи до портрета релігійного діяча. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. №14. С.397-400.
632. Концур Н. Підготовка до ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. *Література і культура Полісся*. Вип.27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004. С.163-167.
633. Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2006. № 6. С.14-17.
634. Концур-Карабінович Н. Антиунійна політика комуністичного режиму щодо греко-католицької церкви у 1940-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 38-42.
635. Концур-Карабінович Н. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. 220 с.
636. Концур-Карабінович Н. Постать митрополита Андрея Шептицького в антиунійній політиці радянської влади. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 243-249.
637. Концур-Карабінович Н. Репресивні заходи радянської влади стосовно греко-католицької церкви після смерті Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 1. С. 56-61.
638. Копач Іван. В честь Митрополита Кир Андрея: (в сімдесятьлітє єго життя). Львів, 1935. 32 с.
639. Копчук-Кашецька Марія. Патріотизм митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 144-151.
640. Коржан М. Українська православна церква і екуменічний рух. Мюнхен, 1963. 19 с.

641. Корнійчук Любов. Постаті церковних діячів у науковому доробку Аркадія Жуковського. *Наукові записки. Серія Історичні науки*. Вип. 21. Острозька академія, 2013. С. 112-120.
642. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. 512 с.
643. Королевський К. Уніятизм. Львів: Свічадо, 2014. 144 с.
644. Королько А. Візитація станиславівського єпископа Андрея Шептицького на Покуття та галицьку Гуцульщину 1899-1900. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 68-74.
645. Королько А., Марчук В. Інtronізація Станиславівського єпископа Григорія Хомишина 1904 р. (За матеріалами газетної періодики початку ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 225-234.
646. Корчмарик Б. Християнізація Європейського Сходу і місяністичні аспірації Москви. Торонто – Нью-Йорк, 1973. 78 с.
647. Кос Марія. Соціальне служіння митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 17-19.
648. Косик В. Обставини й початки створення УПА. Огляд національних сил (1939-1941). *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 101-110.
649. Косик В. Тисячоліття християнства в Україні (988-1988). Брюссель – Лондон, 1987. 65 с.
650. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.
651. Косів М. Читаючи Андрея Шептицького. *Історія + 2015*. №

7. С. 8-9.
652. Косів Михайло З його духа печаттю: (До 145-річчя від дня народження Андрея Шептицького). *Літературна Україна*. 2010. 29 лип. С.6.
653. Космолінська Н. Тест на модерність. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 23-24.
654. Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори / упоряд. та передм. О. Гірняк. Ужгород: Гражда, 2008. 400 с.
655. Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2008. 400 с.
656. Костельник Г. Вибрані твори. Київ, 1987. 264 с.
657. Костельник Г. Границі демократизму. Львів, 1919. 221 с.
658. Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів, 1926. 16 с.
659. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву / Друге видання. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1961. 104 с.
660. Косьмій М. Морально-етичне вчення Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 53-55.
661. Кохановська М. А. Шептицький: християнин може і повинен бути патріотом! *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 23-24.
662. Кочмар В. Ідея екуменізму й одного Патріархату в Слуги Божого Андрея і Патріарха Йосифа Сліпого. *Патріархат*. Нью-Йорк. 1984. № 4. С. 9-12; № 11. С. 4-7.
663. Кошетар У. П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900-1939 рр.). К.: МАУП, 2005. 128 с.
664. Кравченюк О. Велетень зо Святоюрської гори. Торонто, 1963. 156 с.
665. Кравченюк О. Хроніка життя і діяльності митрополита Шептицького. *Патріархат. За єдність церкви і народу*. 1990. Ч. 6. С. 20-22.
666. Кравченюк Осип. Митрополит Андрей Шептицький в англomовних публікаціях. Йорктон: Логос, 1961. 28 с.

667. Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років). *Записки НТШ*. 1994. Т. 228. С. 309-342.
668. Кравчук А. Течії нового мислення на Україні про митрополита Андрея Шептицького. *Сучасність*. 1991. Ч. 10. С. 92-104.
669. Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 224-269.
670. Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. Торонто: Видво оо. Василян, 1963. 350 с.
671. Кралюк П. Погляди Андрея Шептицького на владу та державу. *Визвольний шлях*. 2006. № 12. С. 6-9.
672. Красилівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів, 1995. 86 с.
673. Красівський О. Дипломатичні місії Андрея Шептицького. *Україна: ЗУНР: Історія і традиції*. Л., 2000. С. 291-296.
674. Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 86 с.
675. Красівський О. За українську державу і церкву. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. 84 с.
676. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918-1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 152-155.
677. Кревецький І. Видавництво Чину св. Василя Великого в Жовкві. *Альманах Василянських богословів*. Кристинопіль, 1933. С. 35-39.
678. Кревецький І. Українська католицька преса. *Нова зоря*. 1928. Ч. 101. 30 грудня.
679. Кремень В. Європейський вибір України в контексті духовної спадщини митрополита Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П.*

- Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 7-21.
680. Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василянського Чину в Україні. *Київська церква*. 1999. Ч. 6. С. 36-37.
681. Кривава книга / Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. 274 с.
682. Кривенко М. Великий дар великого Митрополита: про книжково-рукописні колекції бібліотеки «Студіону» у Львові (1909-1940). *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 71-89.
683. Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909-1940): Історія, сучасний стан фонду. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. К., 2010. 23 с.
684. Крипякевич І. (Іван Петрович). Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 119 с.
685. Крипякевич І. Історичні проходи по Львові. Львів: Априорі, 2007. 116 с.
686. Крипякевич І. П. Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
687. Крупа Л. Аналіз ставлення митрополита Андрея Шептицького до діяльності українського підпілля та збройних формувань – УВО, ОУН, СС «Галичина». *Збірник праць*. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 160-177. (Терноп. краєзнавч. музей).
688. Крупа Л. Діяльність митрополита Андрея Шептицького у здобутті та розбудові української держави у першій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. VIII. Тернопіль: Літопис, 1999. С.14-19.
689. Крупа Л. Діяльність УГКЦ в час німецької окупації з 1941 по 1944 роки. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки* “Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках”. Тернопіль: ТКІ, 2002. С.129-136.
690. Крупа Л. Діяльність УГКЦ під час німецької окупації України з 1941 по 1944 роки. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.*

- Драгоманова* / Укл. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. К: НПУ, 2000. Ч.3. С.160-171.
691. Крупа Л. Значення християнської родини для нації у творах митрополита Андрея Шептицького. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки* “Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках”. Тернопіль: ТКІ, 2002. С.118-128.
692. Крупа Л. Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2003. 21 с.
693. Крупа Л. Підтримка митрополитом Шептицьким української молоді у міжвоєнний період ХХ ст. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість”*. У 5 т. Т.2. Київ: Видавництво Європейського університету, 2003. С.196-198.
694. Крупа Л. Погляди митрополита Андрея Шептицького на християнську родину. *Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.)*. Тернопіль: Астон, 2002. С.121-127.
695. Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об’єднання України. *Наш голос*. /видає Асоціація Українців Америки/, 2000. Вересень-жовтень, ч.9-10. С.4-5,8.
696. Крупа Л. Становище української освіти під владою Австро-Угорщини. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Педагогіка. №1. Тернопіль. В-во: ТДПУ, 2000. С.45-52.
697. Крупа Л. Створення та діяльність закладів для сиріт під патронатом митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. Тернопіль: Літопис. 2003. Вип.1. С.73-76.
698. Крупа Л. Участь митрополита Андрея Шептицького в українсько-польських відносинах у 1918-1944 роках. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного*

- університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія. Вип.10. Тернопіль: Літопис, 2000. С.95-106.
699. Крупник Л. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і Літера, 2016. С. 111-122.
700. Крутій-Вігоринський І. Видавництво оо. Василян у Жовкві. *Календар «Місіонаря»*. Жовква, 1932. С. 67-72.
701. Крутоус А. До історії родини Шептицьких: з нових знахідок. *Львівський історичний музей: Наукові записки*. Львів, 1991. Вип. 1. С. 138-143.
702. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі. 1920-1939. Чікаго – Нью-Йорк, 1963. 18 с.
703. Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1-3 (101-103). С. 121-123.
704. Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр. *Український Історик*. 1973. № 1-2 (37-38). С. 8-42.
705. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 299-316.
706. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. 340 с.
707. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чікаго, 1975. 664 с.
708. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чікаго, 1975. С. 3-12.
709. Кугутяк М. Андрей Шептицький у національно-визвольних змаганнях українського народу. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 66-75.
710. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ: Плай, 1993. 202 с.

711. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 202 с.
712. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). Т. 1. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.
713. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918-1939). Т. 2. Київ – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 704 с.
714. Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви. Т. 3 Вінніпег; Манітоба: Тризуб, 1995. 254 с.
715. Кудрик В. Чужа рука або хто роз'єднує український нарід. Вінніпег, 1935. 213 с.
716. Кулик Н. Слуга Божий: До 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Освіта України*. 2015. 23 листопада (№ 47). С. 14-15.
717. Куницький Л. О. Др. Й. Боцян як ректор Духовної Семінарії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 78-82.
718. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі. 1918-1939. Рим, 1974. 262 с.
719. Кураєв О. Шептицький і «українська політика» Австро-Угорщини. *Урок української*. 2002. № 2. С. 61-62.
720. Курах М. Митрополит Шептицький. *Вісті крайової управи братства колишніх вояків 1 УД УНА (Торонто)*. 1962. Червень. С. 114-115.
721. Курилець Т. Боротьба за очищення і віднову обряду: Митрополит Андрей Шептицький та о. Кирило Королевський (У контексті презентації книги о. Кирила Королевського «Митрополит Андрей Шептицький»). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 16-17.
722. Курис Г. Митрополит Андрей Шептицький: «Добре робите, що дбаєте про освіту і знання»: (Життєвий і творчий шлях А. Шептицького). *Освітянин*. 1996. № 4. С. 27.
723. Курляк І. Андрей Шептицький як меценат національної освіти. *Сучасне українське виховання*. 1997. С. 50-54.

724. Курляк Ірина. Соціально-педагогічні погляди митрополита Андрея Шептицького в пастирських посланнях. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 81-105.
725. Кухар Р. Українська Академічна Гімназія у Львові. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978*. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 49-70.
726. Кучера Ірина. Антикатолицька політика російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині в 1914-1915 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 75-83.
727. Лаба В. Митрополит Кир Йосиф, гідний преемник Великого Митрополита Кир Андрея на Галицькому митрополичому престолі. *Богословія*. Т. XXXVI. Кн. 1-4. 1972. С. 5-12.
728. Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. 63 с.
729. Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: (Митрополит Андрей Шептицький). *Дзвін*. 2003. № 11-12. С. 133-137.
730. Левицька Світлана. Використання творчої спадщини Андрея Шептицького у роботі з батьками. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 24-26.
731. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926. 736 с.
732. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль: Кафедра українознавства ТАНГ, 1996. 176 с.
733. Левицький Кость. З національної діяльності Митрополита Андрея графа Шептицького. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 41-44.

734. Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 482-486.
735. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.
736. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. 608 с.
737. Ленцик В. Ідея церковної єдності у митрополита Шептицького. *Богословія*. Т. XXXV. Кн. 1-4. 1971. С. 172-202.
738. Ленцик В. Слуга Божий кир Андрей Шептицький добродій української культури. *Богословія*. Т. XXI-XXIV. Кн. 1-4. Рим, 1963. С. 151-162.
739. Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів – Мюнхен). *Український Історик*. 1997. На пошану Любомира Винара основника «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. № 1-4 (132-135). С. 121-136.
740. Лесюк М. Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту. *Вісник Прикарпатського університету. Серія Філологія (мовознавство)*. 2008. Випуск 19/20. Івано-Франківськ, 2008. С. 104-109.
741. Лехнюк Р. Постать митрополита Андрея Шептицького у висвітленні газети «Руслан». *Соціогуманітарні проблеми людини. Журнал*. 2015. № 8. С. 62-70.
742. Лещук Т. Митрополит Андрей Шептицький. Л.: Палітурник, 2013. 172 с.
743. Липинський В. Релігія і церква в історії України / передрук статей з «Америки». Філадельфія, 1925. 110 с.
744. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.
745. Липка О. Митрополит Андрей Шептицький: позиція християнина під час війни. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 24-28.
746. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 29-51.

747. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. 413 с.
748. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. №3. С.73-81.
749. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів: Меморіал, 1991. 101 с.
750. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.
751. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.
752. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
753. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ, 2003. 488 с.
754. Литвин Г. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку мистецтва Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 324-329.
755. Литвин М. Мойсей українського народу: до 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. 30 с.
756. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменяр, 1991. 200 с.
757. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.
758. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.
759. Литвин М., Науменко К. Львів: між Гітлером і Сталіном. Львів: Піраміда, 2005. 128 с.
760. Лициняк Василь. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт» у Львові (його початок і розвиток по кінець 1925 р.). *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV.

- Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 78-84.
761. Лірвак з-над Сяну: Перемиські друки середини ХІХ століття / Упор. В. Пилипович. Перемишль, 2001. 451 с.
762. Лібер Ю. Тотальні війни. Творення модерної України в 1914–1954 роках. Харків, 2019. 527 с.
763. Ліщинська О. Концепція християнського гуманізму в релігійній філософії А. Шептицького. *Релігієзнавчі студії*. Вип. 2. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 32-40.
764. Ліщинська О. Моральна концепція Андрія Шептицького. *Історія релігії в Україні*. Львів: Логос, 1997. С. 112-113.
765. Ліщинська О. Постать Андрія Шептицького в контексті культури пам'яті. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 105-113.
766. Лозинська Ніна. Психолого-педагогічні аспекти у працях Андрія Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 184-190.
767. Лозинський М. Видавнича діяльність Василянського Чину в умовах Добромильської реформи і в сучасний період. *Добромильська реформа і відродження Української церкви*. Львів: Місіонер, 2003. С. 146-151.
768. Лозинський Марян. Митрополит Андрей Шептицький в інтерпретації біографа-француза Кирила Королевського. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2014. Аип. 39. С. 271-274.
769. Лозинський О. Культура пам'яті. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 19-22.
770. Лозинський О. Монахи Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 17-18.
771. Лосев А. Ф. Владимир Соловьев. М.: Молодая гвардия, 2000. 613 с.
772. Лось Я. С. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори / Упорядкування, наукова редакція, коментарі М. Маршал і С. Вуйтович; післямова М. Лося; наукові редактори українського перекладу С. С. Троян, А. М. Киридон;

- переклад з польського В. Ф. Сагана. Київ: Ніка-Центр, 2018. 340 с. (Серія «Ідеї та Історії»; випуск 15).
773. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. Варшава, 1934. 392 с.
774. Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 725 с.
775. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: «Провидіння», 1954. 750 с.
776. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 723 с.
777. Лукань Р. Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1967. Т. V. С. 389-420.
778. Луцкевіч А. Мітраполіт Шэптицкі і беларускі рух. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 45-48.
779. Луцький І. М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української Греко-Католицької Церкви / 2-ге видання. Івано-Франківськ: Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва, 2004. 280 с.
780. Любащенко В. І. Греко-католицька церква в 1944-1991 роках. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-115.
781. Лятишевський І. Митрополит Андрей Шептицький як Єпископ Станіславівський від 24 вересня 1899 – 13 січня 1901. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 231-235.
782. Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.
783. Магочі П. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? *Ковчег*. Ч. IV. Львів, 2003. С. 170-173.
784. Магочій Павло Роберт. Історія України. К.: Критика, 2007. 640 с.
785. Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківськ, 1995. С. 65-67.
786. Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914-1915 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів). К., 2010. С. 162-166.

787. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. 648 с.
788. Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Вип. 2012. С. 18-27.
789. Макарчук В. Пошук стратегічного партнера. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 132-141.
790. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 192 с.
791. Максимець Б. В. Во славу Митрополита Андрея: година пам'яті до 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Історія та правознавство. Позакласна робота*. 2015. № 7. С. 12-15.
792. Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-173.
793. Малкош Володимир. Степан Бандера та дивізія «Галичина». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 371-373.
794. Маляцко М. Преосвящений владика Д-р. Діонізій Няраді – апостол і місіонер. *Богословія*. 1995. Випуск 59. С. 147-193.
795. Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів: Свічадо, 2016. 152 с.
796. Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.
797. Маринович М. Уроки митрополита Андрея Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 12-13.
798. Марискевич Т. ОУН і Німеччина: еволюція відносин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут

- українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 535-543.
799. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали бібліографії. Львів: НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1998. 297 с.
800. Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920-1923. Вінніпег; Едмонтон, 1981. 43 с.
801. Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході. 1920-1923. Вінніпег – Едмонтон: Крайова Рада Української Організації за Патріярхат Української Католицької Церкви, 1981. 47 с.
802. Марусин М. Монаший Устав св. Теодора Студита на Україні. Рим, 1995. 91 с.
803. Марчук В. В. Національно-культурні та церковно-релігійні ініціативи Митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ століття. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 10. С. 25-28.
804. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01. Чернівці, 2004. 35 с.
805. Марчук В. Греко-католики в другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. Ч. 5-6. С. 302-307.
806. Марчук В. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941-1946 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. №14. С.248-255.
807. Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній республіці (1918-1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 215-220.
808. Марчук В., Марчук Г., Марчук Н. Торговиця: сторінки історії. Івано-Франківськ: ЛК, 2010. 320 с.
809. Марчук В.В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946). *Галичина: науковий і*

- культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2000. № 4. С.66-72.
810. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 164 с.
811. Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464с.
812. Марчук В. В. Греко-Католицька церква у 1914-1923 рр. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 16-29.
813. Маслюк А. Аналіз психологічного портрету Андрея Шептицького. *Психологічні перспективи*. Вип 32. 2018. С. 193-204.
814. Матвеев Г. Ф. Пилсудский. М.: Молодая гвардия, 2008. 474 с.+ил.
815. Матеріали до історії українського патріархального руху / Упор. А. Сороковський. Львів: Свічадо, 2009. 364 с.
816. Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. 664 с.
817. Матла З. Митрополит А. Шептицький та українське підпілля. *Визвольний шлях*. 1977. № 348. С. 289-297.
818. Матлашенко Н. Наукова та видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923-1942 рр.). *Історія релігій в Україні*. Матеріали Міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998. Львів: Логос, 1998. С. 144-145.
819. Мацьків Т. У 150-ліття галицького національного відродження (1848-1998): (Українська греко-католицька церква зберегла галицьких українців від асиміляції). *Визвольний шлях*. 1999. № 2. С. 187-192.
820. Медвідь І. А. Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка: на прикладі ставлення до Греко-Католицької церкви. Автореферат ... дис. канд. іст. наук. Львів, 2017.
821. Медвідь Ігор. У пошуках ідеальної держави: Україна Шептицького VS Україна Франко. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея

- Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 19-22.
822. Медвідь Ф. Митрополит Андрей Шептицький як духовний будівничий української нації. *Політичний менеджмент*. № 4. 2005. С. 167-175.
823. Мельничук Георгій. 1000 незабутніх імен України. К.: Школа, 2005. 288 с.+ іл.
824. Метрополія в Нью-Йорку Служі Божому Андрееві Шептицькому у 50-річчя його смерті / Головні редактори М. Галів, В. Никифорок, Ю. Штогрин. Нью-Йорк, 1996. 80 с.
825. Мизак Н. Митрополит Андрей Шептицький про антропологічний аспект Божої і земної мудрості. *Релігія та соціум*. 2012. № 1 (7). С. 37-43.
826. Мисько Олег. Екуменічні погляди митрополита Андрея Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в контексті українсько-ватиканських взаємин. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 488-494.
827. Митрополит А. Шептицький і євреї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 159.
828. Митрополит Андрей Шептицький та Пласт / упорядники О. Гайова та ін.; редколегія: О. Гайова, М. Перун, М. Гринчишин. Львів: АРТОС, 2012. 291 с.
829. Михайлишин Романа. Національно-патріотична діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 255-266.
830. Мицишин Ірина. Митрополит Андрей Шептицький як меценат української культури та шкільництва. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 202-217.
831. Міненко Т. Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрея Шептицького в 1941-1942 роках до поєднання Українських Церков. Вінніпег, 1985. 32 с.
832. Мірило Ірина. Митрополит Андрей Шептицький і його соціальне служіння. *Збірник тез науково-практичної конференції*

- «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 22-24.
833. Мірчук І. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 28-32.
834. Мірчук П. Акт відновлення української державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / Друге видання. Мюнхен, 1953. 33 с.
835. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
836. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних. Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.
837. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Нью-Йорк – Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. 160 с.
838. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 408 с.
839. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен; Підготував до друку Михайло Стасюк). Львів, 1991. 320 с.
840. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). Торонто: Ліга Визволення України, 1957. 42 с.
841. Мірчук П. Чому жида проти Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Журнал української молоді «Авангард»*. 1982. № 3-4 (162-163). С. 214-216.
842. Мірчук Петро. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк – Торонто – Львів: Союз українських полів'язнів, 1982. 128 с.
843. Москалик Я. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького: Органічно-пневматологічна суть Церкви / Переклад з польської Наталії Николин. *Львівська Богословська Академія. Посібники з богослов'я. №1*. Львів: Видавництво ЛБА – Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ

- «Свічадо», 1997. 128 с.
844. Москалюк М. Митрополит Андрей Шептицький та ідеологічні течії в українському християнсько-суспільному русі міжвоєнної Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 54-60.
845. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Івано-Франківськ, 1997. С. 221-224.
846. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. Київ, 1998. 19 с.
847. Москалюк М. Андрей Шептицький і Український Католицький Союз. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1995 року). Львів, 1996. С. 145-147.
848. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / Упорядкування: В. Семенів. 2-ге видання. Львів: Видавництво «Апріорі», 2020. 528 с.
849. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. К.: Дух і Літера, 2013. 360 с.
850. Мотичак М. Андрей Шептицький: будівничий, князь, лідер! *Історія в школі*. 2017. № 3-4. С. 45-48.
851. Мотичак М. Митрополит Андрей Шептицький в контексті національно-патріотичного виховання в Україні. *Історія в школі*. 2017. № 3-4. С. 26-34.
852. Мотичак М. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як основа структурної надбудови економіки України. *Історія в школі*. 2017. № 7-8. С. 5-11.
853. Мудрий В. Роля Митрополита А. Шептицького в громадянському житті: доповідь, виголошена на конференції НТШ в честь Митрополита 14 травня 1960-го року. *Український шпиталь Народньої лікарни ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чикаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 68-73.

854. Мудрий В. Український Університет у Львові (1921-1925). Нюрнберг: Видавництво Час, 1948. 58 с.
855. Мудрий С. Значення Галицької митрополії і Церкви в історії України *Київська Церква*. 1999. № 2-3. С. 20-22.
856. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим, 1990. 314 с.
857. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василян, 1995. 404 с.
858. Мудрий С. Нариси історії Церкви на Україні. Рим: Папська колегія св. Йосафата, 1982. 296 с.
859. Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василян, 1995. 404 с.
860. Музичка І. Початки Української богословської науки в ХХ ст. і блаженний патріарх Йосиф. *Богословія*. Т. ХІІ. Кн. 1-4. 1977. С. 73-120.
861. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 3: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції архієпископа Івана Теодоровича. Вінніпег, 1989. 854 с.
862. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 4: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції митр. Германоса. Вінніпег, 1987. 753 с.
863. Муравський О. Непрості відносини: УГКЦ та націоналістичний рух в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 374-379.
864. Мученик-Митрополит Андрей Гр. Шептицький. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1917*. Філадельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1917. С. 99-100.
865. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років / Авторський колектив: А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
866. На стрічу дорогому Гостеві. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1922*. Філадельфія: стараннем і накладом сс. Василянок, 1922. С. 28-29.

867. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. Київ, 1993. 413 с.
868. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Рим, 1989. 487 с.
869. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 89 с.
870. Нагаєвський І. Між двома війнами (1939-1941). Частина 2. Філадельфія, 1965. 257 с.
871. Нагаєвський І. Нарис історії Галицької митрополії: У 150-річчя її відновлення. Філадельфія: Америка, 1958. 43 с.
872. Нагаєвський І. Об'єднання церков й ідея патріархату в Києві. Історично-богословська студія. Торонто, 1961. 105 с.
873. Нагаєвський І. Спогади польового духівника. Торонто, 1985. 187 с.
874. Нагаєвський І. Тернистим шляхом. Спогади священика про Березу. Філадельфія, 1957. 141 с.
875. Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 88 с.
876. Надрага Б. Митрополит Андрей Шептицький – добродієць. *Український інформаційний бюлетень здоров'я*. Львів, 2002. Випуск 2. С. 11.
877. Надрага Б. Шпиталь на схилах Святоюрської гори. *Народне здоров'я*. 2003. № 9. С. 1-2.
878. Надрага М., Васільєва С. Митрополит Андрей Шептицький і медицина: задуми, проекти та їх реалізація. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 119-134.
879. Назар Наталія. Моральність народу як передумова його розвитку і процвітання в контексті пастирських листів митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 26-27.
880. Назарко І. Великі люди. Біографічні силуетки історії й сучасності. Рим: Видавництво оо. Василян, 1964. 157 с.
881. Назарко І. За душу молоді. Нью-Йорк, 1950. 36 с.

882. Назарко І. Йосафат Коциловський, ЧСВВ. Єпископ Перемиський 1916-1946. Торонто: Видавництво і друкарня оо. Василян, 1954. 31 с.
883. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Торонто: Видавництво отців Василян, 1962. 283 с.
884. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто: Вид-во ОО. Василян, 1962. 271 с.
885. Назарко Іриней. Митрополит Андрей Шептицький. Апостол Св. З'єдинення: У десяти роковини його смерті. *Слово доброго пастиря*. Рік VI.Ч. 3-4. Березень – Квітень 1955. Філадельфія: Видавництво оо. Василян, 1955. 51 с.
886. Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. Рим: Видавництво оо. Василян, 1992. 616 с.
887. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
888. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / за заг. ред. Я. Й. Малика. Львів: Світ, 2001. 294 с.
889. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. 612 с.
890. Народний владика Іван Маргітич: матеріали науково-практичних конференцій «10 років без владики Івана Маргітича: на перехресті віків» (Рахів – Ужгород, 5-6 березня 2013 р.) / за редакцією О. Масляника. Львів: Тиса, 2015. 192 с.
891. Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Салвид [Видавництво оо. Салезіян східнього обряду]. 2003. 349 с.
892. Небо. Святому Миколаю через руки Митрополита Андрея Шептицького. Львів: Добра книжка, 2010. 60 с. + іл.
893. Огірко О. Митрополит Андрей Шептицький – славетний український педагог, опікун і меценат освіти. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 61-70.
894. Огірко О. Розуміння гріха в морально-етичному вченні Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції*

- «Духовність. Культура. Пам'ять». Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 32-34.
895. Огірко О. Українська Греко-католицька церква та націоналізм. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 305-313.
896. Огірко Олег. Митрополит Андрей Шептицький та християнське виховання молоді. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 28-29.
897. Оглоблин О. Великий і світлий пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Логос*. Т. 6. Кн. 2. 1955. С. 144-150.
898. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український Історик*. 1969. № 4. С. 12-29.
899. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1-4 (57-60). С. 12-29.
900. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 2. С. 103-128.
901. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 3. С. 41-92.
902. Олексишин І. Львів як осередок політичного, культурного й економічного розвитку українського народу. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 17-39.
903. Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні: історико-методологічний аналіз. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 408 с.
904. Опалко Н. І. Митрополит Андрей: меценат, просвітитель. Тернопіль, 1999. 64 с.

905. Опалко Н. Митрополит Андрей Шептицький і межцерковний мир. *Освітянин*. 1997. № 1. С. 15.
906. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 2005. 496 с.
907. Орлевич І. Взаємини митрополита Андрея Шептицького з русофілами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст *Історія релігій в Україні*. Науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926-2010). Львів: Інститут релігієзнавства; філіал Львівського музею історії релігії; «Логос», 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 338-353.
908. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво ОО. Селезіян, 1988. 201 с.
909. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво оо. Селезіян, 1988. 204 с.
910. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лічниці». *Український шпиталь Народньої лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чікаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 74-78.
911. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лічниці». *Лікарський вісник*. 1974. Ч. 3. С. 52-56.
912. Осінчук Р. Український шпиталь ім. Митр. Шептицького у Львові. *Український шпиталь Народньої лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чікаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 79-98.
913. Остафіїв Тарас. Постаць священника у пастирських посланнях Митрополита Андрея Шептицького. Жовква: Місіонер, 2012. 83 с.
914. Островерха М. Великий Василянин. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький ЧСВВ: Нарис. Нью-Йорк, 1960. 52 с.
915. Откович К. Гуманістичний світогляд митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 35-37.

916. Откович Т. Митрополит Андрей Шептицький в долі іконостаса із монастиря Великий Скит в Маняві (Богородчонський іконостас). *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 37-38.
917. Охримович О. Як я вчився в академічній гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978*. Філадельфія – Мюнхен, 1978. С. 425-432.
918. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Число 2-3. С. 132-193.
919. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918-1919 років. *Україна модерна*. Вип. 4-5. Львів, 2000. С. 187-245.
920. Павлище П. З історії Перемиської капітули. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль; Львів, 2003. С. 167-187.
921. Павлюк І. Морально-етичне вчення Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 38-39.
922. Падура Михайло. На порятунок Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 129-143.
923. Панас К. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України: Т. 2. Репресована церква*. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 37-42.
924. Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. 160 с.
925. Панченков А. Митрополит Андрей Шептицький: мовна особистість і педагогічний талант: До 150-річчя із дня народження. *Відкритий урок: розробки, досвід*. 2015. № 7/8. С. 10-11.
926. Паньків О. Мудрість та розум в богословському осмисленні Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р.

- Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 39-41.
927. Паньківський К. Роки німецької окупації. Ньюарк – Торонто, 1965. 241 с.
928. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, 1965. 479 с.
929. Пап С. Історія Закарпаття: У 3-х томах. Т. III. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. 648 с.
930. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.
931. Пасіцька О. Андрей Шептицький у контексті суспільно-економічного розвитку Галичини 20-30-х років ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 71-77.
932. Пасіцька О. І. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Гілея*. 2014. Вип. 105 (2). С. 31-35.
933. Паскевич О., Бура І. Андрей Шептицький: сповнення блаженств /Перекл. з англ. Н. Сойки-Легадинь. Львів: Свічадо, 1994. 27 с.
934. Патарак І. Діяльність релігійних об'єднань по організації парафіяльних громад в Канаді початку ХХ ст. *Наукові записки. Історичні науки. Випуск 9*. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22-23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 326-333.
935. Патер І. Громадянська позиція митрополита Андрея Шептицького та його суспільна пошана. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 123-139.
936. Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль; Львів, 1996. С. 159-169.
937. Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ*. Т. II, секц. 2. Рим, 1982. С. 43-130.

938. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.
939. Пахолок Р. Внесок світських учених у розвиток богословської освіти Галичини (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 271-275.
940. Пахолок Р. І. Реформа богословської освіти в Галичині (1929-1944 рр.). *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2012. № 4. С. 64-69.
941. Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. 363 с.
942. Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові. *Львів. Історичні нариси*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 276 с.
943. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.
944. Пащенко В. Греко-католицька церква в Україні. Полтава, 2002. 615 с.
945. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. 232 с.
946. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності / 2-ге видання. Львів, 2001. 288 с.
947. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 107-108.
948. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька Митрополія. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 398-405.
949. Пекар А. Мукачівська єпархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Ужгород, 1993. С. 402-405.
950. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів: Місіонер, 1997. Т.2. 1997. 492 с.
951. Пекар А. Памяті о. д-ра Іриней Назарка ЧСВВ (1905-1976). *Український Історик*. 1977. № 1-2 (53-54). С. 70-84.

952. Пелех В. Мій святий Працедавець: (Про митрополита А. Шептицького). *Альманах Унсоюзу-1989*. Нью-Йорк, 1989. С. 89-127.
953. Пелешишин Р. Значення поглядів митрополита Андрея Шептицького для виховання молоді в сучасних умовах. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали конференції*. Острог, 1995. Кн. 1. С. 24-25.
954. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 1998. 18 с.
955. Перевезій В. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. К.: Світогляд, 2004. 203 с.
956. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20-30-х рр. ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 1999. № 1.
957. Перейда Юрій. Апостол церковного єднання: Життя Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького / Перекл. з англійської Романи Кравець. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 39 с.
958. Перепічка Є. В. Феномен Степана Бандери. Львів: СПОЛОМ, 2006. 736 с.
959. Перун М. Митрополит Андрей Шептицький і Пласт: До 100 ліття українського скавтіngu. *Пластовий шлях*. 2012. № 1. С. 54.
960. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918-1939). Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.
961. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30 років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Ч. 1. Львів, 2001. С. 90-95.
962. Пилипів І. Діяльність єпископів Станіславської єпархії УГКЦ з організації та розвитку духовної семінарії в 1907-1945 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № 12-13. С. 193-199.
963. Пилипів І. Питання української державності у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського*

- університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 298-305.
964. Пилипів І. Суспільна діяльність Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Випуск 22. С. 286-296.
965. Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 108-115.
966. Пилипів І. Національно-державницька ідеологія у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина в умовах ЗУНР та міжвоєнну добу. *Сумська старовина*. 2011. Випуск XIII-XIV. С. 191-198.
967. Пилипів І. Українська Греко-Католицька Церква та Ватикан в 20-30-х рр.. XX ст. *Мандрівець*. Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2011. № 2. С. 50-54.
968. Пилипів І., Горан Т. Благодійницька діяльність Греко-католицької церкви у 20-30-ті роки XX століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 140-147.
969. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про греко-католицьких капеланів в Українській Повстанській Армії (1942-1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. №14. С.303-318.
970. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення Греко-Католицького духовенства до дивізії «Галичина» (1943-1945 рр.). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 373-388.
971. Пікулик Надія, Сенік Любомир. Климентій Шептицький – Слуга Божий: Популярний нарис. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 67 с.
972. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Івано-Франківськ, 2008. 204 с.

973. Плекан Ю. Громадсько-політична та законодавча діяльність греко-католицьких єпископів у представницьких органах Австро-Угорської імперії (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 148-153.
974. Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму (1848-1918). Довідник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 140 с.
975. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 496 с.
976. Покотило Іван. Проблема культурно-національного відродження та церковного єднання українства в епістолярній спадщині Андрея Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка). *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 225-243.
977. Покуття: Історико-етнографічний нарис / Автор ідеї та керівник авторського колективу Василь Марчук; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Михайло Вишиванюк, Василь Гладій, Володимир Грабовецький та ін. Львів: Манускрипт-Львів, 2010. 456 с.
978. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939-1945. Керівник тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003. 584 с.
979. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Трощинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.
980. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.
981. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. К.: Ніка-Центр, 2008. 988 с.

982. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / [Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відп. ред. В.А.Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
983. Поліщук Р. А. Шептицький та його внесок у формування національної ідентичності українців. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 41-45.
984. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2: Від середини ХVІІ століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992. 608 с.
985. Польшман-Штерн Л. Шана Великій Людині. *Проблеми історії Голокосту*. Випуск 4. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 76-80.
986. Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріали конференції. К.: Дух і Літера, 2018. 264 с.
987. Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894-1954*. Джерсі Сіті; Нью-Джерсі, 1955. С. 19-36.
988. Понятишин П. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці*. Філадельфія, 1997. С. 110-123.
989. Попович Мирослав. Респектабельний консерватизм. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 11.
990. Потічний П. УПА та німецька адміністрація. *Зустрічі*. 1991. № 2. С. 137-142.
991. Предка С. Душпастирі Української Греко-католицької церкви під час Другої світової війни: стратегії та приклади подолання травматичного досвіду. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 187-192.
992. Приліп О., Мартинюк Т. Студити на Тернопільщині. Львів: Свічадо, 1998. 72 с.
993. Про Митрополита Андрея Шептицького та Патріярха Йосифа Сліпого говорили в Філадельфійському клубі сеньйорів. *Свята Софія: бюлетень Релігійного Товариства Українців Католиків Св. Софія, ЗСА*. 2015. Ч. 24. С. 61-62.
994. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної

- Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; автор-упорядник М. Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 444 с., іл.
995. Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017.
996. Прокоп Н. М. Дослідження проукраїнської державницької діяльності митрополита А. Шептицького кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Право, суспільство, держава: Форми взаємодії*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 15-16 січня 2016 р. Київ, 2016. С. 14-16.
997. Прокоп Н. М. Духовність як засада української державності в доктрині А. Шептицького. *Право як ефективний суспільний регулятор*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 19-20 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 12-14.
998. Прокоп Н. М. Концепт державності у політико-правових поглядах Андрея Шептицького. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 13 листопада 2015 р. Харків, 2015. С. 239-241.
999. Прокоп Н. М. Правове бачення митрополитом А. Шептицьким українських християнських церков у розбудові національної держави. *Сучасні тенденції розвитку науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 81-83.
1000. Прокоп Н. М. Роль А. Шептицького в утвердженні загального виборчого права та національних інтересів українців в Австро-Угорщині. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25-26 грудня 2015 р. Ужгород, 2015. С. 22-25.
1001. Прокоп Н. М. Характеристика діяльності політичних партій А. Шептицьким в українському державотворенні другої половини ХІХ ст. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 5-6 лютого 2016 р. Харків, 2016. С. 9-11.

1002. Прокоп Н. Методологічні засади дослідження проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 35-40.
1003. Прокоп Н. Митрополит А. Шептицький в українському державотворенні 20-30-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. №76. С. 159-163.
1004. Прокоп Н. Обрис проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 35-41.
1005. Прокоп Н. Парламентаризм і виборче право в теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. Випуск 17. Т. 1. 2015. С. 60-63.
1006. Прокоп Н. Роль А. Шептицького в історії українського державотворення кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 1. С. 28-33.
1007. Процик-Кульчицька М. «Апостол пера»: з писемної спадщини Митрополита Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 90-99.
1008. Пундій П. «Тим триваліші підвалини, чим довше вони будовані». Опіка Митрополита Андрея Шептицького народним здоров'ям. *Народне здоров'я*. 1994. № 16-17. С. 2.
1009. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васільєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. С. 18-24.
1010. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Український медичний архів*. Збірник. Ч. 12. Чікаго, 1988. С. 154-158.
1011. Пундій П. Піклування митрополита А. Шептицького народним здоров'ям: До річниці смерті. *Сучасність*. 1989. Ч. 11. С. 63-69.
1012. Равчина Тетяна. Ідеї виховання людяності у педагогічній спадщині Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 161-172.

1013. Райківський І. Митрополит Андрей Шептицький і лівий радикалізм в українському національному русі (1919-1939 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 78-88.
1014. Раковський І. Митрополит Андрей і українська наука. *Богословія*. Т. XL. Кн. 1-4. 1976. С. 151-155.
1015. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андриєви Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. № 1. Нови Сад: Руске слово. С. 173-200.
1016. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андриєви Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. № 2. Нови Сад: Руске слово. С. 301-322.
1017. Рамач Я. Участь Галицької митрополії і Крижевецької єпархії у Велеградських конгресах у першій половині ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Випуск 66. С. 81-92.
1018. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації українців (1912-1918 рр.). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 253-269.
1019. Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. С. 212-223.
1020. Расевич В. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. Науковий збірник із української історії / Під ред. Б. Гудзяка, І. Скочиляса, О. Турія. Львів, 2000. Ч. 11. С. 189-211.
1021. Редлих Шимон. Моральные принципы в повседневной деятельности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. *Проблеми історії Голокосту*. Випуск 3. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. С. 86-94.
1022. Редько Ю. Незабутні зустрічі. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 148-150.
1023. Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ – на початку ХХ ст. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна –

- Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 90-97.
1024. Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богданна, 1997. 128 с.
1025. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. К.: Богдана, 1997. 128 с.
1026. Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен; Рим; Париж, 1966. 222 с.
1027. Рибчин Р. Добродійна діяльність Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 43-47.
1028. Рижак Л. Соціальний капітал у духовно-практичних візіях митрополита Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 25-31.
1029. Розмови про Україну. Ярослав Грицак – Іза Хруслінська / Переклад з польської Богдани Матіяш. К.: Дух і Літера, 2018. 360 с.
1030. Романів О., Федущак О. Західноукраїнська трагедія. 1941. Львів – Нью-Йорк, 2002. 220 с.
1031. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший Апостольський Візитатор і адміністратор. Вінніпег, 1988. 213 с.
1032. Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178-180.
1033. Рощина Л. О. Митрополит Андрей Шептицький: шлях від ченця до митрополита. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2006. № 1. С. 61-66.
1034. Рощина Л. Політична діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2007. № 2. С. 68-70.
1035. Рубльов О. С., Черниченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. К.: Наукова думка, 1994. 350 с.
1036. Рудень В. Організація та діяльність Народної лікарни ім. Митрополита Андрія Шептицького у Львові в 1903-1939 рр. *Aganım*. 2001. № 13. С. 53-56.

1037. Рудницька Мілена. Невидимі стигмати. Рим – Мюнхен – Філадельфія, 1971. 558 с.
1038. Рудович Іван. Вступлення Митрополита Андрія Шептицького на митрополичий престол у Львові. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 216-230.
1039. Рудович Іван. Єп. Йосиф Боцян як громадянський діяч. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 137-142.
1040. Рудович Іван. Погляд на історію Луцької єпархії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 142-150.
1041. Руско Н. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні сакральної спадщини галичан. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 330-337.
1042. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К.: Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. 519 с. + іл.
1043. Сабадуха М. Проблема справедливості в пастирських посланнях митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослівя*. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 306-314.
1044. Сабол С. Голгота Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині. Торонто – Рим: Видавництво оо. Василіян, 1978. 354 с.
1045. Сабол С. Католицизм і Православ'є. Нью Йорк Н.Й., 1955. 327 с.
1046. Саварин Н. Роля отців Василіян у Канаді. Видавництво і друкарня оо. Василіян у Мондері, Алта, 1938. 73 с.
1047. Савич Катерина. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького: використання фондів у навчальному процесі. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 313-318.

1048. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 245 с.
1049. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х рр. ХХ ст.). Івано-Франківськ, 1999. 134 с.
1050. Савчук О., Скринник Н. Філософія національної ідеї у поглядах митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 315-323.
1051. Савчук С. Пятнайцять Літ Праці Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1933. 24 с.
1052. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 2: Період зародження ідеї оснування Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1985. 797 с.
1053. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. Вінніпег, 1984. 651 с.
1054. Сагайдак В. «Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького»: (Розмова з колишнім шефом митрополита І. Гірним. *Високий замок*. 1997. 12 верес. С. 7.
1055. Салига Т. Ю. Українське «Я» Леоніда Рудницького. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (330) . С. 577-592.
1056. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект / Наукові редактори Ю. Сливка, О. Аркуша. Буенос-Айрес; Львів: Місіонер, 1999. 232 с.
1057. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів: Стрім, 1995. 214 с.
1058. Сапеляк Андрій. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес – Львів, 1999. 232 с.
1059. Свенціцький І. Участь Еп. Йосифа Дра Боцяна в працях Національного Музею. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 179-181.

1060. Свистун В. Криза в Українській Православній (Автокефальній) Церкві. Вінніпег, 1947. 128 с.
1061. Свищук Я. Митрополит Андрей – великий місіонер. *Назарет*. 1974. Ч. 4 (15). С. 7-9.
1062. Свищук Ярослав. В дусі великого Митрополита. Львів: Свічадо, 2002. 136 с.
1063. Святоюрський владика: у 150-ті роковини народження Слуги Божого Андрея Шептицького / упорядкування Оксана Гайова, Михайло Перун. Львів: АРТОС, 2015. 83 с.
1064. Сенік С. Духовний аспект життя і діяльності Митрополита Андрея Шептицького. Латинізація в Українській Католицькій Церкві. Львів, 1991. 48 с.
1065. Сениця П. Останні дні життя, смерть і похорон Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Світильник істини: джерела до історії Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1929-1944 / зібрав і упорядкував Павло Сениця; до друку приготували Володимир Жолкевич, Ярослав Чумак, Андрій Турчин*. Торонто – Чикаго, 1983. Ч. 3. С. 302-310.
1066. Сениця П. Професори Української Академічної Гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978*. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 121-237.
1067. Сеньків П. Монаше служіння і жертівність Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 12-13.
1068. Сергійчук В. Видатний патріарх і великий українець: До 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Народна творість та етнологія*. 2015. № 4. С. 7-21.
1069. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-112.
1070. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. 494 с.
1071. Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. 496 с.
1072. Сергійчук В. Постать митрополита Андрея Шептицького в

- українському національному житті. *Державник, мислитель, богослов*: матеріали міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті Митрополита Андрея Шептицького. К.: Українська видавнича спілка, 2005. С. 5-21.
1073. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. К., 2015. 440 с.
1074. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Видання друге, доповнене. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
1075. Сергійчук В. Щоб воля неволю здолала: (Митрополит Андрей Шептицький). *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 груд.
1076. Серeda О. Митрополит Андрей Шептицький – покровитель українського мистецтва: штрихи до портрета. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 111-118.
1077. Сидор О. Митрополит Андрей Шептицький і національний музей. *Сучасність*. 1991. Ч. 5. С. 58-62.
1078. Сікорський П. Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу (До 150-річчя від дня народження). *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 22-39.
1079. Січевська Галина. Андрей Шептицький – меценат культури і освіти. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 218-224.
1080. Скаун Р. Життя в тіні великого Митрополита: брат Йосиф Гродський і його спогади. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2020. 316 с.+28 іл.
1081. Скіра Ю. Переживання трагедії Голокосту митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів очевидців. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2016. Випуск 27. С. 50-54.
1082. Скіра Ю. Переховування євреїв монахами Студійського уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942-1944 рр. *Historicfl and Cultural Studies*. Vol. 3. No 1. 2016. С. 113-117.
1083. Скіра Ю. Порятунком родини Штерн митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман. *Вісник Київського*

- національного університету імені Т. Шевченка. 2017. № 2 (133). С. 68-70.
1084. Скіра Ю. Р. Діяльність координаційної групи організованої митрополитом Андреем Шептицьким для порятунку євреїв під час Голокосту у 1942 р. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації»* / укладач: Ю. М. Курдина. Львів, 2017. С. 116-117.
1085. Скіра Ю. Р. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського уставу під час Голокосту. *Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського*. 2017. Випуск 25. С. 138-144.
1086. Скіра Ю. Р. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост. К.: Дух і Літера, 2019. 267 с.
1087. Скіра Ю. Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942-1944 рр. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 20 с.
1088. Скіра Ю. Справа Митрополита Андрея Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання. *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.)* / За ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. С. 15-20.
1089. Скіра Ю. Ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання». *Полілог*. Збірник статей науковців з історії, філософії, культурології. Одеса, 2015. С. 160-167.
1090. Скіра Ю. Ставлення представників студійного монашества до ООН під час Другої світової війни. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 287-288.
1091. Скленар І. Постать митрополита Андрея Шептицького у 150-річний ювілей його народження (За матеріалами публікацій 2015 р.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2017. Випуск 7. С. 272-283.

1092. Скоробагатько С. Служитель Божий і народний: До 150-річчя від дня народження Андрія Шептицького. *Сільські вісті*. 2015. № 82. 31 липня.
1093. Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
1094. Скоропанюк Н. Сестри василіянки в Станиславові за єпископського уряду Андрія Шептицького та Григорія Хомишина (1900-1944 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 90-97.
1095. Сковчиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470-489.
1096. Скринник М. Українська само тотожність як колективна пам'ять у просторово-часовому вимірі. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 45-48.
1097. Скринник Наталія. Філософія національної ідеї митрополита А. Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 221-225.
1098. Скрипничук В. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Спадщина митрополита Андрія Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 158 с.
1099. Скрутень Йосафат. У чернечій келії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. ІV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 27-40.
1100. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 143-170.

1101. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 142-157.
1102. Сліпий Йосиф. Кілька дат з першої половини життя луцького єпископа Йосифа Боцяна. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 65-77.
1103. Сліпий Йосиф. Митрополит-Ювілят і Духовна Семінарія у Львові. *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1929-1944* / матеріали зібрав і опрацював П. Сениця. Торонто; Чікаго, 1976. Ч. 2. С. 163-166.
1104. Сліпий Йосиф. Петроградський Синод 1917 р. *Богословія: науковий тримісячник*. 1931. Т. IX. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1931. С. 289-297.
1105. Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 6-26.
1106. Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ. 632 с. + 40 іл.
1107. Сліпчишин Лідія. Погляди митрополита Андрея Шептицького та роль жінки у формуванні нації. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 116-128.
1108. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. 26 с.
1109. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40-44.
1110. Смітюх Т. Тематика ділових листів-послань Андрея Шептицького. *Vivat Academia*. 2003/ С/ 34-35/

1111. Сміх Світлана. Постаць Андрея Шептицького в творчій спадщині Івана Боднарчука. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 30-31.
1112. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. К.: Медуза, 2017. 394 с.
1113. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
1114. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / Переклад з англ. Видання 3-е. К.: Дух і Літера, 2017. 464 с.
1115. Соловка Л. Документи Державного архіву Івано-Франківської області на пересувній виставці «Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу». *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 28-39.*
1116. Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і Літера, 2016. С. 71-110.*
1117. Соловьев В. Россия и Вселенская церков. Минск: Харвест, 1999. 1600 с.
1118. Соловьев В. Спор о справедливости. М.: ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков: Фолио, 1999. 864 с.
1119. Соловьев В. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. Минск: Харвест, 1999. 912 с.
1120. Солодуч Адам. Митрополит А. Шептицький і уніоні стичні змагання на Білій Русі. *Богословія: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 88-93.*
1121. Сохань Галина. Андрей Шептицький і благодійництво: бачення з перспективи часу. *Збірник тез науково-практичної*

- конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 32-33.
1122. Спомини з тернової дороги Преосвященного Митрополита Андрея гр. Шептицького. Львів, 1917. Ч. 16. 64 с.
1123. Станкевич А. Мой успамін аб Мітраполіту Андрэю Шэптицкім. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 49-50.
1124. Старка В. Духовна спадщина Андрея Шептицького як джерело вивчення повсякденного життя західноукраїнського селянства у 1939-1946 рр. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій*. Тернопіль, 2015. С. 50-53.
1125. Стасюк Олександра. Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 56-77.
1126. Стасюк Олександра. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 171-188..
1127. Стеблецький С. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. 104 с.
1128. Стеблій Ф. Духовний П'ємонт українців. *Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів: Центр Європи, 1998. С. 205-222.
1129. Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у під львівських українських селах (березень – липень 1944 р.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські

- стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 304-344.
1130. Стемпень С. Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Українського Католицького університету*. Ч. 2. Серія Історія. Випуск 1. Львів, 2010. С. 191-208.
1131. Стемпень С. Між окциденталізацією та візинтинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. Ковчег. Львів, 2003. Ч. 4. С. 86-100.
1132. Стемпень С. Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владцтва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917-1946). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль; Львів, 2003. С. 195-233.
1133. Стемпень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій і спроба діалогу. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 211-222.
1134. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (До 130-ої річниці від дня народження Андрея Шептицького). *Українська культура*. 1995. № 7-8. С. 8-10.
1135. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (Про шлях графа і доктора юрид. наук Романа Шептицького до митрополита укр. греко-католицької церкви Андрея). *Слово і час*. 1995. № 7. С. 6-10.
1136. Степовик Д. Андрей Шептицький. *Історичний календар 2000*. К., 1999. Випуск 6. С. 204.
1137. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я. *Пам'ять століть*. 1998. № 2. С. 123-126.
1138. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я. *Київ. старовина*. 1992. № 3. С. 70-73.
1139. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
1140. С
тефанів В. Дискусія між Греко-католицькою церквою та Організацією українських націоналістів про актуальні проблеми

- розвитку українського суспільства в 1920-х – 1930-х роках. *Український визвольний рух*. 2008. № 12. С. 286-297.
1141. Стефанів Василь. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО, ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. Львів, 2018. С. 356-361.
1142. Стефанюк Галина. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 327-332.
1143. Стеценко В. Особливості томістичної філософської теології А. Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 32-40.
1144. Стеценко В. Особливості філософської теології митрополита А. Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 48-53.
1145. Стеценко В. Особливості філософування про Бога і людину А. Шептицького та Й. Сліпого. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упорядкування О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*. Львів, 2013. Кн. 2. С. 306-317.
1146. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Передмова Дмитра Донцова. Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1967. 467 с.
1147. Стоколос Н. Коли митрополитові залишилось 44 дні життя: до 60 річчя від смерті митрополита А. Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 9. С. 20-26.
1148. Стоцький Я. Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712-1996. Львів, 1997. 216 с
1149. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). Івано-Франківськ: Акорд, 1994. 143 с.
1150. Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). Коломия: Вік, 1995. 173 с.
1151. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
1152. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Москва, 1996. 512 с.
1153. Сулея В. Юзеф Пілсудський / Переклад з польської Миколи

- Яковини. К.: Дух і Літера, 2018. 528 с.
1154. Сурмай І. Культурне меценатство Андрея Шептицького як практична реалізація ідеї української ідентичності. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 53-55.
1155. Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Чернігів, 2000. Т. 4. С. 175-179.
1156. Сурмач О. Внутрішньоцерковне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2000. Т.4. С.175-179.
1157. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛДУ ім.І.Франка, 1999. Вип.2. С.185-187.
1158. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 185-187.
1159. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939-1941). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Львів, 2001. С. 168-175.
1160. Сурмач О. Діяльність митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 132-136.
1161. Сурмач О. Дні кривавих свастик. Львів: СПОЛОМ, 2005. 176 с.
1162. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. №4 (10). С.72-78.
1163. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1943 рр.). *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 72-78.
1164. Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.). Автореферат дис.

- ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2001. 23 с.
1165. Сурмач О. Й. Сліпий на чолі Греко-Католицької Богословської Академії // *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VIII Міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 р.). Львів, 1998. С.257-259.
1166. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький і український національно-визвольний рух у період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 101-113.
1167. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький у часі німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р.). – Львів, 1997. – С.188-189.
1168. Сурмач О. Погляди митрополита А. Шептицького на питання єдності церкви і нації в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 55-57.
1169. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часі німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2000. № 15. С. 59 - 67.
1170. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часі німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59-67.
1171. Сурмач О. Роль УГКЦ у порятунку євреїв під час німецької окупації. *Науковий вісник Ужгородського державного університету*. Ужгород: УДУ, 2000. Вип.5. С.126-129.
1172. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень IX Міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1999 р.). Львів, 1999. Кн. II. С.161-163.
1173. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Львів, 1999. Кн. 2. С. 161-163.
1174. Сурмач О. Структурна реорганізація УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень X Міжнародного круглого столу (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. I. С.364-370.

1175. Сурмач О., Малик Я. Й. Преса про діяльність української Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 р.). *Українська періодика: Історія і сучасність*. П'ята всеукраїнська науково-теоретична конференція 27-28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С.169-179.
1176. Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-179.
1177. Сурмач Оксана. Соціально-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 244-254.
1178. Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Сторінки історії України: Посібник для вчителів*. К.: Освіта, 1992. С. 318-334.
1179. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. «Я буду за вас молитися!»: (Про митрополита А. Шептицького). *Людина і світ*. 1990. № 11. С. 40-48.
1180. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Дзвін*. 1991. № 1. С. 89-96.
1181. Сушко О. За що Галицький Митрополит Андрей Гр. Шептицький мучицься в московській неволи? Вінніпег, 1914. 32 с.
1182. Схрейверс Йосиф. Основання Чина оо. Редемптористів схід. Обряду. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 51-55.
1183. Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2021. 464 с.
1184. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 1996. 546 с.
1185. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2000. 305 с.
1186. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2003. 349 с.
1187. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2001. 281 с.

1188. Тиміш Л. Історико-церковні дослідження митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 58-60.
1189. Тиміш Л. Внесок митрополита Андрея (Шептицького) у дослідження історії української Церкви. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. 2010 рік. Львів: Логос, 2010. Книга 1. С. 798-803.
1190. Тиміш Л. І. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблем формування архівно-джерельної бази дослідження історії української Церкви). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. V. Дрогобич, 2001. С. 222-235.
1191. Тиміш Л. І. Дослідження проблем з історії української Церкви вченими Ставропігійського інституту (міжвоєнний період). *Історія релігій в Україні*. Праці XIII-ї міжн. наук. конф. (Львів, 20-22 травня 2003 р.). Кн. 1. Львів, 2003. С. 574-578.
1192. Тиміш Л. І. Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського університету. Історія*. Київ, 2001. Вип. 58. С. 66-70.
1193. Тиміш Л. І. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці X Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. 1. С. 375-378.
1194. Тимочко О. І., Петрик О. І., Петрик Л. В., Тимочко-Волошин Р. І. Професор Маріан Панчишин і Митрополит Андрей Шептицький: штрихи до взаємин. *XV конгрес СФУЛТ, м. Чернівці, 16-18 жовтня 2014 року. Українські медичні вісті, Т. 11. Ч. 1-4*. Чернівці – Київ – Чікаго, 2014. С. 458.
1195. Тимчишин Б. М. Митрополит Андрей Шептицький про роль сім'ї у державотворчому процесі. *Історичні записки*. Серія Історичне релігієзнавство. Випуск 3. Львів, 2010. С. 243-253.
1196. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / Упор. В. Пашук. Львів, 1999. 272 с.
1197. Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. Науковий альманах. Ч. 1. Львів, 2001. С. 168-169.
1198. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*. Ч. 1. Львів, 1993. С. 101-112.

1199. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Хроніка 2000*. 2012. Вип. 3 (93). С. 255-275.
1200. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Варшавські українознавчі записки*. Зошит 1. С. 194-206.
1201. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії* / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 109-121.
1202. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України: Т. 2. Репресована церква*. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 29-37.
1203. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*. Дрогобич: Відродження. Т. 2: Репресована Церква, 1994. 528 с.
1204. Томин Ю. Митрополит А. Шептицький і Велеградські конгреси. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 90-95.
1205. Топільницька М., Бережанська Х. Митрополит А. Шептицький – засновник «Народної лічниці». *Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р.* Львів, 2015. С. 292.
1206. Третяк Л. Місце Греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Польщі: 1944-1947 роки. *Наукові записки. Історичні науки. Випуск 9*. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22-23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 333-339.
1207. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х рр. ХІХ ст. до 1939 р.). Київ, 1997. 419 с.
1208. Трильовський К. З мого життя. Київ – Едмонтон – Торонто: Канадський Інститут Українських Студій, 1999. 298 с.
1209. Турій О. «Попи і хлопцi»: Соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація

- українського селянства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 296-321.
1210. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег*. Ч. 4. Львів, 2003. С. 67-85.
1211. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній ідентифікації українців Галичини в середині ХІХ століття. *Записки НТШ*. Т. ССХХХІІІ. Львів: НТШ, 1997. С. 67-99.
1212. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині ХІХ ст. *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 115-148.
1213. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. М.: Весь мир, 2004. 544 с.
1214. Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. І.: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за заг. ред. А.Колодного (гол. ред.), О. Реєнта, П.Яроцького, Я.Филипович, С.Кияка]. Івано-Франківськ–Київ, 2008. 576с.
1215. Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
1216. Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1217. Україна крізь віки: Т. 12. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1218. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
1219. Українська дивізія «Галичина» (матеріяли до історії). Торонто – Нью-Йорк, 1990. 125 с.
1220. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вступна стаття І. М. Дзюби; Перед. Слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. К.: Либідь, 1993. 592 с.; іл.
1221. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003. 632 с.

1222. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн. Кн. 2. К.: Либідь, 1994. 258 с.
1223. Унія в Америці: причинок до відносин Руської церкви. Відповідь гр. Шептицькому, митрополитові львівському гр. кат. Обряду на єго посланіє з 20 августа 1902. Нью-Йорк, 1902. 74 с.
1224. Утриско О. Спогади про Академічну гімназію з 1900-1901 рр. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878-1978.* Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 407-412.
1225. Федик Л. Б. Погляди митрополита Андрея Шептицького на геополітичне становище України. *Вісник Дніпропетровського університету.* Серія Політологія. 2015. № 5. С. 177-186.
1226. Федик Л. Позиція християнських церков та релігійних організацій щодо етнічних взаємин у Галичині (1919-1930 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир».* Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 324-332.
1227. Федик Л. Роль Андрея Шептицького у формуванні національної свідомості українського населення Галичини міжвоєнного періоду. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль.* Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 67-69.
1228. Федик Федик І. Українські патріоти: синтез духу і чину. Львів, 1998. С. 6-9.
1229. Федоренко В. Велет духу жорстокої доби. *Українська мова та література.* 2011. № 45-46. С. 100-102.
1230. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Видання 2-ге. Люблін: Futura, 1991. 362 с.
1231. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. 360 с.
1232. Федунь М. Андрей Шептицький у західноукраїнській літературі. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир».* Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 338-345.
1233. Федунь М. Твори Андрея Шептицького в контексті української літератури: (Виступи, проповіді А. Шептицького і відображення їх у творах письменників. *Слово і час.* 2005. № 7. С.

56-60.

1234. Федунь Марія. «Князь Української Церкви» крізь призму праці Лонгіна Цегельського «Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності» (1937). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 34-35.
1235. Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 188-195.
1236. Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1989. С. 188-195.
1237. Франко І. Відрубність Галичини / Упорядкування Ю. П. Винничук; передмова М. Лозинського. Харків: Фоліо, 2021. 586 с.
1238. Франко І. Україна самостійна / Упорядкування Ю. П. Винничук; передмова В. Дорошенка. Харків: Фоліо, 2021. 586 с.
1239. Франко П. Святець і батько: до 150-річчя від дня народження Слуги Божого Митрополита графа Шептицького. 1865-1944. Львів: Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, 2014. 98 с.
1240. Француженко-Вірний М. Митрополит граф Андрей Шептицький (29 липня 1865 – 1 листопада 1944). Про рід Шептицьких. *Великі митрополити України*. К.: Смолоскип, 2013. С. 69-96.
1241. Фріс В. Рим і Патріярхати Сходу / переклад з німецької Олега Конкевича, Софії Матіяш, видання 2-ге, виправлене (серія «Памятки історично-богословської думки», випуск 2). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. 416 с.
1242. Химка І.-П. Греко-католицька церква в Галичині в 1772-1918 роках. *Третій міжнародний конгрес українців*. Історія. Ч. I. Харків, 1996. С. 212-217.
1243. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772-1918. *Ковчег*. Львів, 1993. Ч. 3. С. 74-80.

1244. Химка І-П. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. *Ковчег*: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 73-107.
1245. Химка І-П. Християнство та радикальний націоналізм: Митрополит Андрей Шептицький та бандерівський рух. *Спільне*. Журнал соціальної критики. 2014. № 8. С. 165-178.
1246. Химка І-П. Церква і держава в Україні: історична спадщина. *Церква і держава в Україні*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. К.: Право, 1996. С. 28-35.
1247. Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919-1922. Рим, 1987. 134 с.
1248. Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. 466 с.
1249. Хомин П. Митрополит Андрій Шептицький як Апостольський Візитатор для Українців в Полудневій Америці. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 206-215.
1250. Хомин Петро. Свято відкриття Богословської Академії у Львові. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 3-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1930. С. 205-214.
1251. Хомяк О. В. Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943-2013 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України. К., 2017. 261 с.
1252. Храплива-Щур Леся. Слуга Божий Андрей Шептицький Митрополит Києво-Галицький / Друге видання. Онтаріо: Товариство «Свята Софія», 1990. 36 с.
1253. Християнська робота. На підставі пастирських листів Високопреосвященного Митрополита Андрея Шептицького. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1919*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василіянок, 1919. С. 50-60.
1254. Цар І. Чудесні дарунки від Митрополита Андрея. Для вбогих духом / Видання 2-ге, доповнене. Львів: Папуга, 2002. 80 с.
1255. Царський в'язень. 1914-1917. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1921*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василіянок, 1921. С. 146-147.
1256. Цвенгрош Г. Митрополит Андрей Шептицький: 1918-1919. Львів: Місіонер, 1991. 38 с.

1257. Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави. *Літопис Червоної калини*. 1994. Ч. 1-3 (32-33). С. 2-5.
1258. Цвенгрош Г. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість*. Матеріали конференції. Київ: Либідь, 1993. С. 172-183.
1259. Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Польсько-українські студії*. Матеріали наукової конференції. 29-31 травня 1992 р., м. Каменець-Подільський. К., 1993. С. 172-183.
1260. Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А. Шептицький у 1918-1919 рр. *Дзвін*. 1992. № 5-6. С. 107-113.
1261. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
1262. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд церковно-народної діяльності. Львів: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1995. 77 с.
1263. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія: Америка, 1937. 62 с.
1264. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Місіонер, 1995. 80 с.
1265. Цегельський Лонгин. Митрополит Андрей Шептицький: короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія: Америка, 1937. 62 с.
1266. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. К., 2009. 387 с.
1267. Цьольнер Еріх. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іваничук. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
1268. Цьонка Ю. Слідами молодости (Спогад). *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878-1978. Філадельфія – Мюнхен, 1978. С. 435-440.

1269. Цьорох М. Саломія. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок. Рим, 1964. 255 с.
1270. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіянок / 2-ге видання. Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1964. 255 с.
1271. Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія»*. Т. VI. Острог, 2002. С. 439-446.
1272. Червінська Інна, Червінський Андрій. Соціокультурні детермінанти духовної спадщини митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 106-115.
1273. Чернецький Є. Шептицькі. *День*. 2012. 5-6 жовтня. С. 7.
1274. Черченко Ю. А. Шептицький Андрей (29. 07. 1865 – 01. 11. 1944). *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 631-633.*
1275. Чижова І. Діяльність українських клерикальних партій Галичини в 1896-1939 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Випуск 25. 2019. С. 33-38.
1276. Чолган І. Дванадцять львівських оповідань. К., 1993. С. 92-102.
1277. Чорновол І. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах Олександра Барвінського. *Київська церква*. 2001. № 2-3. С. 287-293.
1278. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.
1279. Чернописька Вікторія. Внесок митрополита Андрея Шептицького у розвиток східного чернецтва. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 36-37.

1280. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976. Т. 1. 816 с.
1281. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976. Т. 2. 264 с.
1282. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України. *Патріархат*. 2007. № 3. С. 12-14.
1283. Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 123-136.
1284. Чубукова Т. Андрей Шептицький: Визначні постаті України. *Історія в школах України*. 2009. № 10. С. 25-28.
1285. Чубукова Т. О. Історія першої половини ХХ століття в особах: Навчальний посібник для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. К.: Педагогічна думка, 2012. 128 с.
1286. Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. 704 с.
1287. Шайкан В. Анексія Західноукраїнських земель Радянським Союзом на початку Другої світової війни. Ідеологічний аспект. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 113-119.
1288. Шайкан Валентина. Сучасні рефлексії на книгу Ричарда Ландвера «Боротьба за свободу. Український добровольчий підрозділ Ваффен-СС». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 623-630.
1289. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис. ІХ ст. – 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. 292 с.
1290. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. 245 с.
1291. Шах С. Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений Тіням забутих Львовян). Частина 1 і 2. Мюнхен, 1955. 267 с.
1292. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Часть 3. «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія». Мюнхен, 1956. 352 с.
1293. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. Львів, 1993. 51 с.

1294. Швець І. Газетна періодика як джерело дослідження діяльності Андрея Шептицького. *Українська біографістика*. 2018. № 16. С. 286-297.
1295. Шевців І. Парафія Св. Андрія в Сідней. 1948-1998. Історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней – Львів, 1999. 908 с.
1296. Шевців Іван. Парафія Св. Андрія в Сідней 1948-1998 рр.: історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней – Львів, 1999. 907 с.
1297. Шевченко О. Окремі аспекти меценатської діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 60-62.
1298. Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана у середині 1920-х років. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2008. Випуск 1. С. 123-129.
1299. Шептицька Л. Б. Діяльність С. Барана у роки Першої світової війни. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. 2007. Випуски 12-13. С. 205-211.
1300. Шептицька Л. Б. Степан Баран: державотворча діяльність (1918-1921). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2007. Випуск 2. С. 59-64.
1301. Шептицька Л. Б., Захарчин Н. Г. Боротьба за Українську православну церкву у міжвоєнний період. *Інтелігенція і влада*. 2015. Випуск 32. С. 359-368.
1302. Шептицька Л. Баран Степан. *Західно-Українська народна республіка. 1938-1939. Уряди. Постаті* / головний редактор – Ярослав Ісаєвич; упорядники: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 23-47.
1303. Шептицька Любов. Парламентська діяльність Степана Барана (1928-1939). *Галичина*. 2006. Випуск 12. С. 132-144.
1304. Шептицька Любов. Степан Баран – державний секретар земельних справ ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Випуск 18. С. 571-577.

1305. Шептицький від А до Я / тексти: Галина Терещук, Оксана Думанська; графічне опрацювання: Романа Романишин, Андрій Лесів. Львів: ВСЛ, 2015.
1306. Шептицький Климентій. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 150-163.
1307. Шептицький Ян. К. Отець Климентій Шептицький: Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / перекл. з польської Надії Пікулик, Любомира Сеника; перекл. з французької Жінет Максимович. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1996. 95 с.
1308. Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософська думка*. 2007. № 1. С. 60-69.
1309. Шеремета О. Філософський контекст соціальних ідей митрополита Андрея Шептицького. *Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть: 36 тез і текстів виступів на VI міжнародній науково-теоретичній конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 16 квітня 2008 р., Тернопіль. Ч. 2: Загальні проблеми гуманітарних наук / відп. Ред. З. В. Гуцайлюк. Тернопіль, ТОВ «АСТОН», 2008. 196 с. С. 182.*
1310. Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. №1. 2007. С. 60–68;
1311. Шеремета О. Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. К., 2010. 20 с.
1312. Шеремета О. Ю. Ідея совісті в релігійно-філософській думці митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 69. К., 2008. С. 158 – 167;
1313. Шеремета О. Ю. Совість як етична ідея у творчості Шептицького. *Традиція і культура. Моральна традиція: інваріантність та поліфонічність: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 30 лист. – 1 груд., 2007 р.) / Асоціація «Новий Акрополь». К., 2007. ч. 2. 52 с. С. 1-2.*
1314. Шеремета О. Ю. Соціальні ідеї митрополита Шептицького у релігійно-філософському контексті. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 84. К., 2009. С. 101-110.

1315. Шеремета О. Ю. Спільне добро народу, держави, церкви в розумінні митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 72. К., 2008. С. 136 – 145;
1316. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. М.: Издательство Эксмо, 2003. 608 с.
1317. Шкільник М. Ц. К. Академічна гімназія. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 413-424.
1318. Шкрабюк Петро. Іван Франко і митрополит Андрей Шептицький на тлі взаємин аристократської та демократичної еліт. *Вісник Львівського університету*. Серія Журналістика. 2007. Вип. 30. С. 116-122.
1319. Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія: науковий тримісячник*. 1934. Т. XII. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 162-179; *Богословія: науковий тримісячник*. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262-273; *Богословія: науковий тримісячник*. 1936. Т. XIV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1936. С. 237-250; *Богословія: науковий тримісячник*. 1937. Т. XV. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1937. С. 253-263/
1320. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.
1321. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.
1322. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.
1323. Шуст Р. Шептицький Андрей. С. 1085-1087. *Довідник з історії України (А – Я)*: Посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
1324. Щербяк Юрій. Просвітительська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Вип. 19. Ч. 1. С. 264-270.

1325. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: Довідник*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8-15.
1326. Юшкевич В. В. Українська греко-католицька церква у суспільно-політичному житті українців Північної Америки у 1870-1939 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. 09. 00. 12. Київ, 2011. 19 с.
1327. Я з вами по всі дні і до кінця світу. Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий (1892-1984). Бібліографічний покажчик / керівник проекту та науковий редактор В. Вітенко; редактор Г. Жовтко. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 272 с.
1328. Яневський Д. Бандера. Шухевич. Мельник. Коновалець. Стецько. Сташинський. Судоплатов. Портрет на тлі епохи. Харків: Фоліо, 2021. 506 с.
1329. Яневський Д. Грушевський, Скоропадський, Петлюра. Харків: Фоліо, 2020. 795 с. (Великий науковий проект).
1330. Яневський Д. Б. Проект «Україна». 30 червня 1941 року, акція Ярослава Стецька. Харків: Фоліо, 2013. 283 с.
1331. Яневський Д., Красовицький О. 10 розмов про історію України. Харків: Фоліо, 2022. 349 с.
1332. Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіанської церкви, монастиря, друкарні. Львів: Місіонер, 2000. 32 с.
1333. Ярмусь С. Причинки до мислі про сучасне душ пастирство. Вінніпег, 1975. 81 с.
1334. Яроцький П. Митрополит Андрей Шептицький між церквою і політикою. *Людина і світ*. 1999. №. 11. С. 49-54.
1335. Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк: Редакційно-видавничий відділ "Вежа" ВДУ ім. Л. Українки, 1999. 1 84 с.
1336. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстирря, 1995. 176 с.
1337. Яртись А. Концепція українського державотворення у богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 49-54.
1338. Яцишин І. Внесок Української Греко-Католицької церкви у виховання патріотичного світогляду галицької молоді.

- Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* Вип. 21. 2009. С. 185-188.
1339. Яцишин І. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період. *Українська національна ідея та перспективи розвитку.* Випуск 20. 2008. С. 163-166.
1340. Яцків Леся. Моральні настанови митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 38-39.
1341. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні, 1941-1944 рр. Торонто, 1989. 356 с.
1342. Bihl W. Sheptytskyi and the Austrian Government. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 15-28.
1343. Bilaniuk Petro. Sheptytskyis Theological Thought. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 165-183.
1344. Bociurkiw Bohdan R. Sheptytskyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939-1941. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 101-123.
1345. Budurowycz Bohdan. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement after 1914. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 47-74.
1346. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. Warszawa, 2001 S. 30-307.
1347. Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. Polska –

- Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4. Przemyśl, 1998. S. 312-318.
1348. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houdmills, 1988. 360 p.
1349. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900. *Canadian Slavonic Papers*. 1979. N 21 (1). P. 1-14.
1350. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. Montreal-Kingston (Ontario), 1999. 236 p.
1351. Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. N 8 (3-4). P. 426-452.
1352. Himka J.-P. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement before 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 29-46.
1353. Hrynchyshyn Michael. Western Historiography and Future Research. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 421-436.
1354. Husar Lubomyr. Sheptytskyi and Ecumenism. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 185-200.
1355. Jurkiewicz Jarosław. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918-1939. Warszawa, 1958. 313 s.
1356. Kazymyra Bohdan. Sheptytskyi and Ukrainians in Canada. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 329-348.
1357. Keleher Brian R. Sheptytskyi and Three Converts from the West. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 227-243.

1358. Krasowski Krzysztof. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. Warszawa; Poznań. 288 s.
1359. Krawchuk Andrii. Sheptytskyi and the Ethics of Christian Social Action. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 247-268.
1360. Lewin Kurt I. Metropolitan Andrei Sheptytskyi During the Years 1942-1944: Recollections of an Eyewitness. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 449-453.
1361. Łubieński Henryk. Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich. Warszawa, 1935. 213 s.
1362. Marusyn Mirosław S. The Servant of God Metropolitan Andrei A Tribute on the Fortieth Anniversary of His Death. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 445-447.
1363. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, Ye. B. Kish etc. (SENSE). Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. 212 p.
1364. Mudrak Myroslava M. Sheptytskyi as Patron of the Arts. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 289-306.
1365. Muzyczka Ivan. Sheptytskyi in the Russian Empire. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 313-327.
1366. Pekar Athanasius B. Sheptytskyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 363-374.

1367. Pelikan J. The Church between East and West: The Context of Sheptytkis Thought. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 1-12.
1368. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1994. 430 s.
1369. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1996. 336 s.
1370. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. 568 s.
1371. Popiński K., Kokurin A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995. S. 7-74, 98-104.
1372. Pospishil Victor Y. Sheptytskyi and Liturgical Reform. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 201-225.
1373. Procko Bohdan P. Sheptytskyi and Ukrainians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 349-362.
1374. Prus Edward. Władysław świętojurski. Warszawa, 1985. 286 s.
1375. Redlich Shimon. Sheptytskyi and the Jews During World War II. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 145-162.
1376. Rublowa N. Świadectwo wiary... Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5. Przemyśl, 2000. S. 123-127.
1377. Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596-1946. Siedlce, 1998. 286 s.
1378. Savaryn Peter. Toronto Conference on Andrei Sheptytskyi. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk.

- Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta
Edmonton 1989. PP. 441-444.
1379. Sheremeta O. Metropolitan A. Sheptytsky's religious ethics views and his trials in overcoming communism. *Democracy vs. Authoritarianism: Abstracts IV* Warsaw East European Conference (Warsaw, July 15 – 18, 2007) / Warsaw University, Centre for East European Studies – Warsaw: Duo-Studio, 2007. 103 s. S. 74.
1380. Sirka Slusarczyk Ann. Sheptytskyi in Education and Philanthropy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 269-287.
1381. Sliwa W. Kościół grecko-katolicki w Polsce w latach 1918-1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / Red. Z. Zilinski, S. Wilka. Lublin, 1981. S. 149-164.
1382. Soczyński Roman. 400-lecie Unii Breskiej. 1596-1996. Warszawa, 1996. 232 s.
1383. Stehle Hansjakob. Sheptytskyi and the German Regime. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 125-144.
1384. Torzecki R. Metropolita Andrej Szeptycki. *Znak*. 1988. N 9. S. 55-63.
1385. Torzecki Ryszard. Sheptytskyi and Polish Society. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 75-98.
1386. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski(1918-1989). T. 1 / Pod red. R. Drozda. Slupsk; Warszawa, 2000. S. 159-184.
1387. Umiński Józef. Historiografm Kościelna (stan badań i wazniejsze postulaty). *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1937. R. LI. S. 329-332.
1388. Waschuk Roman. The Symbol of Sheptytskyi in Soviet Ideology. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 407-420.

1389. Zieba Andrzej A. Sheptytskyi in Polish Public Opinion. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 377-405.
1390. Zieba Andrzej A. Szeptycki / Sheptytskyi Genealogy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 437-439.

SUMMARY

Greek Catholicism, as a social product of the internal development of Ukrainian Christianity, organically synthesized the Eastern and Western Christian traditions and rather prominently displayed Ukrainian national and cultural identity in Central and Eastern Europe. It enabled Western Ukrainians to remain Orthodox for five centuries in faith and traditions, Catholics in love, and God-saved in the hope of ethno-spiritual liberation and unification of the lands. The revival of the Ukrainian Church on national and cultural grounds was not through reformation of Christian doctrine and church separatism, as it was in Germany, England and Russia, but through reconciliation of Eastern and Western Christianity, on the basis of the synthesis of all major church traditions, the assimilation of European social and historical experience.

In the first half of the XIX century, the Greek Catholic Church initiated and most of all contributed to the acceleration of the national identity of Western Ukrainians. Thanks to the clergy, its patriotic agitation from the altar and enlightenment activity in the second half of the century, national “awakening” was achieved in the Western Ukrainian lands.

At the turn of the XIX–XX centuries, the Greek Catholic clergy of Galicia gave way to the secular elite in the national movement. However, this generally had a positive effect on the church structure, as it forced the hierarchs to undertake the strengthening of their own spiritual and organizational foundations, which required purification from both Polish-Latin and Moscovite influences.

The coming of Stanislaviv Bishop Andrey Sheptytsky to the Metropolitan throne in 1901 balanced and even strengthened the role of the clergy.

However, at the turn of the century a new generation of clergymen began to emerge – public figures, who realized the need to fight for the national and political sovereignty of Ukraine, and consequently the separation of the Ukrainian lands from the Polish lands, the introduction of universal right to vote and the equality of the Ukrainian language. It is quite natural that the priesthood was represented in the Galician Sejm and the in the Vienna Parliament.

Thanks to the personal involvement of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the Liberation Competitions of 1914-1923, the Church was able to restore its social authority. As part of the representative revolutionary parliament – the Ukrainian National Council, the Church deputies became the creators of

the Western Ukrainian People's Republic.

During the interwar period, the Greek Catholic Church restored the status of an independent moral, spiritual and social force that was closely linked to the national liberation movement – primarily to the centrist UNDO. The documented material confirms that in the interwar period the Greek Catholic Church, including its scientific, educational and publishing structures, its three thousand parishes were centers of national patriotic activity, becoming the spiritual foundation of the national liberation movement in Western Ukraine.

During the Second World War, the policy of the German occupation authorities against the Greek Catholic Church in the Metropolitanate of Galicia and in the part of the Przemyśl Eparchy was due to the need for a positive influence on the Western Ukrainian population in order to carry out practical measures for the exploitation of the rich natural resources. The activities of churches in Ukraine were not prohibited. However, the Metropolitan Ordinary Council (not counting individual statements of a tactical character) treated Hitler's occupation, including the mass executions of Ukrainians, Poles and Jews of the region, as a global threat and a threat to the Greek Catholic Church in particular.

The policy of "Sovietization" of the western region of Ukraine in the 1940s caused new ethno-confessional transformations, the collapse of the established religious-church complex. In response to the decision of the Lviv "council" in 1946, the UGCC goes underground and continues pastoral activity in the new conditions.

Until 1988, the official government of the UkrSSR-USSR implemented a policy of forced secularization of the population. The political defeat of the pro-communist forces in the 1990 local elections in the Lviv, Ivano-Frankivsk and Ternopil regions marked the beginning of a period of religious pluralism. On the statewide level, the religious pluralism of society was proclaimed in 1991, the time of independence. However, the sharp departure of the state authorities from the traditional church-religious policy until recent time was caused not so much by the democratic principles of its statements as by the real threat of significant social upheaval on the ethno-religious ground.

The current leadership of the church believes that the purpose of the ecumenical movement is to create a Patriarchate of the Ukrainian Church, which should be based on national churches – Orthodox and Greek Catholic. The UGCC, relying on Christian values and moral foundations for centuries, seeks to nurture not only a rich spiritually but also a nationally conscious

person by forming a system of ideas and values that can be accepted by society as the basic conditions for its revival. Much attention is paid to the revival of the traditional values of the Ukrainian family, which needs special attention from both the church and the state. In general, the Ukrainian Greek Catholic Church uses all the means available in its arsenal to elevate the national dignity of Ukrainians, to restore historical memory, to assert the spiritual unity and statehood of an independent Ukraine.

In the XX century, one of the most prominent figures of Ukrainian history was undoubtedly Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytsky. A prominent religious figure of the time, he played a significant role in the growth of self-awareness of the Ukrainian people. It is difficult to overestimate the contribution of Metropolitan to the education, science, cultural progress of the Ukrainians. Although his activity was spread primarily in the Western Ukraine, but it has resonated enormously with the rest of Ukrainian lands.

Andrey Sheptytsky is a prominent political figure of his time. Although he was raised in a polonized family, he had a clear Ukrainian-national position. However, his attitude towards different political parties and organizations was ambiguous. He, on the one hand, supported the formation of the Division "Halicia", which was part of the German Wehrmacht, and on the other, strongly condemned the terrorist act of OUN members against Polish Minister of Internal Affairs B. Pieracki. His attitude to the OUN and the UPA as a whole was ambiguous. Metropolitan was one of the first to urge UPA soldiers to stop fighting against the Soviet troops, because he understood that this fight would accelerate and intensify repression against the Ukrainian people. His attitude to various political regimes (Austro-Hungarian, Polish, Soviet, German), which at different times prevailed in Galicia, was also ambiguous. Historical documents show that Metropolitan Andrey Sheptytsky was in opposition to all, no authority considered him a supporter. However, none of the occupying governments dared to repress him, because Sheptytsky was extremely popular and authoritative in not only Ukraine, but also all over the world.

The Greek Catholic Church in Transcarpathia, especially after appointment of D. Njaradi as Apostolic Administrator, continued to serve as a defender of Ukrainian statehood. Throughout the interwar period, cultural relations between Transcarpathia and Galicia did not end. The great merit in this, undoubtedly, belongs to Metropolitan Andrey Sheptytsky, who was well known in Transcarpathia; he has been there many times. Sheptytsky was one of the first political leaders in Galicia to congratulate

the formation of an autonomous government headed by A. Voloshyn. Close relations were established between two prominent political, cultural and religious figures of the XX century.

In his cultural, educational, ecclesiastical and scientific activities, Andrey Sheptytsky relied on a well-reasoned, logically-argued, powerful theological and philosophical system of beliefs that he sought to bring to life. Metropolitan was also very interested in the problems of church and general history. He has done a lot in the field of archival studies and museum studies, personally financing them. However, it should be noted that despite the importance of his cultural, educational, pedagogical, scientific, social and political activity for the church and for him personally, it was still not the main one. Andrey Sheptytsky first of all was a Metropolitan, not a layman, but a religious person, and even if he went beyond purely church affairs in his actions, he acted like a Kniaz of the Church.